

T.C.
BURDUR MEHMET AKİF ERSOY ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

SOKOTO DEVLETİNİN KURUCUSU OSMAN B. FÛDÎ
DÖNEMİNDE ARAP DİLİ

Kübra YÜCE
2330201101

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Dr. Öğr. Üyesi Tunahan ERDOĞAN
Üye: Dr. Öğr. Üyesi Evren TORBALI
Üye: Dr. Öğr. Üyesi Turan BAHŞI

BURDUR - 2025

T.C.
BURDUR MEHMET AKİF ERSOY ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ETİK BEYAN

Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliği'ne göre hazırlamış olduğum **“Sokoto Devletinin Kurucusu Osman b. Fûdî Döneminde Arap Dili”** adlı tezin hazırlanması sürecinde akademik ve etik kuralları ihlal etmediğimi, tezimin özgün olduğunu, başvurduğum kaynakları metin içinde, dipnotlarda ve kaynakçada eksiksiz ve bilimsel kurallara uygun olarak gösterdiğimi taahhüt ederim.

Kübra YÜCE

Tarih ve İmza

ÖNSÖZ

Sokoto Devletinin Kurucusu Osman b. Fûdî Döneminde Arap Dili başlıklı bu çalışmada anlatılan olayların geçtiği bölgeye işaret etmek amacıyla günümüz haritalarında malum olan ülke sınırları zikredilmiştir. Ancak Afrika’da sömürge öncesi atmosferin anlaşılması için bugünkü siyasi sınırlardan uzaklaşmak gerekmektedir. Dolayısıyla Sokoto Devletinin sahip olduğu coğrafi-beşerî konumu ve Osman b. Fûdî dönemindeki Arap dilinin durumunun ele alındığı bu çalışma ancak günümüz siyasi haritalarında çizilmiş ve sınırlandırılmış ülke hudutlarından soyutlanarak daha rahat anlaşılabilir. Konu ele alınırken yazının akışını bozmamak adına harita ve görsellere çalışmanın son sayfaları olan Ekler bölümünde yer verilmiştir. Önemli şahsiyetlerin vefat tarihleri miladi takvime göre verilmiştir.

Çalışmamızın temel problemi bir Afrika ülkesi olan Sudan ziyaretimizde müşahade ettiğimiz yaygın Arapça kullanımının dikkatimizi çekmesi ile oluşmaya başlamıştır. Arap Yarımadasına daha uzakta bulunan Nijerya tarihindeki Sokoto Devleti ile tanıştıktan sonra burada Arapçanın yayıldığı tarihî süreç daha da ilgimizi uyandırmıştır. Saklı kalmış bu kıtanın kaynaklarına ulaşmak her ne kadar zor olsa da peşini bırakmadığımız bu çalışma danışmanımızın yönlendirmeleriyle son halini almıştır. Tarih ve dil alanında disiplinler arası şekillenen bu tez çalışmasının Arap dili ve Afrika araştırmaları için literatürde eksik kalan boşluğu doldurması ve yeni çalışmalara çok yönlü bir perspektif sunmasını temenni ederiz.

Öncelikle medih ve minnetim ilim yolunda ilerlemem için zaman ve mekân fırsatı veren Allah Teâlâ’yadır. Danışman Hocam Dr. Öğr. Üyesi Tunahan ERDOĞAN’a, araştırma konuma temas eden kaynaklara ulaşmamda yardımcı olan Dr. Öğr. Üyesi Youssoufa SOUMANA’ya, eğitimim esnasında bana yol gösteren tüm hocalarıma, sabır, hoşgörü ve iftiharla destek veren aileme ve sevgili eşim Ahmet YÜCE’ye teşekkür ederim. XIX. yüzyılda Hevsâ Bölgesinin önde gelen şahsiyeti ve araştırmamın da merkez ismi Osman b. Fûdî’ye burada da Allah’tan rahmet dilerim.

Kübra YÜCE
BURDUR, 2025

ÖZET

Sahrâaltı Afrika ülkelerinden Nijerya’da yaygın olarak Arap diline rastlanmaktadır. Bu çalışma Arap Yarımadasına uzak olmasına rağmen yerel dillerden farklı, yeni bir dil konumundaki Arap dilinin Nijerya’da kullanılır ve anlaşılır bir dil olmasının nasıl gerçekleştiği sorusuna çözüm aramaktadır. Bu bağlamda Nijerya tarihindeki Sokoto Devleti döneminde (1812-1903) bilhassa kurucusu Osman b. Fûdî (öl. 1817) döneminde Arapçanın revaç bulduğu tespit edilmiştir. Sokoto Devletinin ilk dönemlerindeki Arapçanın durumunu ele almak Nijerya’da kullanılan Arapçanın varlığını tarihsel düzlemde anlaşılabilir bir zemine oturtacaktır. Dolayısıyla bu çalışma ile söz konusu devlette Arap dilinin yerleşme ve gelişime serüveni ele alınmıştır. Bu çerçevede öncelikle Sokoto Devleti tarihî, ilmî, coğrafî ve etnik yönleriyle deskriptif yönetime dayalı olarak incelenmiştir. Hevsâ bölgesindeki toplumsal yapılar analiz edilerek Arap dilinin yayılmasında etkili olan unsurların izleri sürülmüştür. Osman b. Fûdî ve Osman b. Fûdî döneminde Arapçanın durumu, Arapça eğitimi, yazılan eserler ve Arapçanın yerel dillere etkisi incelenmiştir. Arap dili yönünden incelediğimiz metinlerde veri analizi yöntemi kullanılmıştır. Sokoto Devletinin kuruluş döneminde Arap dili ile yazılan yüzlerce eserin içeriğinin İslâm eğitimi ve ahlakının etrafında şekillendiği tespit edilmiştir. Benzer şekilde medrese ve kurumlarda Arap dili eğitimi yanında Kur’ân öğretimi, kelâm, fıkıh, hadis gibi İslâm ilimlerine öncelik verilmiştir. Bu noktadan hareketle Sokoto Devletinde Arap dilinin yayılması Müslümanların İslâm ilimlerini öğrenme, öğretme ve yaşama çabaları ile açıklanabilmektedir. Arap dili, bu bölgede yaşayan yerlilerde ilmî seviyeyi yükseltmiş ve eğitimde kurumsallaşmayı sağlamıştır. Bölge âlimlerine asırlardır nesilden nesile zenginleşerek aktarılan İslâm literatürünün anahtarını sunmuştur. Anadolu ve Kuzey Afrika coğrafyalarında dilleri ve kültürleri farklı olan Müslümanlarda olduğu gibi Sokoto Devletinde de Arap dilinin İslâmiyet’i temsil eden ortak bir dil olduğu, İslâm ilimleri için bir anahtar olarak telakki edildiği ve Afrika toplumunda ilmî ve kültürel ilerlemeyi sağladığı tespit edilmiştir.

Anahtar Sözcükler: *Arap Dili ve Belâgatı, Afrika, Nijerya, Sokoto Devleti, Osman b. Fûdî*

(YÜCE, Kübra, Arabic Language During the Period of Osman b. Fudi, the Founder of Sokoto State, Master's Thesis, Burdur, 2025)

ABSTRACT

Arabic is widely spoken in Nigeria, a Sub-Saharan African country. This study seeks to answer the question of how Arabic, a new language distinct from the local languages despite being far from the Arabian Peninsula, became a widely used and understood language in Nigeria. In this context, it has been determined that Arabic gained popularity during the Sokoto State period (1812-1903) in Nigeria's history, especially during the reign of its founder, Osman ibn Fudi (d. 1817). Examining the status of Arabic in the early periods of the Sokoto State will place the existence of Arabic used in Nigeria on a historical basis. Therefore, this study addresses the establishment and development of the Arabic language in the state in question. Within this framework, firstly, the Sokoto State is examined in its historical, scientific, geographical and ethnic aspects based on the descriptive method. By analyzing the social structures in the Hevsa region, traces of the factors that were effective in the spread of the Arabic language are traced. Osman ibn Fudi and Osman ibn The status of Arabic during the time of Fudi, Arabic education, written works, and the influence of Arabic on local languages were examined. Data analysis was used on the Arabic texts we examined. It was determined that the content of hundreds of works written in Arabic during the founding of the Sokoto State was shaped around Islamic education and ethics. Similarly, in madrasas and institutions, priority was given to Islamic sciences such as Quranic instruction, theology, jurisprudence, and hadith, in addition to Arabic language education. Therefore, the spread of Arabic in Sokoto State can be explained by Muslims' efforts to learn, teach, and practice Islamic sciences. It has been determined that, just like the Muslims with different languages and cultures in Anatolia and North Africa, the Arabic language is a common language representing Islam in Sokoto State, is considered a key to Islamic sciences, and ensures scientific and cultural progress in African society.

Keywords: *Arabic Language, Africa, Nigeria, Sokoto State, Osman b. Fudi*

İÇİNDEKİLER

ETİK BEYAN.....	i
ÖNSÖZ	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT.....	iv
İÇİNDEKİLER	v
KISALTMALAR	ix
TABLolar DİZİNİ	x
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM SOKOTO DEVLETİ

1. Coğrafi Konumu	7
2. Tarihî-Siyasi Konumu	8
3. Bölgenin Etnik Yapısı	12
3.1. Hevsâlar	12
3.2. Fûlânîler.....	13
4. İlmî-Dinî Durumu	15
5. Arap Dilinin Durumu	22

İKİNCİ BÖLÜM SOKOTO DEVLETİNİN KURUCUSU OSMAN B. FÛDÎ

1. Nesebî ve Doğumu	26
2. Yetişmesi.....	26
3. Hocaları	29
3.1. Muhammed b. Salih	29
3.2. Osman Bindûrî Bakkebi	29
3.3. Muhammed Sambo.....	29
3.4. Cibrîl b. Ömer.....	30
3.5. Muhammed b. Râcî	31

3.6. Haşim ez-Zamfarî.....	31
3.7. Kisko Gambarava	31
4. Talebeleri	32
4.1. Abdullah b. Fûdî.....	32
4.2. Muhammed Bello	36
4.3. Esmâ binti Osman (Nana Esmâ)	38
4.4. el-Hasan b. Osman	39
4.5. Muhammed Sambo b. Osman	39
4.6. Abdulkâdir b. Osman	39
4.7. Fatıma binti Osman	39
4.8. Muhammed el-Buhârî.....	39
4.9. Ebû Bekir el-Atiku b. Osman	40
4.10. Hatice binti Osman	40
4.11. Ahmed er-Rufâî b. Osman.....	40
4.12. Meryem bint eş-Şeyh.....	40
4.13. Gidado b. Limo (Osman b. Ebû Bekir b. Umar b. Ahmed)	41
5. Eserleri	41
7. İlmî Şahsiyeti	50
8. Siyasi Mücadelesi	51

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OSMAN B. FÛDÎ DÖNEMİNDE ARAP DİLİ

1. Arap Dilinin Gelişimi.....	55
2. Osman b. Fûdî Döneminde Yapılan Arapça Telifler	56
2.1. Şiir	59
2.1.1. Methiye.....	60
2.1.2. Mersiye	63
2.1.3. Cihat Şiirleri	64
2.1.4. Öğretici Şiir	67
2.2. Nesir	69

2.2.1. Resmî Yazışmalar.....	70
2.2.2. İlmî Telifler	71
2.3. Tercüme.....	74
3. Arap Dilinin Öğretildiği Medreseler.....	75
3.1. Kur'ân Medreseleri.....	76
3.1.1. Mektep.....	76
3.1.2. Hafızlık Medreseleri.....	78
3.2. Arap Dili-İslâm İlimleri Kurumları.....	80
3.2.1. Sokoto Medreseleri.....	84
3.2.2. Gandu Medreseleri	85
3.2.3 Kano Medreseleri	86
3.2.4. Katsina Medreseleri.....	87
3.2.5. Zarya Medreseleri.....	88
3.2.6. Bavçi (Bauchi) Medreseleri.....	89
3.2.7. Bornu Medreseleri.....	89
3.2.8. Adamava Medreseleri.....	90
3.2.9. Bidda Medreseleri	91
3.2.10. İlorin Medreseleri	91
3.2.11. İbadan Medreseleri	92
4. Arap Dili ve Yazısının Yerel Dillere Etkisi	92
4.1. Fûlânî Dili.....	94
4.2. Hevsâ Dili.....	96
4.3. Yoruba Dili.....	102
SONUÇ	107
KAYNAKÇA.....	109
EKLER.....	117
Ek 1. Sokoto Devletinin Afrika Kıtasındaki Konumu	117
Ek 2. Hevsâ Devletleri (1780) ve Hevsâ Devletleri Üzerine Kurulan Sokoto Devletinin Sınırları (1850).....	118

Ek 3. Sokoto Halifelerinin İsimleri	119
Ek 4. Şeriat Kanunlarının Yürürlükte Olduğu Nijerya Eyaletleri	119
Ek 5. Fûlânî Kabilesinin Batı Afrika’da Kurduğu İslâm Devletleri.....	120
Ek 6. Kuzey Afrika-Sahrâaltı Güzergahında Kullanılan Yollar.....	120
Ek 7. Batı Afrika’da Yerel Dillerin Kullanıldığı Bölgeleri Gösteren Harita	121
Ek 8. Muhammed Bello’nun Kasidelerini İçeren Dîvânu İfâdeti’t-Tâlibîn Eserinin El Yazma Nüshası	121
ÖZGEÇMİŞ	123

KISALTMALAR

bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
çev.	: Çeviren
ed.	: Editör
haz.	: Hazırlayan
H.z.	: Hazreti
KSÜİFD	: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
öl.	: Ölüm Tarihi
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfalar Arası
TDVİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
thk.	: Tahkik Eden
ts.	: Tarihsiz
vd.	: Ve diğerleri
y.y.	: Yayıncı Yok

TABLÖLAR DİZİNİ

Tablo 1. Arapça-Fûlânî Dili Kelime Karşılaştırması	96
Tablo 2. Arapça-Hevsâ Dili Kelime Karşılaştırması.....	98
Tablo 3. Arapça-Hevsâ Dili (Boko Yazısıyla) Kelime Karşılaştırması	100
Tablo 4. Arapça-Hevsâ Dili Cümle Karşılaştırması.....	101
Tablo 5. Arapça-Hevsâ Dili Benzer Zamirler	102
Tablo 6. Arapça-Yoruba Dili Kelime Karşılaştırması.....	104

GİRİŞ

Bir milleti diğer milletlerden ayıran temel dinamiklerden biri o milletin kullandığı lisandır. Bir toplumun kullandığı lisanı etkileyen olaylar o toplumun müspet anlamda ilerlemesi yahut menfi değişime uğraması ile yakından irtibatlıdır. Dolayısıyla bir toplumun kullandığı lisanda yaşanan değişim söz konusu toplumun tarih boyunca yaşayabileceği en önemli olaylardan biri olacaktır. Dildeki değişimin olumsuz yönde gerçekleşmesi toplumların öz kimliklerinden uzaklaşmalarına sebep olmaktadır.¹ Dildeki değişim geçtiğimiz asırlarda sömürge ve misyonerlik faaliyetleri sonucunda özellikle Afrika Müslümanları arasında göze çarpmaktadır. Nitekim Afrika kıtasındaki devletlerin pek çoğunda yerel halkın gerçekliğinden çok uzak olarak İngilizce, Fransızca, Portekizce gibi emperyal devletlerin dilleri resmî dil kabul edilmiştir.² Oysa çeşitli etnik gruplardan oluşan ve söz konusu grupların konuştukları bini aşkın farklı dil kullanan Afrika kıtası yerlileri ve özellikle Müslümanlar Arap dili ortak noktasında buluşmaktadır. Kuzey Afrika Devletleri, Doğu Afrika sahilleri ve çeşitli Sahrâaltı Afrika İmparatorlukları İslâmiyet'in dili olarak gördükleri Arap dilini benimsemişler ve bu dil aracılığıyla kıtada büyük bir medeniyet inşa etmişlerdir. Afrika kıtasında Arap dilinin yayıldığı her bölge ilmî, kültürel ve medenî anlamda önemli bir gelişim yaşanmıştır. Arapça farklı Afrika İmparatorlukları tarafından ilmî resmî ve sosyal alanlarda kullanılmıştır.³ Bu durumun tarihteki örneklerden biri XIX. yüzyılda Sahrâaltı Batı Afrika'da hüküm sürmüş olan Sokoto Devletidir.⁴ Bugün tarihte İslâm-ilim kültür

¹ Mehmet Kaplan, *Nesillerin Ruhu*, 5. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1991, s. 169; Şükrü Ünal, *Dil ve Kültür*, 5. Baskı, Eskiye Yayınları, Ankara, 2012, s. 35-36.

² Zahir Riyâd, *İsti'maru İfrîkiya* (Kahire: ed-Dâru'l-kavmiyye li't-tabâ'a ve'n-neşr, 1965), 359; Roland Breton, *Dünya Dilleri Atlası*, çev. Orçun Türkay (NTV Yayınları, 2007), 50; Tahirhan Aydın, "Sömürgecilik ve Dil: Batı Sömürgesinin Arap Diline Yaklaşımına Dil Kimlik İlişkisi Penceresinden Bakış", *Mukaddime Dergisi* 7 (2013), 54-55; Ngugi wa Thiong'o, "Afrika Edebiyatının Dili", çev. Şebnem Nantu, *Hece Dergisi* II (2017), 908-909; Ngugi wa Thiong'o, *Zihni Sömürgeci Azâd*, çev. Şebnem Nantu (Ankara: Hece Yayınları, 2017).

³ Bâbekir Hasan Kadrimeri - vd., *el-lugât fi İfrîkiyye* (Hartum: Câmi'atu'l-İfrîkiyye el-Âlemiyye, 2006), 46; Bâbekir Hasan Kadrimeri, *Kitâbetu'l-lugâti'l-İfrîkiyye bi'l-harfî'l-'Arabî* (Hartum: Câmi'atu'l-İfrîkiyye el-Âlemiyye, 2006), 6-7; Fadiye Abdulaziz İbrahim El-Katanî, "el-Merâkizu'l-hadariyye fi karrâti'l-İfrîkiyye", *et-Ta'limu'l-'Arabî el-İslâmî fi İfrîkiyye*, ed. Cafer Abdusselam (Dâru'l-kelime li'n-neşri ve't-tevzî', 2015), 114-115; Murat Yiğit - Youssoufa Soumana, "Arap Dilinin Batı Afrika Kültürüne Etkisi", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 34 (2019), 275-276.

⁴ Abdurrahman Muhammed Ali el-Mekkî, *Muessesâtu't-Ta'limi'l-'Arabîyyi'l-İslâmî fi Şimâli Nicirya* (Câmi'atu Hartum, Yüksek Lisans Tezi, 1987), 62; Kadrimeri - vd., *el-lugât fi İfrîkiyye*; Ticanî el-

merkezleri olarak tanıdığımız Mekke, Medine, Şam, Mısır ve İstanbul gibi şehirlere coğrafi konum bakımından oldukça uzakta kalan Sokoto Devletinin kurulduğu coğrafya çoğunlukla Kuzey Nijerya'yı kapsamaktadır. Kuzey Nijerya bölgesinde yaygın olarak İslâm medeniyetinin ortak dili Arap diline rastlanmaktadır. Kuzey Nijerya'da Arapçanın "Hangi zaman aralığında?" ve "Nasıl?" yayıldığı merak uyandırmaktadır. Nijerya'da Arapçanın gelişimini araştıran Ahmet Sait Galadançî Nijerya'da Arapçanın başlangıçtan bugüne dek geçirdiği aşamaları beş döneme ayırmaktadır.⁵ Bu aşamalar içinde Arap dilinin bölgede istikrar bulduğu ve yoğun olarak kurumlarda okutulduğu dönem Osman b. Fûdî dönemidir. (1812-1817) Aynı zamanda bu dönem bölgede İslâmiyet'in hâkim din olduğu dönemdir. Bu çalışmada Arapçanın Sokoto Devleti'nin kurucusu Osman b. Fûdî döneminde eğitim, Arapça yazılan eserler, resmî yazışmalar ve yerel halkla etkileşim üzerinden yayıldığı ve İslâm medeniyetinin ortak dili olarak bölgede istikrar kazandığı hipotezi savunulmaktadır.

Araştırmamızda Sokoto Devletinin Osman b. Fûdî dönemindeki Arapçanın durumu incelenmiştir. Çalışmada tarih, İslâm ve Arap dili ekseninde Nijerya tarihinde Arapça belirli zaman ve mekân sınırları içinde ele alınmıştır. Arap dilinin yayılması toplumsal, siyasi ve kültürel boyutları olan bir olgudur. Bu olgunun tarihsel, sosyolojik ve kültürel-antropolojik çözümlemeler yoluyla ve bütüncül bir yaklaşımla tahliline özen gösterilmiştir. Bölgede Arap dili İslâmiyet'in hâkim olduğu Sokoto Devleti döneminde istikrar bulduğu için Sokoto Devletinin tanıtılmasına öncelik verilmiştir.

Birinci bölümde XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde Hevsâ bölgesindeki siyasi, sosyal, ilmî ve toplumsal yapılar analiz edilerek Arap dilinin yayılmasında etkili olan unsurların izleri sürülmüştür. Betimleyici yöntem kullanılarak Sokoto Devletinin kurulduğu coğrafyanın sınırları çizilmiş dönem tarihî, siyasi, dinî, ilmî, etnik, kültürel ve Arap dilinin durumu yönlerinden tasvir edilmiştir. Bu bölümdeki Arap dilinin durumu

Miskin, "el-Lugatu'l-'Arabiyye fî Nîcîrya en-neş'e ve 'avâmîlî'l-intişâr", *el-'Arabiyye fî'l-Âlem el-Luğatu'l-'Arabiyyetu fî Nîcîrya*, ed. el-Hızır Abdalbâkî Muhammed (Riyad: Merkezu Melik Abdullah b. Abdulazizi, 2007), 7/12-14; Ahmet Sait Galadançî, *Hareketu'l-lugati'l-'Arabiyye ve Âdâbihâ fî Nîcîrya* (Kano: Şirketu Dâri'l-umme, 2016), 47-50.

⁵ Şeyh Ahmet Sait Galadançî, Nijerya coğrafyasında Arap dili tarihini beş döneme ayırır: 1- İmparatorluklar ve Devletler Dönemi (X-XIII. yüzyıl) 2- İslâmiyetin Yayıldığı ve İlmî Seyahatlerin Yoğunlaştığı Dönem (XIV-XVIII. yüzyıl) 3- Sokoto Devleti Dönemi (XIX. yüzyıl) 4- İngiliz Sömürge Dönemi (1903-1960) 5- Bağımsızlık Dönemi (1960 ve sonrası) Bkz. Galadançî, *Hareketu'l-lugati'l-'Arabiyye ve Âdâbihâ fî Nîcîrya*, 31.

başlığında Sokoto Devleti kurulmadan önceki safha ele alınmıştır. Sokoto Devletindeki Arap dilinin durumu üçüncü bölümün kapsamı içine girmektedir.

İkinci bölümde Sokoto Devletinin kurucusu olup devlet teşkilatlanmasında Arap dilini revaçta tutan politikalar takip eden Osman b. Fûdî'nin hayatına yer verilmiştir. Osman b. Fûdî'nin yetiştiği koşullar, katıldığı ders halkaları, okuduğu kitaplar, yaptığı seyahatler ve mezhebi gibi parça parça toplanan biyografik ve etnolojik verilerin, dönemin fotoğraflanması noktasındaki rehberliği oldukça kıymetlidir. Batı Afrika'da döneminin en önde gelen şahsiyeti Osman b. Fûdî'nin mücadelesi ve hayatını ele almak bölgede ve dönemde hâkim olan atmosferi anlamaya yardımcı olacaktır. Bu bölümde bölgedeki ilmî çevre, dönemin sosyal ve entelektüel yapısı hakkında genel bir manzara çizilmiştir. Devletin kuruluşuna kadar giden süreçte Osman b. Fûdî'nin bireysel aktivist kişiliği araştırılmıştır. Bölümün alt başlıklarında yerel ulemâdan önde gelen isimlerin ve eserlerinin dökümü çıkarılmıştır. Bölgede eser veren isimler Osman b. Fûdî'nin hocaları ve talebeleri başlıkları ile sınıflandırılmıştır. Bu şekilde Arap dilinin ve ilmî hareketliliğin gelişmesinde Fûdî ailesin katkısı öne çıkarılmıştır. Ayrıca her bir ismin altında telif ettiği eser isimlerine uzunca yer verilmiştir. Çünkü eserler genellikle Arapça yazılmıştır. Dolayısıyla yazılan her eser bölgedeki Arapçanın durumuna işaret etmektedir.

Üçüncü bölümde Önceki bölümlerden toplanan tarihî ve biyografik verilerden sonra Arap dilinin bu dönemdeki konumu tespit edilmiştir. Bu bölümde öncelikle Arapçanın tarihsel serüveni ele alınmıştır. Sokoto Devleti döneminde Arapçanın gelişimi, hangi kurumlarda nasıl okutulduğu, yerel halk arasında nasıl karşılık bulduğu ve Arapça yazılan eserler incelenmiştir. Genelde eğitim-öğretim daha özelde ise Arap dili öğretimi için kurumsallaşmanın gerçekleşip gerçekleşmediği araştırılmıştır. Bu dönemde yazılan eser türleri sınıflandırılmıştır. Veri analizi yöntemi kullanılarak Arapça metinlerden bazı kesitlerin Arap dili yönünden analizi yapılmıştır.

Osman b. Fûdî ve dönemin meşhur âlimlerinin telif ettiği pek çok eser el yazısı nüshalar halinde Nijerya'daki birkaç müze ve kütüphanede muhafaza edilmektedir. Bu kitaplardan bir kısmı tahkik edilerek yayımlanırken büyük bir kısmının Nijer ve Nijerya'da bile basılmamış olması bu alanda araştırma yürütenlerin karşılaştığı bir

sorundur.⁶ Bununla birlikte söz konusu eserlerin bir kısmına dijital ortamda ulaşılabilir. Sudan'daki bir araştırma merkezi olan *Sankore Uluslararası İslâm Afrika Çalışmaları Enstitüsü* söz konusu metinleri dijital ortamda orijinal dilinde yayımlamanın yanında İngilizce ve Fransızca tercüme çalışmalarına devam etmektedir.⁷ Bu çalışmada, Sokoto Devleti'nin kurucusu Osman b. Fûdî ve onunla birlikte yönetime gelenlerin Arap dili ile bizzat kaleme aldığı eserler temel kaynak olarak kullanılmıştır. Sahada yapılan ikincil nitelikteki çalışmalar da kaynaklarımızı oluşturmaktadır. Ulusal literatürde *Sokoto Devletinin Kurucusu Osman b. Fûdî Döneminde Arap Dili* başlığına doğrudan veya dolaylı olarak temas eden bir çalışma bulunmamakla beraber uluslararası literatürde konuya temas eden bazı çalışmalar bulunmaktadır.

Ali Ebû Bekir, *es-Sekâfetu'l-'Arabiyye fî Nîcîrya min 1750 ilâ 1960 'âmu'l-istiklâl*: Nijerya'da İslâmiyet'in ve Arap dilinin tarihini ele alan bir çalışmadır. Tarihte meşhur olmuş bölge âlimleri, edebiyatçıları ve ilim merkezleri hakkında bilgiler vermektedir. Arap dilinin bölgedeki yerel dillere etkisini ortaya koymaktadır. Nijerya'daki Arap unsurlarını verirken Sokoto Devletindeki Arap kültürüne dair önemli bilgiler içermektedir. Çalışma Sokoto Devleti öncesi ve sonrası bölge tarihini de kapsamı alanına almaktadır. Çalışmamız ise sadece Sokoto Devleti tarihi ile sınırlı kalmaktadır. Ayrıca çalışmamızda salt bir tarih verilmeyerek bu devlette Arap dilinin yayılması ve yerleşmesi sorgulanmıştır.

Ahmet Sait Galadançî, *Hareketu'l-lugati'l-'Arabiyye ve Âdâbihâ fî Nîcîrya*: Nijerya'da Arap dilinin yayılmasında İslâm'ın rolü, XIX. ve XX. yüzyılda bölgede Arap edebiyatı hakkında bilgiler verir. Bu dönemde yazılan eserleri sınıflandırmaya tabi tutarak örnek metin parçaları üzerinden edebî tahlilde bulmaktadır. Bu eser bölgenin Arap dili tarihi konusunda en temel kaynaklarından biridir. Aynı zamanda çalışmamızın da en temel kaynaklarından birini oluşturmaktadır. Ancak çalışma başlığından da anlaşıldığı üzere yalnızca Sokoto Devleti ile sınırlı kalmamıştır ve Nijerya tarihinde

⁶ Muhammed Ömer Musa, “Mahtût ‘Dîvânu İfâdeti’t-tâlibîn’ li Emîri'l-mu'minîn: Muhammed Bello”, *Mecelletu Rufûf*, (2014), 11; Ebû Suleymano, “el-Kıyemu'l-cemâliyye fî şî ri'l-vezîr el-doktor el-Cüneyd b. Muhammed el-Buhârî”, *Mecelletu kulliyeti'd-dirâsâti'l-İslâmiyye ve'l-'Arabiyye* 38 (2020), 1777.

⁷ Bkz. <https://siiasi.org>, Erişim Tarihi: 28.01.2023; Kemal Kahraman, *Afrika'da Bir Direniş Öyküsü: Osman dan Fodio ve Sokoto Hilafeti* (İstanbul: İlke Yayıncılık, 2017).

Arap dilini ele almıştır. Çalışmamız ise Sokoto Devletinin kurucusu Osman b. Fûdî dönemi ile sınırlı kalmaktadır. Ayrıca çalışmamızın bir diğer farkı sorgulamacı ve gözlemci bir bakış açısıyla Sokoto Devletinde Arap dilinin nasıl yayıldığı ele alınmasıdır.

Abdurrahman Muhammed Ali el-Mekkî, “Muessesâtü't-Ta'limi'l-Arabîyyi'l-İslâmî fî Şimâli Nîcîrya”, *Câmiatu Hartum, (Yüksek Lisans Tezi)*: Batı Afrika'nın İslâm ile tanışma sürecini ve önemli İslâm-ilim merkezlerini tanıtır. Sokoto Devletinin kuruluşunu, İslâm eğitimini, okutulan kitapları, dönemin önemli âlimlerini ele alır. Ardından Kuzey Nijerya'da İngiliz emperyalizminin eğitim politikasını ve bu dönemdeki Arap dili ve İslâm ilimleri kurumlarını sınıflandırmıştır. Çalışmamızın sınırları bu tez çalışmasından farklıdır. Aynı zamanda sınıflandırma açısından yöntem farklılıkları söz konusudur.

Bobkey Sekine, “el-Hareketü'l-'ilmiyye bi'l-Hevsâ fî's-Sûdan el-ğarbî hilâle karni 19 m.”, *Külliyetu'l-ulumi'l-insaniye ve'l-hadârati'l-İslâmiye, (Yüksek Lisans Tezi)*: Hevsâ Bölgesinin İslâm ile tanışma safhasının ardından kurulan İslâm-ilim merkezlerini zikreder. Bölge âlimleri tarafından İslâm ilimleri sahasında verilen eserleri sınıflandırmaya tabi tutar. Bu çalışmadan farklı olarak çalışmamızın merkezinde Hevsâ bölgesinde Arap dili, Sokoto Devleti ve Osman b. Fûdî merkeze alınarak incelenmiştir. Yani şahıslar, telifler, kurumlar ve bölgenin siyasi tarihi üzerinden bölgede Arap dilinin ne durumda olduğu betimleyici ve sorgulayıcı bir yöntemle tasvir edilmiştir.

İsmail A. B. Balogun, *The Life and Works of Uthman dan Fodio*: Osman b. Fûdî'nin nesebini, yetiştiği ortamı, eğitimini, cihadını ele alır. Osman b. Fûdî'nin telif ettiği eserleri bir liste halinde toparlayarak sunar. Osman b. Fûdî ve hayatı hakkında değerlendirmelerde bulunur.

İsmi geçen çalışmalar çeşitli yönlerden bölgeyi incelemiştir. Bunlar arasından Arap kültürü ve dili yönünden inceleyen çalışmalar Ebû Bekir ve Galadançî'ye aittir. Ancak çalışmaların tarih aralığı daha geniş olup Nijerya devletini de kapsamaktadır. Çalışmamızda ise Nijerya Devletinin hemen öncesi hüküm süren Sokoto Devletine odaklanılmış şahıslar, telifler ve kurumlar üzerinden bölgede Arap dilinin ne durumda olduğu betimleyici ve sorgulayıcı bir yöntemle belirli tarih sınırları içinde tasvir edilmiştir. İsmi geçen çalışmalardan istifade edilmekle birlikte farklı olarak şekillenen

bu araştırma Sokoto Devletinin kurucusu Osman b. Fûdî dönemindeki Arap dilinin durumu ile sınırlı olup coğrafyaları ve dilleri farklı olan Müslümanlar arasında Arap dilinin İslâmiyet’i temsil eden ortak bir dil olma ve Afrika toplumunda ilmî ve kültürel ilerlemeyi sağlama vazifesini ortaya koyma istikametinde tamamlanmıştır. Çalışmamızın bir diğer farkı Türkçe olması ve Nijerya araştırmacıları için Arap dili yönünden bölge tarihini tanıtarak literatüre katkı sağlayacak olmasıdır.

BİRİNCİ BÖLÜM

SOKOTO DEVLETİ

1. Coğrafi Konumu

Sokoto Devleti, XIX. yüzyılda Batı Afrika Sahrâaltı bölgesinde bulunan Hevsâ Şehir Devletleri üzerinde kurulmuştur. Hevsâ Devletleri kuzeydeki Büyüksahrâ Çölü ile güneydeki Ekvator ormanları arasında hüküm sürmüştür.⁸ Sokoto Devletinin kurulduğu coğrafya çoğunlukla Kuzey Nijerya'yı kapsamakla birlikte batıda Nijer ortalarına doğuda Çad Gölüne uzanmaktadır. Yıllık yağış miktarının çok az olduğu bu bölgelerde kurak arazilerin yanı sıra Nijer ve Benue Nehirlerinden dolayı verimli araziler de bulunmaktadır. Mısır, pirinç, buğday, bakla ve pamuk temel tarım ürünleridir. Bölgede demircilik, dokumacılık, boyama ve deri işlemeciliği meşhurdur. Burada yetişen büyükbaş ve küçükbaş hayvanlardan elde edilen deriler Sahrâ yoluyla yıllarca Fas ve Avrupa çarşılarında satılmıştır.⁹

Sokoto Devleti yirmi beş milyonu Müslüman olmak üzere yaklaşık otuz milyon nüfusa ev sahipliği yapmıştır. Gobir, Zamfara, Kebbi, Kano, Katsina, Zazau,¹⁰ Adamava, Katagum, Katejia, Gombe, Nupe, Nijer, Gvari, Ilorin, Damagaram, Dendi ve Yoruba topraklarını hâkimiyeti altına almıştır. Devletin sınırları 1812 yılında güneydoğuda Benue Irmağı, batıda Nijer Irmağı, doğuda Kânim-Bornu Devletine¹¹ kadar ulaşmıştır. Sınırları 250.000 mile ulaşmış XIX. asrın sonunda bölgenin en güçlü devleti haline gelmiştir. Sokoto Devleti, kurulduğu ilk yıllarda Sokoto ve Gandu olmak üzere doğu-batı yönlü iki merkezden idare edilmiştir. Bu merkezlerden Sokoto, günümüz Nijerya'sının kuzeyinde bulunan bir eyalettir. Devlet kurulduktan sonra üs

⁸ Bkz. Ek 1. ve Ek 2.

⁹ Muhammed Hamis ez-Zevke, *Coğrafiyyetu'l-âlemi'l-İslâm* (İskenderiyye: Dâru'l ma'rifeti'l-câmi'iyye, 2000), 462; Osman Barâyima Bâre, *Cuzûru'l-hadâratu'l-İslâmiyye fi'l-garbi'l-İfriki* (Kâhire: Dâru'l-emîn, 2000), 109-110; Kadir Özköse, *Sûfi Dâvetten Devlete Osman b. Fûdî ve Sokoto Halifeliği* (İstanbul: Gelenek Yayınları, 2004), 28; Ali Ebû Bekir, *es-Sekâfetu'l-'Arabiyye fi Nîcirya min 1750 ilâ 1960 'âmu'l-istiklâl* (Kano: Dâru'l-ümme'ti li vekaleti'l-matbûâtî, 2014), 95.

¹⁰ Zazau için Zazzau, Zakzek ve Zegzeg kavramları da kullanılmaktadır.

¹¹ Bilâdüssûdan'da IX-XIX. yüzyıllar arasında hüküm sürmüş bir İslâm devletidir. Kânim Sultanlığı'nın sınırları, batıda Mali-Songay, kuzeyde Kavar ve Trablusgarp, güneyde Bahrûlgazâl, doğuda Bagirmi-Vedây ile çevrilidir. Bkz. Ahmet Kavas, "Kânim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 24/308.

haline getirilen Sokoto Kasabası Nijer Nehrinin kollarından olan Sokoto Nehrinin, Rima Nehriyle birleştiği noktanın doğusundadır. Büyük Sahrâ'yı geçen tarihî kervan yolu üzerinde kurulmuştur. Bölge Sokoto Devleti için merkezi öneme sahip olmuştur.¹²

Sokoto Devletinin konumu Arap Yarımadasına uzaklığını gözler önüne sermesi bakımından oldukça önemlidir. Arap dilinin yayılması bakımından bu mesafe dikkat çekilmesi gereken bir husustur. Zira farklı bir dilin bu kadar mesafeye rağmen Sahrâaltında bulunan bir devlette yayılmasını tetikleyen unsurun ne olduğu merak uyandırmaktadır. Coğrafi konumun tespitinden sonra Sokoto Devletinin Afrika'nın köklü İslâm Devletlerine komşu olması Arap dilinin yayılmasında altı çizilmesi gereken bir diğer unsurdur. Nitekim bu durum bölgede Arap dilinin yayılması bakımından önemli bir rol oynamıştır. Etkileşimin daha iyi anlaşılması için bölgenin ve dönemin tarihî siyasi durumunu genel hatlarıyla ele almak faydalı olacaktır.

2. Tarihî-Siyasi Konumu

İslâm tarihinde XIX. yüzyıl, Asya ve Kuzey Afrika için durgunluk ve çöküş dönemi olarak kabul edilir. Ancak Sahrâaltı Afrika'da kurulan Sokoto Devleti coğrafyası için durum farklıdır.¹³ Nitekim XIX. yüzyılın ilk yarısı, Avrupa Devletleri arasında sömürge rekabetinin kızıştığı, Fransız ihtilali etki alanının genişlediği, çeşitli milletlerin büyük imparatorluklara karşı bağımsızlığını ilan ettiği ve Osmanlı gibi büyük imparatorlukların dağılma dönemine girdiği zamanlardır.¹⁴ Böyle bir dünyada, coğrafi bakımdan söz konusu olayların uzağında,¹⁵ Kuzey Nijerya bölgesinde halifelik unvanını kullanan bir İslâm devleti, "Sokoto Devleti" kurulmuştur.¹⁶

¹² Abdullah İbn Fûdî, *Ziyâ'ü's-siyâsât ve fetâva'n-nevâzil mimmâ hüve min fûrû'i'd-dîn mine'l-mesâ'il*, thk. Ahmet Muhammet Kani (Kahire: ez-Zehrâ li'l-'ilmi'l-'Arabî, 1988), 23; Ahmed Muhammed Kani, *Nijerya'da İslâmî Cihad*, çev. Ömer Gündüz (İstanbul: Şafak Yayınları, 1991), 19,23; Özköse, *Osman b. Fûdî ve Sokoto Halifeliği*, 136-137; Mervyn Hiskett, "Kuzey Nijerya Tarihi ve Hausa Müslümanları", çev. Kadir Özköse, *Dini Araştırmalar* 7 (2004), 362; Ahmet Kavas, "Sokoto", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 37/352.

¹³ Kani, *Nijerya'da İslâmî Cihad*, 13.

¹⁴ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi* (İstanbul: Alkım Yayınevi, 1997).

¹⁵ Sokoto Devletinin kurulduğu ilk yıllarda sömürge devletleri henüz iç bölgelere, Orta Sudan'a ulaşamamıştır. Bkz. H. A. S. Johnston, *Sokoto Halifeliği Dönemi Nijerya'da Etnik ve Dinî Çatışma*, çev. Kadir Özköse (Konya: Ensar Yayıncılık, 2008), 173-174; Bertram A. Okolo, "The History of Nigerian Linguistics a Preliminary", ed. Hiroshi Nara ve Hope Goldman, *Kansas Working Papers in Linguistics* 6 (1981), 107.

¹⁶ Hiskett, "Kuzey Nijerya Tarihi ve Hausa Müslümanları", 363.

Sokoto Devleti, bölgedeki Hevsâ Devletleri üzerinde kurulmuştur. Hevsâ Devletleri, VII-XI. yüzyıllar arasında Kuzey Nijerya bölgesine yerleşen Hevsâ etnik grubunun yoğunlukta bulunduğu küçük site devletleridir.¹⁷ Bu site devletleri tek çatı altında toplanamamış, tarih boyunca rekabet içinde birbirleriyle savaşmıştır.¹⁸ Bu savaşlar genellikle yılın kurak dönemlerinde gerçekleşmiş ve halkın ağır kayıplar vermesine yol açmıştır. Savaşta mağlup edilen tarafın malı ve canı ganimet olmakta esirler ise köle edinilmektedir. Bölgede her an savaş çıkma ihtimaline karşı şehirler, kale ve surlarla korunmuştur.¹⁹ Hevsâların bu parçalanmış vaziyeti bölgedeki Songay,²⁰ Kânim, Bornu²¹ gibi daha büyük imparatorlukların boyunduruğu altında yaşamalarına neden olmuştur. Nitekim XIV-XVIII. yüzyıllar arasında çeşitli Hevsâ Devletleri sırasıyla Gana, Mali, Songay, Jukun, Kânim ve Bornu İmparatorluklarının idaresine bağlanmıştır. XVIII. yüzyıla gelince, zorluklar ve isyanlar çıkarsa da Bornu'nun hâkimiyetini ve otoritesini kabul etmişlerdir. İlerleyen süreçte Hevsâ Devletlerinden olan ve savaşçı özellikleri ile ön plana çıkan Gobir halkı kısa zamanda kendini diğer Hevsâ zümrelerine kabul ettirmeyi başarmıştır. Doğuda Bornu, batıda Nijer içlerine kadar kontrol alanını genişletmiş ve zamanla Bornu hâkimiyetinden kurtularak bağımsızlığını ilan etmiştir. Sokoto Devleti kurulmadan önce XIX. yüzyılın ilk yıllarında genel tablo şöyle özetlenebilir: Bölgenin kuzeydoğusunda zayıflamış Bornu Devleti bulunmakta site devletleri şeklinde kurulan Hevsâ Devletleri arasında rekabet

¹⁷ Site Devleti: Kendi kendini yöneten yurttaşların oluşturduğu bir şehir ile ona bağlı bölgelerden oluşan küçük devletçiklerdir. Bkz. Claude Dubois, "Site", *Büyük Lügat ve Ansiklopedi (Meydan Larousse)*, ed. Safa Kılıçoğlu - vd. (İstanbul: Meydan Yayınevi, 1973), 11/390.

¹⁸ J. Spencer Trimingham, *A History of Islam in West Africa* (Oxford: Oxford University Press, 1962), 126.

¹⁹ Sokoto Devleti Emirliklerinin Sokoto Devleti kurulmadan yani XIX. yüzyıl öncesi detaylı tarihi için bkz. S. J. Hogben, *The Mohammadan Emirates of Nigeria* (London: Oxford University Press, 1930), 68-191.

²⁰ Songay İmparatorluğu 1464-1591 yıllarında hüküm sürmüş, günümüzün Batı Afrika uluslarının Nijer, Nijerya, Moritanya, Mali, Burkina Faso, Benin, Gine, Gine-Bissau, Senegal ve Gambiya bölgelerine hakim olmuştur. Bkz. George Kintiba, "The Empire of Songhay, 1375-1591: Memory and Heritage of a Glorious Past", *International Journal of Humanities and Social Science* 8/10 (2018), 38.

²¹ XV. yüzyıldan XX. yüzyılın başlarına kadar varlığını sürdürmüş olan Bornu Devletinin kuzeyinde Büyük Sahrâ, güneyinde Adamava, doğusunda Çad gölü ve batısında Hevsâ ülkesi bulunmaktaydı. Bkz. Davut Dursun, "Bornu", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 6/293.

devam etmekle birlikte Hevsâ arasında güçlenen Gobir Devleti yerel halka zulmetmektedir.²²

Bölgede önemli başka bir etnik unsur, İslâm şeriatına hassasiyetleri ile tanınan Fûlânîlerdir. Fûlânîler, Sokoto Devletinin kurulmasında başrolü üstlenmiştir. Gobir Eyaleti sınırlarında yaşayan Fûlânîler, Hevsâ Emirliklerinin zulmüne karşı ıslahat hareketi başlatmıştır. Hevsâ halkının ıslâhı ve aralarında dinî-ahlaki güzellikleri yayma amacıyla başlayan bu hareket, zamanla siyasi bir boyut kazanmıştır. Gobir iktidarının Fûlânî cemaatine karşı sert tavır alması, tebliğ faaliyetlerinin önünü alma çabası ve en nihayetinde cemaate karşı ağır şartları bulunan bir ferman yayınlaması iki taraf arasında çatışmayı kaçınılmaz kılmıştır. Hareketin öncüsü ileride daha ayrıntılı bahsedileceği üzere Osman b. Fûdî'dir. Artan baskılar karşısında cemaati ile birlikte, Gobir topraklarındaki Gudu'ya hicret eder. Orada kendine biat edilmesi neticesinde Sokoto Devletinin temeli atılmış olur.²³ Bu noktada belirtmek gerekir ki iki taraf arasında gerçekleşen savaşlarda bir ırk veya kabileye mensubiyet önem arz etmemektedir. Hevsâ Devletlerinden olan Gobir iktidarının ordusunda Fûlânî askerleri bulunduğu gibi, bir Fûlânî olan Osman b. Fûdî'nin öncülük ettiği orduda da Hevsâlar bulunması bu durumu açıkça ortaya koymaktadır.²⁴

Sokoto Devletinin kuruluş aşamasında 1804-1808 yılları Gobir Devleti ile siyasi mücadele dönemidir. 1804 yılında Alkalava'nın fethedilmesiyle Gobir Devletine son verilmiş, bundan sonra mücadele diğer Hevsâ Devletleri ile gerçekleşmiştir. Süreç içinde diğer Hevsâ Devletleri de birer birer Sokoto Devletine katılmıştır.²⁵ Gobir, Zamfara, Kebbi, Kano, Katsina, Zazau, Adamava, Katagum, Katejia, Gombe, Nupe, Nijer, Gvari, İlorin, Damagaram, Dendi ve Yoruba topraklarını hâkimiyeti altına alarak

²² Hiskett, "Kuzey Nijerya Tarihi ve Hausa Müslümanları", 357-358; Özköse, *Osman b. Fûdî ve Sokoto Halifeliği*, 40-45; Ahmet Kavas, "Nijerya", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), 33/111; Johnston, *Sokoto Halifeliği Dönemi*, 20; Ebû Bekir, *es-Sekâfetü'l-'Arabîyye fî Nîcîrya*, 93-95.

²³ Muhammed Bello, *İnfâku'l-meysûr fî târîhi bilâdi't-Tekrûr* (y.y., ts.), 64; Kani, *Nijerya'da İslâmî Cihad*, 111; Özköse, *Osman b. Fûdî ve Sokoto Halifeliği*, 86-87.

²⁴ Ismail A. B. Balogun, *The Life and Works of Uthman dan Fodio: The Muslim Reformer of West Africa* (Lagos: Islamic Publications Bureau, 1975), 38.

²⁵ Özköse, *Osman b. Fûdî ve Sokoto Halifeliği*, 110-133; Ahmet Kavas, "Osman b. Fûdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), 33/466.

XIX. asrın sonunda bölgenin en güçlü devleti haline gelmiştir. Fethedilen bu emirliklere Osman b. Fûdî tarafından merkeze bağlı valiler atanmıştır.²⁶

Sokoto hâkimiyeti boyunca halifeler hanedan üyeleri arasından seçilmiştir. Devletin kuruluşundan yıkılışına kadar olan süre zarfında Osman b. Fûdî dâhil toplam on iki halife görev yapmıştır.²⁷ Halifeler, görevleri müddetince eski otorite taraftarı isyanlar ile mücadele ederek devletin bütünlüğünü korumaya çalışmıştır. Hilafet 1850 yılına kadar topraklarını genişletmiş bu yıldan sonra mevcut topraklarını korumakla meşgul olmuştur. XIX. yüzyıl sonlarına doğru ülkede birliğin bozulması, hanedan üyeleri arasında saltanat kavgalarının başlaması devletin zayıflamasına yol açmıştır.²⁸

1891-1902 yılları arasında isyanlar sonucunda Kebbi ve Kano eyaletleri Sokoto Devletinden ayrılırken, bir taraftan Avrupa sömürgesi bölgede yayılmaktadır. Bu dönemde Avrupa şirketleri Nijer ve Benue ırmağında ticarete başlar. Bölgedeki Sokoto Devleti ile anlaşmalar imzalayarak geri dönüşü olmayan birtakım imtiyazlar elde eder. Dolayısıyla sömürge faaliyetleri özel şirketler eli ile başlamış, 1 Ocak 1900 tarihinde Nijerya'nın İngiliz sömürgesi ilan edilmesiyle artarak devam etmiştir. Bu tarihten sonra Sokoto Devletinin eyaletleri birer birer işgal edilir. Zarya ve Kano eyaletleri kaybedilir, nihayetinde 15 Mart 1903'te başkent Sokoto işgal edilir. Son Sokoto halifesi Sultan Tâhir, son kale olan Burmi'ye sığınır ve buradaki mücadelesi sırasında 7 Temmuz 1903'te vefat eder. Bu olaylar neticesinde yaklaşık bir asırdır hüküm süren Sokoto Devletinin hâkimiyeti sona erer.²⁹

Sokoto Devleti yıkıldıktan sonra topraklarının büyük bölümünde İngiliz sömürge idaresi, kuzey bölgelerinde ise Fransız kolonisi siyasi güçlerini ikame etmeye başlar. İngiliz emperyalizmi, diğer ülkelerde olduğu gibi burada da siyasi ve ekonomik boyutta kalmamış Batı ideolojisi ve hayat tarzını halka empoze etme faaliyetleri yürütülmüştür. Buna karşılık bölgede Osman b. Fûdî hayranlığı ve Fûlânî Islahat

²⁶ Kani, *Nijerya'da İslâmî Cihad*, 23; Hiskett, "Kuzey Nijerya Tarihi ve Hausa Müslümanları", 362; Kavas, "Sokoto".

²⁷ Halife isimleri için bkz. Ek 3.

²⁸ Abdullah İbrahim, *el-Müslimûn ve'l-isti'mâru'l-Ûrubbiyyi li İfrîkiyye* (Kuveyt: 'Âlemu'l-Ma'rife, 1989), 42-45; Özköse, *Osman b. Fûdî ve Sokoto Halifeliği*, 253.

²⁹ İbrahim, *el-Müslimûn ve'l-isti'mâru'l-Ûrubbiyyi li İfrîkiyye*, 56-57; Özköse, *Osman b. Fûdî ve Sokoto Halifeliği*, 271-277; Johnston, *Sokoto Halifeliği Dönemi*, 303-318; Hiskett, "Kuzey Nijerya Tarihi ve Hausa Müslümanları", 365.

hareketinin izleri günümüzde kadar devam etmiştir.³⁰ Bugün Nijerya Devletinin kuzeyinde yer alan on iki eyalette³¹ bütün dayatmalara rağmen şeriat kanunlarının yürürlükte kalması Sokoto İslâm Devletinin bölgedeki tarihî etkisinin günümüze yansıyan somut bir örneğidir.³²

3. Bölgenin Etnik Yapısı

Sokoto Devletine ev sahipliği yapan Hevsâ Bölgesi kozmopolit bir yapıya sahiptir ve çevresinden birçok göç almıştır. Kuzeyde Tuaregler,³³ doğuda Kanuri batıda Zaberma, Dendi ve güneyde Yoruba, Nûbe, Igala, Jukun gibi çok çeşitli kabileler bir arada yaşamaktadır. Bununla birlikte Sokoto Devletinde yoğun nüfus ve etki gücüne sahip iki temel etnik unsur bulunmaktadır: Hevsâlar ve Fûlânîlerdir.³⁴

3.1. Hevsâlar

Hevsâ kelimesi Afrika'da yaşayan aynı dili konuşan bir topluluğu ve bu topluluğun konuştuğu dili ifade etmektedir. Hevsâ topluluğu, kuzeyde Sahrâ, doğuda Çad gölü, batıda Nijer nehri ve güneyde Benue nehriyle çevrili bölgede yaşamaktadır. Hevsâların kökeni hakkında farklı görüşler bulunmaktadır.³⁵ En çok benimsenen görüş, bu dili konuşan kimselerin IX. ve X. yüzyıllarda Mısır'dan gelip bu bölgelere yerleştikleri ve Hamî-Samî ırkına ait olduklarıdır. Hevsâların ne zaman Müslüman olduğu tam tespit edilememektedir. Ancak en geç IX. yüzyılın sonu ile XI. yüzyılın başlarında çeşitli şekillerde Müslümanlarla karşılaştıkları ve dil, kültür, medeniyet alanında Müslümanlardan etkilendikleri bilinmektedir. Bu yıllarda Müslüman olmaya

³⁰ Kani, *Nijerya'da İslâmî Cihad*, 21; Âdem Abdullah el-İlûrî, *el-İslâm fî Nicîrya ve eş-şeyh Osman b. Fûdi el-Fûlânî*, ed. Abdulhafız Uladisı (Kahire: Mektebetü'l İskenderiyye, 2014), 212-214; Özköse, *Osman b. Fûdi ve Sokoto Halifeliği*, 278.

³¹ Günümüzde Şeriat kanunlarının yürürlükte olduğu Nijerya eyaletleri için bkz. Ek 4.

³² Arslan Muhammed Muhammed, "eş-Şerî'atü'l-İslâmiyye ve tatbîkühâ fî vâkı'ı vilâyâtı şimâli Nicîrya m. 2000-2012", *Mecelletu's-Şerî'a ve'd-dirâsâtü'l-İslâmiyye* 22 (2013), 205.

³³ Tevârik olarak da bilinen Kuzey Afrika ve Akdeniz yerlilerinden olan Tuaregler, Arapların Kuzey Afrika'da varlık gösterdiği VII. yüzyıldan itibaren İslâm dinini benimsemiştir. Tuaregler, tarih boyunca konar-göçer olarak yaşamıştır. Tüm Kuzey Afrika Sahrâsı tarih boyunca onların tekelindedir. Ancak bağımsız devletlerin kurulmasıyla meydana gelen siyasi sınırlar, günümüzde onların bu özgür hareketlerini kısıtlamıştır. Hayat tarzlarının değişmesine neden olmuştur. Bkz. Kurşun Zekeriya, vd., *Afrika'nın Asil Göçerleri Tuaregler*, ed. Zekeriya Kurşun (İstanbul: Taş Mektep Yayın, 2015).

³⁴ Özköse, *Osman b. Fûdi ve Sokoto Halifeliği*, 29.

³⁵ Mehdi Ademu, "el-Hevsâ ve cîrânihim bi's-Sûdân", *Târîhu Ifrikîyya el-âm -el-Lecnetu'l-'ulmiyye ed-duvelîyye li tahrîri târîhi Ifrikîyya el-am (unesco)-* (Matba' el-Kathulukya, 1988), IV/273-276.

başlayan Hevsâ halkı, İslâmiyet''i kabul ettikten sonra eski pagan inançlarını hemen bırakamaz. İslâm şeriatı ile eski batıl inançlarını birbirine karıştırır. Bu durum bölgedeki birçok âlim tarafından eleştirilen büyük bir problemdir.³⁶

XIX. yüzyıla kadar siyasi birlik kuramayıp parça parça yaşayan Hevsâ Devletleri, Hevsâ Bakvai Devletleri ve Banza Bakvai Devletleri olmak üzere iki grupta incelenmektedir. Hevsâ Bakvai Devletleri: Daura, Rano, Kano, Katsina, Zazau, Garun, Gabas, Gobir şehir devletlerinden oluşurken sözde daha alt sınıfı teşkil eden Banza Bakvai Devletleri: Kebbi, Zamfara, Nupe, Gvari, Yauri, Yoruba, Kvararafa şehir devletlerinden oluşmaktadır.³⁷

3.2. Fûlânîler

XV. yüzyılda Hevsâ Bölgesine hicret eden en önemli guruplardan birisi Fûlânîlerdir. Dünyanın en büyük göçebe topluluklarından olup Siyah Afrika'da beyaz ırka mensup tek kabile olan Fûlânîler, menkıbelerinde kendilerinden bazen Arap, bazen de Yahudi-Arap, Arap-Zenci veya Mağribî-Zenci bir ırk olarak bahsederler. Fûlânîlerden bir grup ise kendilerini Kuzey Afrika fâtihi olarak bilinen Ukbe b. Nâfi'e nispet etmektedir.³⁸ Dış görünüş olarak diğer Zenci Afrika toplumlarına kıyasla daha açık renkli ve düz saçlıdırlar. Boyları uzun ve zayıf bir yapıya sahiptirler.³⁹

Fûlânîler İslâmiyet ile ilk defa XI. yüzyılda tanışmıştır. Müslüman Fûlânî kabilelerinin XVIII. yüzyıla gelinceye kadar herhangi bir devletleri bulunmamaktadır. 1700'lü yıllarda Futa Toro ve Futa Jallon'da⁴⁰ İslâm rejiminde devletler kurarlar. Batı

³⁶ Hilal Görgün, "Hevsâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998), 17/279-280; el-İlûrî, *el-İslâm fî Nicîrya ve eş-şeyh Osman b. Fûdi el-Fûlânî*, 145-146; Sekine Bobkey, *el-Hareketu'l-'ilmîyye bi'l-Hevsâ fî's-Sûdân el-garbî hilale karni 19 m.* (Vahran: Külliyyetu'l-'ulûmi'l-insâniyye ve'l-hadâratî'l-İslâmiyye, Yüsek Lisans Tezi, 2010), 7.

³⁷ Ademu, "el-Hevsâ ve cîrânihim bi's-Sûdân", s. 277; Johnston, *Sokoto Halifeliği Dönemi*, s. 15-16. Ademu, "el-Hevsâ ve cîrânihim bi's-Sûdân", IV/277; Johnston, *Sokoto Halifeliği Dönemi*, 15-16.

³⁸ İbn Fûdî, *Ziyâ'ü's-siyâsât ve fetâva'n-nevâzil mimmâ hüve min fûrû'i'd-dîn mine'l-mesâ'il*, 12; İsmail Hakkı Göksoy, "Fûlânîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/216; el-İlûrî, *el-İslâm fî Nicîrya ve eş-şeyh Osman b. Fûdi el-Fûlânî*, 131-132.

³⁹ Johnston, *Sokoto Halifeliği Dönemi*, 34.

⁴⁰ Batı Afrika'da Senegal ve Gambiya Nehirleri arasındaki bölgelerdir. Bkz. Ek 5.

Sudan’da kurdukları bu devletlerin, Sokoto Devletinin kurulmasında az da olsa etkileri mevcuttur.⁴¹

XV. yüzyılın ikinci yarısına kadar Mali İmparatorluğunda yaşayan Fûlânîlerden bir grup Mali İmparatorluğundan Doğu’ya doğru göç eder. Göç eden bu Fûlânî kabilelerinden bazıları göç yolundaki Hevsâ Bölgesinde geride kalır. Zamanla bu bölgede sayıları artar. Buradaki Fûlânîler genellikle hayvancılıkla uğraşır ve göçebe bir topluluk olarak bilinir. Bu dönemde göç eden Fûlânîlerin sayısı tam olarak belirlenememekle birlikte yerleştikleri bölgeler: Kano, Katsina, Vedây, Zamfara ve Kebbi’dir. Aralarında din adamları da bulunan Fûlânîler, Hevsâ Bölgesine göç ederken daha önce burada bulunmayan din kitaplarını beraberlerinde getirmiştir. Özellikle Katsina ve Kano’da yaşayan Müslüman Fûlânî âlimleri, İslâm’ın bölgede yaşanmasına ve yayılmasına destek vermiştir. Fûlânî ulemâsı Sudan’ın farklı coğrafyalarında da ilmî yönleri ile öne çıkmaktadır. Batı Afrika’da İslâm’ın önderleri olarak ünlenmişlerdir. Bulundukları bölgelerin Kur’ân mekteplerinde öğreticilik yaparak İslâmî kültür, tarih, gelenek ve görenekler hakkında halkı eğitirler. Günümüzdeki Fûlânîler Çad Gölünün doğu kıyısındaki Vedây’dan Senegal’in Atlantik kıyılarına kadar uzanan geniş bir alana yayılırlar, bu bölgede gruplar halinde dolaşarak hayvancılık ve çiftçilikle uğraşırlar.⁴²

Fûlânîlerin özellikle din, hukuk ve Arap edebiyatına özel ilgileri bulunmaktadır. Buna örnek olarak, meşhur seyyah Bart Heinrich’in, 1852’de Bagirmi’de Şeyh Sambo isimli bir Fûlânî’ye dair izlenimleri zikredilebilir:

“Çıkmış olduğum bu dış seyahatimde böylesi bir adama rastlayacağımı hiç ummuyordum. O sadece Arap edebiyatının tüm dallarında eser vermekle kalmamış, aynı zamanda kendi dillerine çevrilen Aristo ve Eflatun’un yapıtlarını da okumuş birisidir. Sadece İslâmî ilimlerle ilgilenen bir isim olarak tanınmaz, aynı zamanda ziyaret ettiği ülkelerin ilim erbabı ile de irtibat kurar ve değişik ilim dallarında ihtisas görür. Babası seçkin bir ilim adamıdır. Hevsâ dilinde kaleme aldığı bir eseriyle

⁴¹ Trimingham, *A History of Islam in West Africa*, 35; Johnston, *Sokoto Halifeliği Dönemi*, 43.

⁴² Mahdi Rizkullah Ahmed, *Hareketü’l-ticâre ve’l-İslâm ve’t-ta’lîmî’l-İslâmî fî garbî Ifrikiyya* (Riyad: Merkezü Melik Faysal li’l-buhûsi ve’d-dirâsâti’l-İslâmiyye, 1998), 248-249; Hellmut Fritzsche - vd., “Fûlânîler”, *Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi* (İstanbul: Güzel Sanatlar Matbaası, 1986), 9/193; Ademu, “el-Hevsâ ve cîrânihim bi’s-Sûdân”, IV/290; Göksoy, “Fûlânîler”, 13/216; Amy Mckenna, *The History of Western Africa* (New York: Britannica Educational Publishing, 2011), 12-13; Hiskett, “Kuzey Nijerya Tarihi ve Hausa Müslümanları”, 359.

tanınmaktadır. Babası Sambo'yu, henüz genç yaşta ilim tahsili için Mısır'a gönderir. Mısır'a vardığında Ezher Üniversitesinde birkaç yıl ilim tahsili görür.

...

Ziyaretimden dolayı o kadar sevindi, benimle konuşmaktan o kadar haz duyuyordu ki, Bağdat'tan Endülü's'e kadar tüm hilafet sistemlerinden, özellikle Endülü's medeniyetinden, İslâm ülkeleri, Müslüman kentler, Müslüman idarecilerin tarihi yapılarından uzun uzadıya bahsetti. Pek çok ilim adamının çalışmalarından övgüyle söz etti. Bana babasından övgüyle söz etti. Babasının son derece kıymetli yapıtlarının bulunduğunu söyledi.

...

Onunla beraber olduğum o anı hiç unutmayacağım. Böylesi bir insanla sohbet etmenin tadına doyamadım.⁴³

Bölgenin iki temel unsuru olan Fûlânîler ve Hevsâlara dair verilen bilgilerden anlaşıldığı üzere bölgenin asıl unsuru Hevsâlardır. Hevsâlar öyle ya da böyle Müslümanlarla temas halinde bulunsalar da tam olarak tek bir İslâm devleti çatısı altında birleşmemiştir. Daha önce İslâm devleti çatısı altında yaşama tecrübesi geçirmiş olan Fûlânîler ise batıdan bu bölgeye göç etmişlerdir. Müslüman hayat tarzını kendilerine yerleştirmiş olan bu topluluk, ileride anlaşılacağı üzere, bölgede hem İslâmiyet'in hem de Arap dilinin yayılmasında önemli rol oynamıştır.

4. İlmî-Dinî Durumu

Sokoto Devletinden asırlar önce Hevsâ Bölgesinde çoğunluk yerel Pagan inancına sahiptir. Buradaki yerli halkın ne zaman Müslüman olduğuna dair net bir bilgi bulunmamakla beraber en geç X. yüzyıl sonlarında Müslümanlarla karşılaştıkları bilinmektedir. Sokoto Devletinden önce İslâmiyet bazı idarecilerin gayretiyle zaman zaman varlık göstermiş kimi zaman da bazı idareciler tarafından yasaklanmıştır. Kano bölgesinde bu konuda çaba harcayan ilk Müslüman Kral Ali Yagi b. Sâmiyâ (1349-1395) olduğu rivayet edilmektedir. Diğer önemli bir isim Muhammed Rumfa (1463-

⁴³ Johnston, *Sokoto Halifeliği Dönemi*, 40-41; Ayrıca Bkz: Barth, *Travels and Discoveries in Northern and Central Africa*, London, 1857, C. III, s. 373-375.

1499) ise şehri imar etmiş, âlimleri toplamıştır. Bölge için önemli başka bir isim olan Muhammed el-Mağilî (öl. 1503[?]) Kral Rumfa'nın danışmanlığında bulunmuş, bütün Hevsâ memleketlerinde bâtil kabile adetleri ve inanışlarına karşı, doğru İslâm inancının ve yaşantısının yerleşmesinde hizmetleri olmuştur.⁴⁴ el-Mağilî XV. yüzyıl sonlarında Sudan'a gelmiş İslâm ile Putperestliği uzlaştırmaya çalışan makamlara karşı mücadele başlatmıştır. Bölgede Kâdiriyye tarikatının yayılmasında da etkileri vardır. Sahrâ bölgesine yaptığı seyahat sırasında Kano ve civarında yaptığı tebliğ faaliyetleri ile Hevsâlar üzerinde etkileri olmuştur.⁴⁵

Hevsâ Bölgesinde Sokoto Devleti kurulmadan önceki yüzyıllarda bölgenin batısında hüküm süren Mali, Songay; doğusunda hüküm süren Kânim, Bornu gibi büyük Afrika İslâm İmparatorlukları İslâmiyet'in yayılmasına büyük katkı sağlamıştır. Bu imparatorluklardan Hevsâ Bölgesinin kuzeydoğusunda yer alan Bornu; hafızların ve Kur'ân okuyanların çokluğu ile ünlenmiştir. Mısır, Trablus, Tunus, Fas gibi Kuzey Afrika İslâm beldeleri ile ticari, siyasi ve kültürel temas halindedir. Bornu âlimleri İslâm'ı Hevsâ Bölgesine getirmede ve okur yazarlığı komşu devletlerde yaymada önemli rol oynamıştır. Bölgenin kuzeybatısında ise Mali, ardından Songay İmparatorluğu⁴⁶ sınırları içinde kalan Afrika'nın meşhur İslâm ilim-kültür merkezleri bulunmaktadır. Bu merkezlerden en meşhuru XIV. ve XVI. yüzyıllarda Sahrâaltının parlayan yıldızı Tinbüktü⁴⁷ şehridir. Tinbüktü'de yetişen âlimler, pek çok bölgede olduğu gibi Hevsâ Bölgesinde de İslâmiyet'i yaymaya çalışmıştır.⁴⁸

⁴⁴ Trimingham, *A History of Islam in West Africa*, 129-130; Ademu, "el-Hevsâ ve cîrânihim bi's-Sûdân", IV/279; Bâre, *Cuzûru'l-hadâratî'l-İslâmiyye fi'l-garbi'l-İfrikî*, 90-93; Mervyn Hiskett, "Kuzey Nijerya", çev. Kadir Özköse, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2004), 252; Johnston, *Sokoto Halifeliği Dönemi*, 21.

⁴⁵ Âdil Nüveyhiz, *Mu'cemu a'lâmi'l-Cezâir* (Beyrut: y.y., 1980), 304.

⁴⁶ Songay İmparatorluğu XV. yüzyılın ikinci yarısında Batı Afrika'daki en büyük siyasi ve ekonomik güç olarak Mali İmparatorluğunun yerini almıştır. 1464'ten 1591 Fas işgaline kadar Batı Afrika'nın en güçlü devleti konumundadır. Bkz. Peter Clarke, *West Africa and Islam* (London: Edward Arnold Publishers, 1982), 47.

⁴⁷ Tinbüktü: Batı Afrika'da, şimdi Mali sınırları içinde bulunan, dönemin önemli İslâm, kültür, ilim, ticaret merkezidir. Bkz. Ahmed, *Hareketü't-ticâre ve'l-İslâm ve't-ta'lîmi'l-İslâmî fi garbi İfrikıyya*, 242-243; Ahmet Kavas, "Tinbüktü", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 41/190-191.

⁴⁸ Trimingham, *A History of Islam in West Africa*, 130; Kani, *Nijerya'da İslâmî Cihad*, 38-39; el-İlûrî, *el-İslâm fi Nicîrya ve eş-şeyh Osman b. Fûdi el-Fûlânî*, 70-74; Kadir Özköse, "Batı Afrika'da Tasavvuf Akımlarının Etkisi", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 3/2 (2003), 156-162;

Hevsâ topraklarının Batı Afrika hac yolu üzerinde bulunuyor olması İslâmiyet'in yayılmasında diğer önemli bir faktördür. Çünkü Afrika kıtası için bu asırlarda hac ibadeti, aylarca sürececek bir yolculuk demektir. Bu yolculuk, tüccarlar için ticaret imkânı oluştururken ilim ehli için eğitim-öğretim fırsattır. Âlimler, Batı Afrika'dan doğu istikametine⁴⁹ doğru ilerleyen hac seyahatlerinde Hicaz bölgesi, Osmanlı toprakları, Cezayir, Tunus ve Mısır gibi meşhur ilim merkezlerini ziyaret eder eğitim görür icazetini aldıktan sonra Mekke'ye ulaşır. Dönüş yolunda da Doğu Afrika sahilindeki merkezler ziyaret edilir. Bu sebeple Afrika kıtası için hac yolculukları yedi sekiz yıl süren uzun soluklu seyahatlerdir.⁵⁰

Hac seyahatleri esnasında ilme muhtaç olan bölgelere ulaşanlar âlimler buralara yerleşerek ilmî atmosferi harekete geçirmişlerdir. Bunlardan Şeyh Cibrîl b. Ömer, Şeyh Muhammed Sambo b. Abdullah, Mahluf b. Salih b. el-Babilî, hac seyahatleri esnasında Kano ve Katsina'ya yerleşerek ders vermiştir. O zamanlarda âlimler ve talebelerinin başvurduğu kitaplar fıkıh, kelam ve dil ilimlerine dairdir. Âlimlerin dil ilimlerine dair beraberinde getirdiği nüshalar arasında Câhiliye devrinde telif edilmiş olan *Mu'allaka-i seb'a*, Kâ'b b. Züheyr'in (öl. 645) kasideleri, İmam Bûsîrî'nin (öl. 1296) *Kasîdetü'l-bürde*'si, İbn Mâlik et-Tâî'nin (öl. 1274) *Elfiyye*'si, Abdurrahman el-Fazazî'nin (öl. 1230) *İşrîniyyât*'ı⁵¹ bazı aruz ve belâgat kitapları ve Hz. Muhammed'i (s.a.v.) metheden bazı kasideler bulunmaktadır.⁵²

Arap dili ile eserler kaleme alan yazarlar, eserlerinde İslâm âleminin doğusundan ve batısından gelen Arapların teliflerinden etkilenmiştir. Bu sebeple en büyük kaynakları başta Kur'ân, hadis, siyer, megâzi kitapları olmuştur. Edebiyat alanında, İbn Düreyd (öl. 933), el-Harîrî (öl. 1122) gibi Arap dili âlimlerinden sağladıkları birikimlere de eserlerinde yer vermişlerdir. Arap şiir vezinlerine hâkim oldukları da bu dönemde

Galadançî, *Hareketü'l-lugati'l-'Arabiyye ve Âdâbihâ fî Nîcîrya*, 35,43,44; Ebû Bekir, *es-Sekâfetu'l-'Arabiyye fî Nîcîrya*, 67.

⁴⁹ Kuzey Afrika-Sahrâaltı güzergahında kullanılan yollar için bkz. Ek 6.

⁵⁰ Ahmet Kavas, "Afrikalı Sultanların Destanlaşan Hac Seyahatleri", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18 (2008), 89-102; Özköse, *Osman b. Fûdî ve Sokoto Halifeliği*, 170.

⁵¹ *İşrîniyyât* el-Fazazî: Batı Afrika âlimleri arasında meşhur bir eserdir. Kuzey Afrikalı Abdurrahman el-Fazazî tarafından yazılmıştır. Bkz. Ahmed Muhammed Kani, *Sokoto Dosyası* (İstanbul: Akabe Yayınları, 1986), 52.

⁵² Ahmet el-Hâc Osman, Abdullah Muhammed, "el-Hasâisu'l-âmmе li's-şî'rî'l-'Arabî fî vilâyetey Hevsâ ve Yoruba: Nazaratun mukârane", *et-Tecdîd Cami'atu'l-İslâmiyyetu'l-'Âlemiyye*, (2015), 119-120.

yazılan beyitlerden anlaşılmaktadır.⁵³ Bölgede İslâmiyet'in yayıldığı ilk tarihlerden itibaren hâkim olan fıkıh mezhebi çoğu Batı Afrika ülkesi gibi Mâlikî mezhebi olmuştur. Yerel ilmî zümrenin Mâlikî fikhına özgün katkıları da bulunmaktadır.⁵⁴

Tüm bu gelişmelerin sonucu Sokoto Devleti kurulmadan önceki dönemde İslâmiyet, bölgede varlığını hissettirir bir konuma ulaşmış ancak henüz çoğunluğun benimsediği bir din olmamıştır. Pagan inanışlara bağlı bir kesim ağaçlara, taşlara taparken Müslüman olduğunu söyleyen bazı kesimler ise ibadetlerdeki eksik bilgilerinden dolayı ibadet şartlarını yerine getirememekte yahut eski bâtil geleneklerini ibadetlerine karıştırmaktadır. Mesela Kano'da şehrin ilk camisini kutsal saydıkları bir ağacın altına inşa etmişlerdir.⁵⁵ Bazı âlimler de rahatlarını bozmamak adına dönemin İslâm karşıtı yöneticileri ile iyi geçinerek kötülükten sakındırma ve iyiliği emretme vazifelerini bırakmıştır. Bu haliyle dönemin durumu İslâm'dan önce Arap Yarımadasındaki Câhiliye devrine benzetilmektedir.⁵⁶

XV. yüzyılın ikinci yarısına gelince, ilmî ve dinî donanımları yüksek, Fûlânî olarak adlandırılan bir grup Mali'den Hevsâ'ya yerleşmiştir. Bölgeye yerleştikleri günden itibaren İslâm kültürünün hâmîsi olmuşlar, bölgede İslâmiyet'in yayılmasında etkili olmuşlardır.⁵⁷ Nitekim XVIII. yüzyıldan XIX. yüzyıla geçerken bir Fûlânî olan Osman b. Fûdî, Hevsâ Krallıklarını birer birer mağlup ederek Sokoto Devletini kurmuştur. Osman b. Fûdî, dinî ve sosyal hayatta ıslahat gerçekleştirmiş Hevsâ toplumunun ıslâhına çalışmış bir önderdir. İlim zümresini korumaya ilmî atmosferi canlı tutmaya çalışmıştır. İslâm ahlakı ve İslâm ilimlerinin sadece ulemâ arasında değil Hevsâ halkı arasında da yayılması için gayret etmiştir. Eski inançlarını İslâm ile karıştıran halkın doğru inanç ve yaşayışa sahip olmaları noktasında hizmetleri olmuştur.⁵⁸ Sokoto

⁵³ Osman, Abdullah Muhammed, "el-Hasâisu'l-'âmme li'ş-şî'ri'l-'Arabî fî vilâyetey Hevsâ ve Yoruba: Nazaratun mukârane", 118.

⁵⁴ Hiskett, "Kuzey Nijerya", 253.

⁵⁵ Erik Gılburt - Jonathan T. Reynolds, *Tarih Öncesinden Günümüze Dünya Tarihinde Afrika*, çev. Mehmet Demirkaya (İstanbul: Küre Yayınları, 2016), 84-85.

⁵⁶ Bello, *İnfâku'l-meysûr fî târihi bilâdi't-Tekrûr*, 27; Kani, *Nijerya'da İslâmî Cihad*, 96; Hiskett, "Kuzey Nijerya", 255; el-İlûrî, *el-İslâm fî Nîcîrya ve eş-şeyh Osman b. Fûdi el-Fûlânî*, 145-150.

⁵⁷ Trimingham, *A History of Islam in West Africa*, 129.

⁵⁸ İlham Muhammed Zihnî, *Cihâdu'l-memâlikî'l-İslâmiyye fî garb-ı Ifrikiyye zıddı'l-isti'mari'l-Firansî (1850-914)* (Riyad: Dâru'l-merih, 1988), 44-45; Hiskett, "Kuzey Nijerya", 259; el-İlûrî, *el-İslâm fî Nîcîrya ve eş-şeyh Osman b. Fûdi el-Fûlânî*, 148-149; Görgün, "Hevsâ", 17/278-281; İbrahim Khalil

Devletinin ilk vezirlerinden olan Abdullah b. Fûdî (öl. 1829), Osman b. Fûdî önderliğinde gerçekleşen ıslahat hareketinden şu şekilde bahseder:

عثمان من قد جاءنا في ظلمة	فأزاح عنا كل أسود دُجْدَج
فدعا إلى دين الإله ولم يخف	في ذلك لومة لائم أو فجفج
فانصابت خلق حين صات لصوته	وعلا له صيت فوق الأبرج
بشرى لامة أحمد ببلاد السو	⁵⁹ دان في هذا الزمان المهج

Karanlıklar içindeyken bize gelen Osman'dır. Her kasvetli karanlıkları bizden kaldırandır.

Allah'ın dinine çağıran ve bu konuda kınayanın kınamasından yahut dedikodusundan korkmayandır.

O konuşmaya başladığında insanların kulak verdiği kimsedir ve sesi burçların üstünde yükselendir.

Bu iyi zamanda Bilâdüssûdan'da yaşayan Ahmed'in (sallallahu aleyhi vesellem) ümmetine müjdelersun.

Başta Osman b. Fûdî olmak üzere pek çok ilim adamı, İslâmiyet'i ve sünnet-i seniyyeyi istikamet üzere ihyâ etmek ve bid'atlere karşı insanları sakındırmak için hem askerî hem ilmî cephede mücadele etmiştir. Sokoto Devleti kuruluş dönemlerinde âlimler, Müslümanların zihnindeki hurafeleri ve batıl inançları temizleyip yerine İslâm ahlakını koymaya çalışmışlardır. Bunun için irşat faaliyetleri yürütmüşler, vaaz ve sohbetlerinin yanında telif ettikleri kitaplarla insanları bilinçlendirme yolunda mesai sarf etmişlerdir. Kitapları, insanların din ve dünya işlerinde karşılaştıkları problemleri çözüme kavuşturmayı amaçlayan itikat, amel ve ahlaka dair yazılmış eserlerdir. Tüm bu

Muazu, *Nijerya'da Hausa Toplumunun İslâm'a Girişi ve Yapılanması* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 37-43.

⁵⁹ Bello, *İnfâku 'l-meysûr fî târîhi bilâdi't-Tekrûr*, 28.

faaliyetlerin neticesinde Hevsâ topraklarının ilim ve düşünce dünyasında XIX. asra kadar daha önce rastlanmayan ıslahat gerçekleşmiştir.⁶⁰

Sokoto Devletinin kurulmasıyla beraber tarih boyunca rekabet içinde mücadele eden Hevsâ Devletleri ilk kez İslâm devleti altında birleşir ve bölgede ilk defa siyasi birlik sağlanır.⁶¹ Bundan önce İslâmiyet elit tabaka arasında yaygındır. Ancak sıradan halk, İslâm dinini uygulamada noksanlık göstermektedir. Sokoto Devleti boyunca bölgede Müslümanların sayısı artar. İslâmiyet'i diğer gayrimüslim memleketlere ulaştırmak için seferler düzenlenir. Sosyal statü fark etmeksizin herkese dinî eğitim verilir. Sokoto Devletinin kurulması ile irşat faaliyetleri devlet eliyle daha yoğun ve sistemli olarak ilerler. Arapça resmî dil ilan edilir. Tüm bunlarda en önemli faktör, "Arap Dilinin Öğretildiği Kurumlar" başlığında ele alınacağı üzere Sokoto Devletinde daha da yaygınlaşan medreselerdir. Öyle ki sömürge işgali son Sokoto kalesini ele geçirene dek mücadele sürmüş XX. yüzyılda emperyal güçlerin askerî üstünlüğü kabul edilse de halk, dinini, ibadetlerini ve geleneklerini bırakmama uğruna İngiliz sömürge ve misyonerlik faaliyetlerine karşı direnmiştir.⁶²

Sokoto Devletinin yapılanmasında tarikatların da önemli bir yeri vardır. Ülkede öne çıkan iki önemli tarikat Kâdiriyye ve Ticâniyye'dir. Kâdiriyye tarikatı, XIX. yüzyıl boyunca resmî tarikat konumundadır. Nitekim Fûlânîlerin geneli Kâdiriyye tarikatına mensuptur. Ticâniyye tarikatı, Muhammed Bello döneminden itibaren Kano, Katsina, Zarya emirliklerinde yavaş yavaş yayılmakla birlikte diğer Batı Afrika bölgelerine kıyasla pek fazla yaygın değildir. Ancak Sokoto Devletinin son yıllarında Ticâniyye tarikatı, siyasi önderler arasında yayılmış etki alanı Kâdirîliğe göre daha da genişlemiştir. XIX. yüzyıldan itibaren Katsina ve Zarya'da Hevsâ dilinde pek çok Ticânî kasideler telif edilmiştir. Bunlardan Malam Şi'itub b. Abdurrauf'un (öl. 1864)

⁶⁰ Muhammed Tâsi' Namâdî, *Menhecu eş-Şeyh Abdullah b. Fûdi fî et-Tefsîr* (İslamabad: el-Câmi'atu'l-İslâmiyye el-Âlemiyye, Doktora Tezi, 2004), 107-109.

⁶¹ Trimingham, *A History of Islam in West Africa*, 193.

⁶² İbrahim, *el-Müslimûn ve'l-isti'mâru'l-Ûrubbiyyi li İfrikiyye*, 2; Kani, *Nijerya'da İslâmî Cihad*, 16.

Arap harfleri ile Hevsâ dilinde, vaaz türünde yazdığı ve pek çok kez yayımlanmış olan kasideleri zikredilebilir.⁶³

Tarikat mensupları, tarikat kurucuları olan Abdulkâdir Geylânî ve Ahmed et-Ticânî'ye gönülden bağlıdır. Tarikat şeyhleri tasavvufta belli bir makam sahibi iken, müritlerinin çoğu tarikatın uygulamaları, prensipleri ve felsefeleri hakkında detaylı bilgiye sahip değildir. Bununla birlikte tarikat şeyhleri müritlerinin ibadet, taat ve kulluk gibi temel konularda bilinçlenmesini sağlamaktadır. Dolayısıyla herhangi bir tarikata intisap eden bireyin yaşamında değişiklik kaçınılmaz olmaktadır.⁶⁴

Sokoto Devletinin yürüttüğü politikalar neticesinde ilmî ve dinî alanda kadınlar da söz sahibidir. Osman b. Fûdî, muasırı olan bazı âlimlerin itirazlarına rağmen bu hususta mücadele vermiştir. İlim meclislerinde kadınlar için ayrılmış kısımlarda eğitimlerinin devamını teşvik etmiştir. Kadınların derslerde hazır bulunmasına izin vermenin cahil kalmalarından çok daha hayırlı olduğunu dile getirmiştir.⁶⁵ Bu konuya dair *İrşâdu ehli 't-tefrîr ve 'l-ifrât* kitabında bir olaydan bahsetmektedir:

Namaz kılıp ardından tesbihâta başlayan bir kadının yanından bir adam geçti ve kadına zekâtını verdi. Biz ondan verdiğini geri almasını istedik çünkü kadın bilgisizce ibadet ediyor, hakikati de öğrenmek istemiyordu. Adamın da anlaması için kadına sorduk. “Âlemleri kim yarattı?” Kadın: “Muhammed yaratmadı mı ki muhakkak ki Allah Muhammed'i doğurmuştur.” dedi. Biz hakikati kadına anlatmaya çalıştıkça o, herkesi cehaletle itham edercesine dalâlet üzere ısrar ediyordu.” Osman b. Fûdî bu olayı zikrettikten sonra kadınları eğitmeden toplumda kalıcı bir ıslahat gerçekleştirilemeyeceğini ortaya koyar. İrşat amacıyla hangi eyalete ulaşırsa erkeklerle beraber kadınların irşadı için de mücadele vermiştir.⁶⁶

⁶³ Ebû Bekir, *es-Sekâfetu 'l-'Arabiyye fî Nîcîrya*, 236-237; Andrea Brigaglia, “Tasavvufî Uyanış ve İslâmî Edebiyat: Yirminci Yüzyıl Nijerya'sında Ticânî Eserler”, çev. İsmail Aydın, *Hece Dergisi* II (2017), 756.

⁶⁴ Özköse, ““Batı Afrika'da Tasavvuf Akımlarının Etkisi””, 157, 164.

⁶⁵ Balogun, *The Life and Works of Uthman dan Fodio: The Muslim Reformer of West Africa*, 35; Ayşe Limo, “Ta'limu'l-İslâmî el-'Arabî li'n-nisâ' fî Nîcîrya”, *Nedvetu 't-ta'limi 'l-İslâmî fî İfrîkiyya* 14 (1988), 135.

⁶⁶ Bobkey, *el-Hareketu 'l-'ilmiyye bi'l-Hevsâ fî 's-Sûdân el-garbi hilale karni 19 m.*, 117-118.

5. Arap Dilinin Durumu

Hicrî ilk asırla birlikte Afrika'nın kuzeyinde İslâmiyet ve Arap dili yayılmaya başladığı bilinirken Sahrâaltı Afrika'daki Hevsâ Bölgesi hakkında bu döneme ait yeterli bilgi bulunmamaktadır.⁶⁷ Ancak Hevsâ coğrafyasının eski tarihlerden itibaren önemli ticaret merkezlerinden olduğu ve en geç X. asırdan itibaren Araplar ile ticarî temas halinde bulunduğu bilinmektedir. Dolayısıyla Sokoto Devletinin kurulduğu coğrafyaya, Arap dili ilk kez ticaret yoluyla ulaşmıştır. Araplardan ithal edilen ve yerliler tarafından bilinmeyen ipek, safran, eyer gibi bazı ürün isimleri Arapçadaki kullanımıyla bölge halkının diline yerleşmiştir.⁶⁸

Arap dilinin önemli ölçüde yerleşmesi, bölgede İslâmiyet'in kabul edilmesi ve yaygınlaşmasıyla gerçekleşmiştir. Müslümanların yaşadığı Batı Afrika ile ticarî; Songay ve Bornu Devletleriyle siyasi ilişkiler, bununla birlikte bölgeye yapılan Müslüman göçler, bölgede Arap dilinin yayılmasında etkili olmuştur. Bu toprakların Afrika hac yolu üzerinde bulunuyor olması da Arap dilinin yayılmasında önemli bir faktördür. Emirler, âlimler ve halktan oluşan hacılar gerek hac yolunda gerekse dönüş yolunda İslâm'ın ve Arapçanın yayılmasına katkıda bulunmuştur. Bu bölgede hac ibadetinde birçok kral hac ziyaretinde bulunduğu için "el-Hâc" lakabıyla anılmıştır.⁶⁹

Hevsâ Bölgesinde İslâm'ın ve Arapçanın yayılmasında en büyük katkılardan biri de farklı şehirlerde çeşitli tarzlarda kurulan medreselerdir. İslâm'ın yayılmasıyla birlikte şehir ve küçük kasabalarda medreseler kurulmaya başlar. Fıkıh, hadis, kelim gibi din ilimleri; nahiv, sarf, belâgat gibi dil ilimlerinin öğretildiği bu medrese ve kurumlar Kânim, Bornu ve Hevsâ Devletlerinde yaygındır. Bu konuda Bornu'nun eski başkenti Gazargamo şehri meşhur olmuştur. Kano, Katsina, Zarya, Sokoto şehirlerinde

⁶⁷ Johnston, *Sokoto Halîfeliği Dönemi*, 13.

⁶⁸ Yusuf Fadıl Hasan, "el-Cüzûr'u't-târihiyye li'l-'alâkât el-'Arabiyye el-İfrîkiyye", *el-'Arap ve'l-Afrika* (Beyrut: Merkezi dirâseti'l-vahdeti'l-murabbiyye, 1987), 39; Galadançi, *Hareketu'l-lugati'l-'Arabiyye ve Âdâbihâ fî Nîcîrya*, 59.

⁶⁹ el-Îlûrî, *el-İslâm fî Nîcîrya ve eş-şeyh Osman b. Fûdi el-Fûlânî*, 70-74; el-Miskin, "el-Lugatu'l-'Arabiyye fî Nîcîrya en-neş'e ve 'avâmili'l-intişâr", 7/12-14; Galadançi, *Hareketu'l-lugati'l-'Arabiyye ve Âdâbihâ fî Nîcîrya*, 62-63.

ve kasabalarda bu medrese ve kurumlar çoğalmaktadır.⁷⁰ Dolayısıyla Arap dilinin öğretilmesinde ve yayılmasında bu kurumların başrolü üstlendiği rahatlıkla söylenebilir.

Tüm bunların yanında siyasi faktörler de Sokoto topraklarında İslâmiyet'in ve Arap dilinin yayılmasında etkili olmuştur. Hevsâ bölgesinin kuzeyindeki Kano bölgesinde bu konuda çaba harcayan ilk Müslüman Kral Ali Yagi b. Sâmiyâ (öl. 1395) olduğu rivayet edilmektedir. XIV. yüzyılda Kral Yagi döneminde bölgenin, ilk kez Arap harfleri ile tanıştığı kaydedilmektedir. Yine bu süre zarfında Senegal'deki Mandigo kabilesinden "Vangara" denilen kırk kişilik bir grup din adamı Kano'ya gelmiş ve Arap dili öğretimine başlamıştır.⁷¹ Kaynaklarda geçen diğer bir isim Muhammed Rumfa (öl. 1499) ise şehri imar etmiş ve âlimleri toplamıştır. Başta el-Mağilî ve es-Süyûtî olmak üzere Kuzey ve Batı Afrika'dan çok sayıda İslâm âlimi bölgeyi ziyaret etmiş irşat faaliyetleri gerçekleştirmiştir. Bazıları bu amaç doğrultusunda bölgeye yerleşmiştir.⁷² Özellikle XIV. yüzyılda Afrika'nın önemli İslâm-kültür merkezi olarak bilinen Tinbüktü'de yetişen âlimler, bölgede İslâm'ı yaymakla beraber Arap dilinin öğretilmesine katkı sağlamıştır.⁷³

Bu gelişmelerle beraber İslâmiyet ve Arap dili 1500 yılına kadar bölgede varlığını hissettirir bir konuma ulaşır. 1500'lü yıllardan sonra Fûlânî etnik grubu batıdan Sokoto bölgesine doğru göç etmeye başlar. İlmî ve dinî donanımları yüksek olan Fûlânîler sayesinde bölgede Arap dili daha aktif olarak kullanılır hale gelir. Fûlânîler, beraberinde daha önce burada bulunmayan akaid ve dil kitapları getirir. XVI. yüzyılın başlarında Hevsâ şehirlerinden olan Kano ve Katsina doğudan, batıdan ve Sahrâ coğrafyasından pek çok âlimi kendine çeken bir İslâm ilim-kültür merkezi haline gelir.⁷⁴ İlmî hareketlilik burada öne çıkan isimler ve eserlerinden de anlaşılmaktadır. Bölgeye

⁷⁰ el-Mekkî, *Muessesâtu't-Ta'limi'l-'Arabîyyi'l-İslâmî fî Şimâli Nîcîrya*, 67; Kâsım Bedmasay, "Siyâsatu't-Ta'lim Nîcîriyye ticâhe ta'limi'l-'Arabîyye", *el-'Arabîyye fî'l-'âlem el-lugatu'l-'Arabîyye fî Nîcîrya*, ed. Abdulkâki Muhammed el-Hızır (Riyad: Merkezi Melik Abdullah b. Abdulazizi, 2007), VII/69; El-Katanî, "el-Merâkizu'l-hadariyye fî karrâti'l-İfrîkiyye", 67-68; Gilbert - T. Reynolds, *Tarih Öncesinden Günümüze Dünya Tarihinde Afrika*, 84-85.

⁷¹ Okolo, "The History of Nigerian Linguistics a Preliminary", 107; Galadançî, *Hareketu'l-lugati'l-'Arabîyye ve Âdâbihâ fî Nîcîrya*, 40.

⁷² Zebâdiye Abdulkâdir, *Dirâse 'an İfrîkiyya cenûbi's-sahrâ fî me'asir ve müellifâti'l-'Arabî ve'l-Muslimî* (Dîvânu'l-matbû'âti'l-câmi'yye, ts.), 130-131; Görgün, "Hevsâ", 17/278-281; Özköse, "Batı Afrika'da Tasavvuf Akımlarının Etkisi", 156-162; el-Mekkî, *Muessesâtu't-Ta'limi'l-'Arabîyyi'l-İslâmî fî Şimâli Nîcîrya*, 62.

⁷³ Nüveyhiz, *Mu'cemu a'lâmi'l-Cezâir*, 304; Ademu, "el-Hevsâ ve cîrânihim bi's-Sûdân", IV/294-295.

⁷⁴ Galadançî, *Hareketu'l-lugati'l-'Arabîyye ve Âdâbihâ fî Nîcîrya*, 64.

gelen âlimler arasında: Faslı Abdurrahman b. es-Sevkînî, Mısır'dan gelip Katsina'ya yerleşen et-Tâzahtî (öl. 1503) gösterilebilir. et-Tâzahtî, el-Mağilî'nin ders halkalarına katılmış ardından doğuya seyahat etmiştir. Fakih Zekerîyyâ b. Muhammed el-Ensârî (öl. 1520), Ebû'l Abbas el-Kalkaşendî (öl. 1418) gibi meşhur Doğu âlimlerinin sohbetinde bulunmuştur. Ömrünün sonlarını Katsina'da geçirmiştir. *Muhtasarı Halîl*'e şerh ve ta'lik yazdığı bilinmektedir.⁷⁵

XVII. yüzyılda ise Hevsâ Bölgesinde âlimler tarafından Arapça pek çok eser telif edilir. “Dan Marina” olarak bilinen Muhammed Katsinavî İbn es-Sibağ bu âlimler arasında sayılabilir. İbn Sibağ'ın 1600'lü yıllarda yaşadığı bilinmektedir. İlim ve marifette ilerlemiş, Hevsâ Devletleri ve Sudan memleketlerinde nâmi duyulmuş bir şahsiyettir. Bornu ve Katsina emirlerinin mücadelelerini metheden kasideleri mevcuttur. el-Fazazî'nin *İşrîniyyât*'ına şerh yazdığı bilinmektedir.⁷⁶

“Dan Masanî” olarak bilinen Katsina doğumlu Muhammed b. Masanî el-Bornuvî de 1600'lü yıllarda yaşamıştır. Bölgenin önemli âlimlerinden olup Arapça eserler telif etmiştir. Muttaki bir mümin ve evliyâullahtan olduğu rivayet edilir. Hevsâ Bölgesinin önemli âlimi İbn Sibağ'dan ders almıştır. İslâm'ın Yoruba bölgesinde yayılmasında önemli yeri vardır. Eserlerinden meşhurları *Şifâ'u'r-ribâ* ve el-Fazazî'nin *İşrîniyyât* eserini şerh ettiği *Nefehâtu'l-'anberiyye*'dir. Diğer pek çok eseri de günümüze kadar ulaşmıştır. Muhammed Mevdî el-Katsinavî bölgenin diğer önemli âlimidir. Müslüman toplumunun ıslahını amaçlayan kitaplar telif etmiştir. İki yüz on iki beyitten müteşekkil Arapça kaleme aldığı *Sarfu'l-'inân* isimli eseri nasihat niteliğinde olup Müminleri kötü ahlaktan sakındırmayı hedeflemektedir.⁷⁷

XVIII. yüzyılda da Arap dili ile ilmî hareketlilik devam etmiştir. Muhammed b. Muhammed el-Fûlânî el-Katsinavî bu dönemde bölgenin önemli âlimlerindendir. Eğitiminde babasının büyük yeri vardır. Hac seyahati gerçekleştirmiş yolculuk esnasında Kahire'deki ilim meclislerine katılmıştır. Pek çok ilimde ilerlemiştir.

⁷⁵ Bello, *İnfâku'l-meysûr*, s. 19. Bello, *İnfâku'l-meysûr fî târîhi bilâdi't-Tekrûr*, 19.

⁷⁶ Bello, *İnfâku'l-meysûr fî târîhi bilâdi't-Tekrûr*, 19; İbrahim Yusuf Muâz, *Melâmihi tetavvuri's-şî'ri'l-'Arabî fî Vilâyeti Kaçina (Nijerya)* (Omdurman: Ummu Durman İslâm Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 15-16; Bobkey, *el-Hareketu'l-'ilmîyye bi'l-Hevsâ fî's-Sûdân el-garbî hilale karni 19 m.*, 90.

⁷⁷ Kadrimeri, *Kitâbetu'l-luğâti'l-İfrîkiyye bi'l-harfî'l-'Arabî*, 59; Muâz, *Melâmihi tetavvuri's-şî'ri'l-'Arabî fî Vilâyeti Kaçina (Nijerya)*, 17-18; Hiskett, “Kuzey Nijerya”, 253.

Minahu'l-Kuddûs, mantık ilmine dair yazdığı manzum eserdir. *Bulûğu'l-ereb min kelâmi'l-'Arab* eserinde Arap dilinin kurallarını ele alır. 1741'de vefat etmiştir. Bir diğer âlim Ömer b. Muhammed et-Torodî, fakih ve şairdir. İmam Bûsîrî'nin *Kasîdetü'l-bürde*'sine ve Kâ'b b. Züheyr'in *Bânet Süûd*'ına tahmisleri mevcuttur.⁷⁸

Muhammed Bello burada sayılan âlimlerden başka, *İnfâku'l-meysûr* eserinde, bölgede gelmiş geçmiş önemli âlimleri ve aralarından bazılarının kabrini ziyaret ettiğini zikreder. O âlimlerden bazıları; Harun ez-Zakzakî, Muhammed el-Makûrî ve Fizan'dan gelip Zamfara'ya yerleşen Ramazan b. Ahmet'tir. Abdullah b. Fûdî, XVIII. yüzyıldan sonra bu âlimlerden başka bölgede temayüz etmiş ve Osman b. Fûdî ve akranlarının ders aldığı pek çok şahsiyete, *Îdâ'u'n-nüsûh min ma ehaztu mine's-şuyûh* eserinde yer vermiştir.⁷⁹

Arap dilinin yayılmasında etkili olan faktörleri kısaca sıralayacak olursak bölgeye Arap dili ilk kez ticaret yoluyla ulaşmıştır. Önemli ölçüde yerleşmesi ise bölgede İslâmiyet'in kabul edilmesi yaygınlaşması ve farklı şehirlerde çeşitli tarzlarda medreseler kurulmasıyla gerçekleşmiştir. Tüm bunların yanında siyasi faktörler de Sokoto topraklarında İslâmiyet'in ve Arap dilinin yayılmasında rol oynamıştır. Bölgede öne çıkan yazarlar ve eserlerinden de anlaşıldığı üzere burada yavaş yavaş ilmî hareketlilik başlamıştır.

Sokoto Devleti kurulmadan önceki tarihlerdeki tüm bu ilmî hareketlilik, Sokoto Devleti kurulduktan sonra daha da hız kazanmıştır. Osman b. Fûdî'nin eğitim politikaları ile bölgede Arap dili daha da yerleşmiştir. Yukarıda zikredilen âlimlerden bazıları hakkında Osman b. Fûdî'nin hocaları başlığı altında detaylı bilgi verilmiştir. Sokoto Devleti döneminde Arap dilinin devam eden süreçteki gelişimi üçüncü bölümde ele alınacaktır.

⁷⁸ Kadrimeri, *Kitâbetu'l-luğâti'l-İfrikiyye bi'l-harfi'l-'Arabî*, 59-60; Bâre, *Cuzûru'l-hadârati'l-İslâmiyye fi'l-garbi'l-İfriki*, 91-93.

⁷⁹ Bello, *İnfâku'l-meysûr fî târîhi bilâdi't-Tekrûr*, 20-25.

İKİNCİ BÖLÜM

SOKOTO DEVLETİNİN KURUCUSU OSMAN B. FÛDÎ

1. Nesebi ve Doğumu

Tam adı Osman b. Muhammed Fûdî b. Salih b. Harun b. Muhammedu Gırdo b. Muhammedu Jubbo b. Mamman Sabbo b. Masiruna b. Eyyub b. Buba b. Ebû Bekr b. Musa Jakallo'dur. Osman b. Fûdî'nin ailesi, Hevsâ Bölgesine yerleşen Fûlânîlerin Torodbe kabilesine mensuptur. Aile, XV. yüzyılda dinî baskılardan dolayı cemaat halinde bugünkü Senegal olan Futa Toro'dan Hicaz'a gitmek amacı ile yola çıkar. Yola çıkanlardan Osman b. Fûdî'nin ailesi ve dâhil olduğu bir grup Hevsâ Bölgesine yerleşir. Devam eden grup ise şimdiki Sudan'da bulunan Darfur ve Sina bölgesine kadar ulaşmıştır.⁸⁰

Babası Muhammed b. Salih, ilim ve takvası ile meşhur olup bölgedeki saygıdeğer âlimlerdendir. Bu sebeple Fûlânî dilinde fakih anlamına gelen "Fûdî" lakabı ile anılmaktadır. Aynı lakap Osman b. Fûdî için de kullanılmıştır. Hevsâ dilinde Osman b. Fûdî ismi "Osman dan Fodio" olarak geçmektedir. Osman b. Fûdî, 15 Aralık 1754'te (29 Safer 1168) Hevsâ'nın kuzeyindeki Gobir Devleti'nde Maratta köyünde doğmuştur.⁸¹

2. Yetiştirilmesi

Osman b. Fûdî, dindar ve ilme değer veren bir ailede yetişmiştir. İlk Kur'ân eğitimini Mâlikî mezhebine ve Kâdirî tarikatına mensup olan babası Muhammed b. Salih'ten alır. Küçüklüğünden itibaren etrafında, Kuzey Afrika, Mısır, Mekke ve Medine'den getirilen metinlerden zahmetle kopyalanan el yazması nüshalar

⁸⁰ Balogun, *The Life and Works of Uthman dan Fodio: The Muslim Reformer of West Africa*, 16-17; el-İlûrî, *el-İslâm fî Nîcîrya ve eş-şeyh Osman b. Fûdî el-Fûlânî*, 133; Hellmutt Fritzsche, "Usman dan Fodio", *Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi* (İstanbul: Ana Yayıncılık, 1992), 21/432; Özköse, *Osman b. Fûdî ve Sokoto Halifeliği*, 48; Adamu Bello - Muhammed, "Nümûzec min ishâmâti 'ulemâ'i devleti'l-hılâfeti'l-İslâmiyye fî Sokoto fî Nîcîrya fî't-te'lîf ve't-ta'rîb", (ts.), 5.

⁸¹ Kani, *Sokoto Dosyası*, 52; Kavas, "Osman b. Fûdî", 33/466-467.

bulunmaktadır.⁸² İbn Fûdî'nin okuduğu ilimlere ilmî şahsiyeti başlığı altında değinilmiştir. Yetiştirdiği dönemde eğitim, medrese ve Kur'ân mekteplerinde verilmektedir. Bu dönemde üniversite gibi kurumlar henüz kurulmadığı için eğitime devam etmek ve ilimlerde ihtisas yapmak isteyenler müderrislere ulaşmak için bir arayışa girer. Alanında mütehassıs âlimleri bulup kendilerine talebe olur. Bu sisteme uygun olarak Osman b. Fûdî, gençliğinde bölgesinin önemli âlimleri ve sûfileri ile temaslarda bulunarak ders halkalarına dâhil olur. Dönemin ve bölgenin seçkin birçok âliminden ders alması mücâhit ve mürşit şahsiyetini oluşturur. Ciddi eğitim sürecinden sonra yirmi yaşlarından itibaren öğretim sürecine başlar. İbn Fûdî, eğitim ve öğretim süreçleri boyunca hep halk ile birlikte olmuştur. Yaşadığı dönemi ve toplumu yakından takip ederek dönemin ihtiyaçlarını ve zaafalarını tespit etmiştir. Tebliğ metodu bu ihtiyaçlara göre şekillenir. Eğitim faaliyetlerini yaşadığı bölge ile sınırlandırmamış civar bölgelere ilmî seyahatlerde bulunmuştur. İlim ve İslâmiyet adına üstlendiği bu aktif rol neticesinde halk tarafından sevilir, sayılır bir âlim olarak nâmı Hevsâ Bölgesinde yayılmıştır.⁸³

İbn Fûdî siyasi amaç taşımaksızın halkın eğitimini amaçlayan irşat faaliyetlerine Degel'de başlar. Biri tedris yani talebe yetiştirmek diğeri ise vaazda bulunmak için topladığı iki ders halkası vardır. Tedris amacıyla kurulan mecliste talebelerine Kur'ân tefsiri, fıkıh, hadis, tasavvuf ve diğer ilimleri öğretir. Vaaz için her Cuma gecesi toplanan meclisine halkın bütün kesiminden kadınlar ve erkekler katılabilmektedir. İbn Fûdî sadece yakınlarını irşat etmekle yetinmemiş sahip olduğu ilmî birikimi yerel halklara ulaştırmak amacıyla farklı mekânlara, Kebbi, Zamfara gibi komşu beldelere uzun soluklu seyahatler gerçekleştirmiştir. Gittiği mekânlarda da yeni ders halkaları kurup halkı bilinçlendirerek İslâm ilimlerinin yayılmasını sağlamıştır. Mesela Zamfara'nın bir mürşide ihtiyacı olduğunu fark edince orada beş yıl kalmış, Kebbi'nin civar bölgelerini ziyaret etmiş, güneye doğru Nijer nehrini geçmiştir. Şeyh, bu faaliyetleri esnasında yönetici kesimle ve krallarla iletişime geçmeyerek sadece âlimleri

⁸² Mervyn Hiskett, *The Sword of Truth: The Life and Times of the Shehu Usuman dan Fodio* (Evanston: Northwestern University Press, 1982), 32.

⁸³ Kani, *Sokoto Dosyası*; Hiskett, "Kuzey Nijerya", 254; Kavas, "Osman b. Fûdî", 33/466-467; Johnston, *Sokoto Halifeliği Dönemi*, 48, 61; Bobkey, *el-Hareketu'l-İlmiyye bi'l-Hevsâ fi's-Sûdân el-garbî hilale karni 19 m.*, 85.

ziyaret etmiştir.⁸⁴ İnsanlarla muamelelerinde daima takvayı esas tutmuştur. Ailesine talebelerine ve müritlerine şefkatle davranmıştır. Dönemin ve bölgenin şartlarına uygun olarak Osman b. Fûdî'nin de emrinde bulunan köle ve hizmetçileri bulunmaktadır. Onlara kaba muameleden kaçınarak haklarını gözetmiştir. İnsanlardan istiğnâ ederek kimseye muhtaç olmadan yaşamını sürdürmeye çalışmıştır.⁸⁵

Muhammed Bello babası Osman b. Fûdî'nin vaazı esnasında şahit olduklarını şu şekilde anlatmaktadır: *“Halka konuşmak için çıktığında evin köşesinde durup bir şeyler mırıldandığını gördüm. Daha sonra yürüyüp vaaz vermek için ayrıldı. Ona o zaman ne yaptığını sordum. ‘Niyetimi yeniliyordum. Söyleyeceklerim için Allah’tan lütuf diliyor ve söyleyeceklerimin anlaşılması için halka yardım etmesi niyazında bulunuyordum.’ diye cevapladı.”*⁸⁶

Vaazlarında ele aldığı konular, şeriatın emirleri, sünnete uymanın ehemmiyeti, fıkıh ve tasavvufa dair sorular cevaplandırma, kötü adetlere ve bid’atlere son vermek gerektiğidir. Böylece şer’î ilimlerin yayılması için büyük çaba sarf etmiş bu konuda anlaşılmayan hususları açıklamıştır. Fıkıh, itikat ve tasavvufa dair ilimleri kendi teliflerinden yahut farklı kitaplardan okutmuş ardından muhatap cemaatin diline tercüme ederek mevzunun toplum tarafından anlaşılmasına özen göstermiştir. Dersleriyle Osman b. Fûdî'nin nâmı uzak diyarlara ulaşmıştır. Bizzat görüşemediği kimselerle mektuplaşma yoluyla iletişim kurmuştur. Onun derslerini düzenli olarak takip eden cemaati, ileride kuracağı devletin temelini teşkil etmiştir. Sokoto Devletinden önce cemaatinin imamı, mürşidi ve muallimi iken Sokoto Devletinin kurulmasıyla bundan sonra cemaatinin komutanı ve emiri olmuştur.⁸⁷

⁸⁴ Balogun, *The Life and Works of Uthman dan Fodio: The Muslim Reformer of West Africa*, 34-35; Kani, *Sokoto Dosyası*, 56-59; el-İlûrî, *el-İslâm fî Nîcîrya ve eş-şeyh Osman b. Fûdî el-Fûlânî*, 135-148; Abdullah İbn Fûdî, *Tezyînu'l-varakât bi cem'i ba'di mâ lî mine'l-ebîyât*, thk. Yahya Muhammed el-Emîn (Samaru Gusau: Dâru'l-ikra', 2013), 12; Özköse, *Osman b. Fûdî ve Sokoto Halîfeliği*, 74.

⁸⁵ Özköse, *Osman b. Fûdî ve Sokoto Halîfeliği*, 168-170.

⁸⁶ Bello, *İnfâku'l-meysûr fî târîhi bilâdi't-Tekrûr*, 34; Kani, *Sokoto Dosyası*, 67.

⁸⁷ Kani, *Sokoto Dosyası*, 68-69; el-İlûrî, *el-İslâm fî Nîcîrya ve eş-şeyh Osman b. Fûdî el-Fûlânî*, 155; Johnston, *Sokoto Halîfeliği Dönemi*, 62-63.

3. Hocaları

Osman b. Fûdî, temel eğitimini tamamladıktan sonra muasırı olan birçok âlimi ziyaret etmiş ve kendilerinden tefsir, hadis, fıkıh ve Arap diline dair önemli kitaplar okumuştur. Ders aldığı âlimlerin pek çoğu amcaları, amcaoğulları gibi ilmî zümrenin yoğunlukta bulunduğu Fûlânî kabilesine mensuptur. Hocalarından bazıları:

3.1. Muhammed b. Salih

Osman b. Fûdî'nin babası ve ilk hocasıdır. Mâlikî mezhebine ve Kâdiriyye tarikatına mensuptur. Âlim ve dindar bir şahsiyet olarak tanınmaktadır. Osman b. Fûdî ve kardeşleri Kur'ân eğitimini küçük yaşta babalarından almıştır.⁸⁸

3.2. Osman Bindûrî Bakkebi

Tam adı Osman Bindûrî b. Emin b. Osman b. Hamma b. Ali'dir. Osman b. Fûdî'nin amcasıdır. Kendisi ilmi ve takvası ile tanınmış, bölgesinde tebliğ ve irşat faaliyetlerinde bulunmuştur. Dürüst, korkusuz, titiz, ciddi, disiplinli, şefkatli bir ilim adamı olarak nitelendirilmektedir. Osman b. Fûdî iki yıl kadar amcası Osman Bindûrî'nin hizmetinde ve tedrisinde bulunmuştur. Kendisinden Mâlikî hukukuna dair *Muhtasarı Halîl* eserini okumuş ve ezberlemiştir. Osman b. Fûdî'nin manevî hatta siyasi kişiliğinin oluşmasına büyük etkileri olmuştur. Amcasının yanında geçirdiği eğitim süresi boyunca Arap edebiyatında ilerlemiş Arap dili ile ilk şiirini kaleme almıştır. Hocasının yönlendirmesiyle Siyer-i Nebî'ye olan ilgisi artmıştır.⁸⁹

3.3. Muhammed Sambo

Osman b. Fûdî'nin amcasıdır. Futa Jallon bölgesinde 1765 yılında doğmuştur. Küçük yaşta kendini ilme vermiştir. İlk eğitimini babasından aldıktan sonra bugünkü Gana, Mali, Senegal civarlarında ilmî seyahatler gerçekleştirmiştir. Özellikle tefsir alanında pek çok eser okumuştur. Ezberinin kuvvetli olmasıyla meşhurdur. En önemli eserleri manzum olarak kaleme aldığı *el-Mer'e ve'l-bakara* ve *'d-dîn* ve *Ma'denu's-*

⁸⁸ Kani, *Nijerya'da İslâmî Cihad*, 53; Özköse, *Osman b. Fûdî ve Sokoto Halifeliği*, 50.

⁸⁹ Kani, *Sokoto Dosyası*, 53; Özköse, *Osman b. Fûdî ve Sokoto Halifeliği*, 50-51; Johnston, *Sokoto Halifeliği Dönemi*, 56.

sa'âde'dir. Osman b. Fûdî, *Muhtasaru Halîl* eserini bir kez daha onunla birlikte okumuştur. Muhammed Sambo, hac ibadetini eda etmek üzere çıktığı yolculukta 1852 yılında Agades'te vefat etmiştir.⁹⁰

3.4. Cibrîl b. Ömer

Sahrâ'nın doğusundaki Agades Tuareglerindendir. Doğum ve vefat tarihi bilinmemekle beraber güzel ahlak sahibi, âbid ve âlim olarak tarif edilmektedir. Bir müddet Mısır'da yaşamış birçok yer gezmiş iki kez Hicaz'a gitmiştir. Mısır'da iken Halvetî tarikatına intisap etmiştir. Farklı İslâm diyarlarında bulunduktan sonra Hevsâ Bölgesine yerleşmiştir. Burada geniş kitlelerle temasta bulunmuş ilmî birikimini halk ile paylaşmıştır. Sünnetin ihyâsı ve bid'atlerin terk edilmesi için irşat faaliyetleri yürütmüştür. Sudan âlimleri arasında saygın bir konuma sahiptir. Eser kaleme aldığı bilinmektedir. Ancak eserleri günümüze ulaşmamıştır. Osman b. Fûdî *Şifâ'u'l-ğalîl fî külli mâ eşkale min kelâmi şeyhinâ Cibrîl* kitabında bu eserlere işaret etmiştir.⁹¹

Şeyh Cibrîl, Osman b. Fûdî'nin en fazla etkilendiği isimdir. İslâm âlemindeki seyahatlerinden biriktirdiği tecrübelerini kendisi ile paylaşarak Osman b. Fûdî'nin ıslahat hareketini şekillendirmiştir. Şeyh Cibrîl de Hevsâ topraklarında ıslahat girişimlerinde bulunmuştur. Ancak bu girişimleri sebebiyle önce Gobir Kralı ardından Tuaregler tarafından sınır dışı edilmiştir. Osman b. Fûdî Şeyh Cibrîl hakkında: “Acaba Şeyh olmasaydı biz doğru yolu bulabilir miydik? Şu Sûdân topraklarında İslâm'a aykırı olan adet ve törelerin kaldırılmasını ilk o başlatmıştır ve bizim tarafımızdan tamamlanmıştır.” demiştir. Osman b. Fûdî, hocası Cibrîl b. Ömer'e saygı göstermekle beraber keskin söylemlerini ve Vehhâbî üsluptaki hükümlerini eleştirmiştir.⁹²

⁹⁰ Abdulkâdir, *Dirâse 'an Ifrikiyya cenûbi's-sahrâ fî me'asir ve müellifâti'l-'Arabî ve'l-Muslimî*, 52-53; Özköse, *Osman b. Fûdî ve Sokoto Halifeliği*, 52.

⁹¹ İbn Fûdî, *Ziyâ'ü's-siyâsât ve fetâva'n-nevâzil mimma hüve min fûrû'i'd-dîn mine'l-mesâ'il*, 25.

⁹² Bello, *İnfâku'l-meysûr fî târihi bilâdi't-Tekrûr*, 23; Abdulkâdir, *Dirâse 'an Ifrikiyya cenûbi's-sahrâ fî me'asir ve müellifâti'l-'Arabî ve'l-Muslimî*, 23; Kani, *Sokoto Dosyası*, 54, 101; Özköse, *Osman b. Fûdî ve Sokoto Halifeliği*, 52-56; Johnston, *Sokoto Halifeliği Dönemi*, 49.

3.5. Muhammed b. Râcî

Amcasıdır. Tam adı el-Hâc Muhammed b. Raci b. Modibbo b. Hama b. Ali'dir. Hicaz âlimleriyle hadis ve sünnet-i seniyyeye dair kitaplar okumuştur. Hicazlı âlim Ebû'l-Hasan es-Sindî'den (öl. 1773) *el-Câmiu's-Sahîh* icazeti almıştır. Osman b. Fûdî'nin Cibrîl b. Ömer'den sonra ders almak için yanına gittiği hadis hocasıdır. Yanında *el-Câmiu's-Sahîh* eserinin tamamını okumuş ve kendisinden hadis rivayeti konusunda icazet almıştır. İleride Osman b. Fûdî'nin sünnet-i seniyyeye dair kaleme alacağı eserlerinin temelini burada gördüğü dersler teşkil etmektedir.⁹³

3.6. Haşim ez-Zamfarî

Meclislerinde bulunmuştur. Kendisinden tefsir dersi alır. Osman b. Fûdî bu derslerle muhkem, müteşâbih, nâsih, mensûh, zâhirî, bâtinî, esbâb-ı nüzûl gibi tefsir kavramlarına vakıf olmuştur.⁹⁴

3.7. Kisko Gambarava

Vangara kabilesindendir. Katsina'da bulunan ders halkasına Batı Afrika'nın çeşitli bölgelerinden talebe gelmektedir. Osman b. Fûdî de Sokoto Devletini kurmadan önceki dönemde derslerinde bulunmuştur. Keskin görüşlü ve firaset sahibi bir zattır. Bu özelliği ile daha küçük yaşta iken Osman b. Fûdî'nin önemli bir şahsiyet olacağını anlamış ve onun gelecekte İslâm cihadına önderlik edeceğini yıllar öncesinde haber vermiştir.⁹⁵

Osman b. Fûdî, burada sayılan hocalarının yanında amcası Abdurrahman b. Hamid'den sarf, nahiv, gramer ve belâgat dersleri; Muhammed b. Emîn'den tefsir dersleri alır. İslâm ilimleriyle beraber astronomi gibi fen ilimleriyle de ilgilenmiştir. Dönemin ve bölgenin seçkin birçok âliminden aldığı dersler düşünce dünyasını etkilemiştir.⁹⁶

⁹³ Özköse, *Osman b. Fûdî ve Sokoto Halifeliği*, 52; Bobkey, *el-Hareketu'l-'ilmiyye bi'l-Hevsâ fi's-Sûdân el-garbî hilale karni 19 m.*, 73.

⁹⁴ Kani, *Nijerya'da İslâmî Cihad*, 54.

⁹⁵ Muâz, *Melâmihi tetavvuri's-şî'ri'l-'Arabî fî Vilâyeti Kaçina (Nijerya)*, 18-19.

⁹⁶ Özköse, *Osman b. Fûdî ve Sokoto Halifeliği*, 52.

4. Talebeleri

Osman b. Fûdî genç yaşlarından itibaren eğitim öğretim ve irşat faaliyetlerine başlamıştır. Dolayısıyla ailesinden ve yerel halktan pek çok talebesi bulunmaktadır. Islahat hareketine iştirak eden tüm cemaati de bir nevi onun talebesi sayılmaktadır. Osman b. Fûdî'nin yirmiden fazla çocuğu vardır. Kız erkek ayırt etmeksizin çocuklarının eğitimine özen göstermiştir. İslâm terbiyesi ve din ilimleri ile eğittiği çocukları dönemin önemli âlim ve âlimeleri olmuştur. Bu sebeple burada ismi geçen talebeleri genellikle çocuklarından oluşmaktadır.⁹⁷

4.1. Abdullah b. Fûdî

Osman b. Fûdî'nin kardeşidir. Doğum tarihi hakkında farklı rivayetler bulunmakla beraber 1766 yılında günümüz Nijerya'sının Hevsâ eyaletinin Maganimi köyünde doğmuştur.⁹⁸ Abdullah b. Fûdî, hafızlığını babasının gözetiminde tamamladığını zikretmektedir. On üç yaşında babasının vefat etmesi üzerine ağabeyi Osman b. Fûdî ile tedrise devam etmiştir. Kendisinden tefsir, hadis, fıkıh gibi birçok İslâm ilmi tahsil etmiş Arap edebiyatı ve nahve dair kitaplar okumuştur.⁹⁹ Abdullah b. Fûdî, ağabeyinin yanında tamamladığı ikinci öğreniminden sonra üçüncü aşama olarak ilimlerde ihtisas kazanma çabası içine girmiştir. Bu himmeti ile muasırı olan birçok âlimi ziyaret etmiştir. Başta Cibrîl b. Ömer olmak üzere dönemin önemli âlimlerini ziyaret etmiş ve kendilerinden din ilimleri ve Arap diline dair önemli kitaplar okumuştur. Ders aldığı âlimlerin pek çoğu amcaları, amcaoğulları gibi ilmî zümrenin yoğunluğunu oluşturan Fûlânîlerden olduğu fark edilmektedir. İbn Hişâm en-Nahvî'nin (öl. 1360) *Katrü'n-nedâ* ve *Şüzûrû'z-zeheb*'ini; İbn Berrî et-Tâzî'nin (öl. 1331) *ed-Dürerü'l-levâmi*'ni; el-Harîrî'nin *el-Makamât*'ını Halîl b. İshak el-Cündî'nin (öl. 1374) *Mâlikî fikhına dair el-Muhtasar*'ını ve bunlar gibi pek çok temel eseri bölgenin meşhur

⁹⁷ John O. Hunwick - vd., *Arabic Literature of Africa: The Writings of Central Sudanic Africa* (Leiden: E. J. Brill, 1995), II/162.

⁹⁸ Abdullah İbn Fûdî, *Manzumetu Mısbâhu'r-râvi fî 'ilmi'l-hadîs*, ed. Muhammed Mansur İbrahim (Sokoto: Dâru'l-ilmî li't-tibâ'ati ve en-neşri, 2005), 14-15; Sulaiman Musa, "İbn Fûdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), 19/494.

⁹⁹ İbn Fûdî, *Manzumetu Mısbâhu'r-râvi fî 'ilmi'l-hadîs*, 15; Beşir b. İbn Abdunnebi - Bobekir Miftahi, *Şeyh Abdullah b. Fûdî Hayatuhu ve Eseruhu* (Adrar, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 10.

âlimlerinden okumuştur. İbn Fûdî, ders aldığı hocaları ve okuduğu bazı kitapların isimlerini *İdâ'u'n-nüsûh* eserinde nazmederek sıralamıştır.¹⁰⁰

1812'de ağabeyi Osman b. Fûdî'nin, devleti iki bölgeye taksim etmesi üzerine Batı bölgesinin (Gandu) sorumluluğu İbn Fûdî'ye verilmiş ve ölümüne kadar bu görevini devam ettirmiştir. İbn Fûdî ilerleyen yaşlarında hac ibadetini eda etmek için Mekke'ye doğru yola çıkmıştır. Kano şehrine varınca şehir halkı kendisinden İslâm ilimlerini öğrenmek istemiş, gitmesine engel olmuştur. Dolayısıyla bir müddet orada kalmış ve ders vermiştir. Sonra tekrar hilafet makamına dönmüştür. Bundan sonra evinde inzivaya çekilse de ders vermeye ve kitap telif etmeye ömrünün sonuna kadar devam etmiştir. Gandu'da 1829 yılında vefat etmiştir.¹⁰¹

İbn Fûdî birçok ilimde temayüz etmiş, Batı Afrika'da büyük şöhret sahibi bir âlimdir. Arapçayı çok iyi kullanan İbn Fûdî'nin iki yüze yakın eser telif ettiği bilinmektedir. İslâm ilimlerine vukûfiyetinden dolayı muasırları tarafından "Nâdiretü'z-zamân" lakabıyla anılmıştır.¹⁰² Arap dili ve edebiyatı, akaid, mantık, fıkıh, tefsir, hadis, Fûlânî kabilesinin aslı, tarihi ve daha birçok alanda çoğu manzum olmak üzere kaleme aldığı, hutbe ve risaleleri hariç yaklaşık yüz kadar eseri bulunmaktadır.¹⁰³ Bazıları şunlardır.

Ziyâ'ü't-te'vîl fî me'âni't-tenzîl: Ahmed Ebü's-Su'ûd ve Osman et-Tayyib tarafından neşredilmiş olan bu eser yedi kıraata ve dört büyük mezhep imamının görüşlerine yer vermekle birlikte i'rab, belâgat, usul gibi konuları da içeren iki ciltlik Kur'ân tefsiridir. *Kifâyetü du'afâ'i's-Sûdân fî beyâni tefsîri'l-Kur'ân* eserinde bu eseri özetlemiştir.¹⁰⁴ Eserde en çok atıfta bulunulan kaynaklar: el-Beyzâvî'nin (öl. 1286)

¹⁰⁰ İbn Fûdî, *Ziyâ'ü's-siyâsât*, s. 12-13; Sekine, "el-Hareketu'l-İlmiyye bi'l-Hevsâ fî es-Sûdan el-ğarbî hilale karni 19 m.", s. 102-103. İbn Fûdî, *Ziyâ'ü's-siyâsât ve fetâva'n-nevâzil mimmâ hüve min fûrû'i'd-dîn mine'l-mesâ'il*, 12-13; Bobkey, *el-Hareketu'l-İlmiyye bi'l-Hevsâ fî's-Sûdân el-ğarbî hilale karni 19 m.*, 102-103.

¹⁰¹ İbn Fûdî, *Ziyâ'ü's-siyâsât ve fetâva'n-nevâzil mimmâ hüve min fûrû'i'd-dîn mine'l-mesâ'il*, 20; el-İlûrî, *el-İslâm fî Nicîrya ve eş-şeyh Osman b. Fûdî el-Fûlânî*, 168; Musa, "İbn Fûdî", 19/494; Namâdî, *Menhecu eş-Şeyh Abdullah b. Fûdî fî et-Tefsîr*, 23.

¹⁰² İbn Abdunnebi - Miftahi, *Şeyh Abdullah b. Fûdî Hayatuhu ve Eseruhu*, 10.

¹⁰³ Eserlerinin listesi için bkz. Hunwick - vd., *Arabic Literature of Africa*, II/87-110.

¹⁰⁴ Musa, "İbn Fûdî", 19/494.

Envârü't-tenzîl'i, İbnü'l Arabî'nin (öl. 1148) *Ahkâmü'l-Kur'ân*'ı, es-Seâlibî'nin (öl. 1470) *el-Cevâhiri'l-hisân*'ı ve Molla Gürânî'nin (öl. 1488) *Gâyetü'l-emânî*'sidir.¹⁰⁵

el-Miftâh li't-tefsîr: Bu eserinde Kur'ân ilimlerini nazmetmiştir. Yedi yüzü aşkın beyit içinde ilâhiyat ve nübüvvet konularına, yedi kıraate; vakıf, imâle, med, kasır, idgam, tahfif, nasih, mensuh, i'cazu'l-Kur'ân gibi Kur'ân mevzularına değinmiştir. Bu esere baktığımızda İbn Fûdî'nin Kur'ân ilimlerine yeni bir şey getirmediğini mevcut bilgilerin hıfzını kolaylaştırmak amacıyla nazmettiğini görülmektedir. el-Hâc Ebû Bekir Vezîr tarafından neşredilen bu eserde Süyûtî'nin *el-İtkân* ve *en-Nukâye* adlı eserlerini esas almıştır. İbn Fûdî, *el-Miftâh li't-tefsîr* eserini *Sülâletü'l-Miftâh* isimli eseriyle özetlemiştir.¹⁰⁶

Ta'limü'r-râzî fi esbâbi'l-ihisâs bi-mevâtî'l-arâzî: M. S. Zahradeen tarafından tahkik ve tercüme edilen bu eser, toprak mülkiyetini ve topraktan faydalanma yollarını ele almaktadır.

el-Bahru'l-muhît: Arap nahvine dair 1822 yılında yazdığı bu eseri yaklaşık dört bin dört yüz beyitten oluşur. Bu rakamla tüm elfiyyeleri geçmiştir. Eser nahiv ve sarf ilimleri üzerinedir. Süyûtî'nin *Cem'u'l-cevâmi'* ve *Hem'u'l-hevâmi'* eserlerini manzum olarak toparlamıştır. Belki de hacminin büyüklüğü sebebiyle Nijerya'da gereken ilgiyi bulamamıştır.¹⁰⁷

el-Hisnu'r-rasîn: Sarfa dair yüz beyitte kaleme alınmış bir eserdir. Bu eseriyle Fûdî'nin Arap dilinde derinleşmiş bir âlim olduğu anlaşılmaktadır.¹⁰⁸

Fethu'l-latîf el-vâfî fi 'ilmey 'arûz ve'l-kavâfi: Aruz ve kafiye dairdir. Yaklaşık iki yüz yirmi beş beyitten oluşmaktadır. İlk on üç beyitte kitabı telif etme amacını, bu iki ilmi öğrenecek olanlara yaklaştırmak ve açıklamak olduğunu ifade eder. Sonraki dört beyitte Arap şiirinin ölçülerini, öncüllerini ve şiir bölümlerini ele alır. Yüz

¹⁰⁵ Abdullah b. Fûdî ve Ziyâ'ü't-te'vîl eserinin incelendiği çalışma için bkz. İfeoluwa Siddiq Oyelami, *Abdullah b. Fûdî ve Ziyâ'ü't-te'vîl fi me'âni't-tenzîl Adlı Tefsiri* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 38.

¹⁰⁶ Muhammed Câmî' Abdullah, "Min a'lâmi'l-edebiyyi'l-'Arabî en-Nicîriyyi'l-mu'âsır. Ishâmâtü's-şeyh Abdullah b. Fûdî fi tatvîri'l-lugati'l-'Arabiyye ve âdâbihi", *Kogi Eyaleti Üniversitesi*, (ts.), 15-16; Musa, "İbn Fûdî", 19/494.

¹⁰⁷ Musa, "İbn Fûdî", 19/495; Bello - Muhammed, "Nümûzec min ishâmâti 'ulemâ'i devleti'l-hılâfeti'l-İslâmiyye fi Sokoto fi Nîcirya fi't-te'lîf ve't-ta'rîb", 13.

¹⁰⁸ Abdullah, "Ishâmâtü's-şeyh Abdullah b. Fûdî", 13.

altmış yedi beyitinde ise on altı şiir bahrinden ve özelliklerinden ayrıntısıyla bahseder. Son otuz bir beyitte ise kafiye ilminden bahsetmiştir. Nijerya’da aruz ve kafiyeyle dair okunan eserlerin başında gelmektedir.¹⁰⁹

Sirâcü’l-câmi’ li’l-Buhârî: Hadis ilmine dair kitabı İbn Hacer el-Askalânî’nin *Fethu’l-bârî* isimli eserinden esinlenerek Buhârî’nin *el-Câmi’u’s-sahîh’ine* dair yazılmış manzum bir eserdir.¹¹⁰

Ziyâ’ü’l-ümme fi edilleti’l-e’imme: Temizlik, namaz, zekât, hac, iman, kurban gibi ibadât; nikah, talak, zıhar, nafaka, cihat, vasiyyet gibi muamelât hükümlerini içerir. Mensur olarak yazılmıştır.

Tezyînu’l-verakât bi cem’i ba’zi mâ li mine’l-ebiyât: Bu eser medih, mersiye, teberrük, irşat, zemm gibi farklı temaları içeren, kâmil, tavîl, vâfir, basît ve recez bahirlerinde yazılmış yirmi kaside içinde beş yüz elli yedi beyitten oluşmaktadır.¹¹¹ Eserde Sokoto Devleti kurulmadan önce Hevsâ kralları ile verilen mücadeleleri ve yaşanan önemli olayları zikredilmiştir.¹¹²

Ziyâ’ü’s-siyâsât ve fetâva’n-nevâzil min mâ hüve min fûrû’i’d-dîn mine’l-mesâ’il: Bir giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Girişte Abdullah b. Fûdî’nin hayatı, Osman b. Fûdî ve Muhammed Bello ile ilgili bilgiler bulunmaktadır. Birinci bölümde şeriata uygun idare sistemini ele alır. İkinci bölümde taharet, namaz, zekât, cihat gibi ibadât ve muamelâta dair fikhî hükümler işlenmektedir. İslâm fikhî ile ilgili olan bu eser neşredilmiştir.¹¹³

Rûhu’s-salât, Devâ’u’l-vesvâs, Tezhîbu’l-insân min hisâli’s-şeytan, Ta’lîmu’l-en’âm, Minenu’l-Mennân, Ziyâ’ü’l-kavâid, Virdu’l-ezkâr ve’d-deavât, Yâ tâlibu’l-i’râb,

¹⁰⁹ Abdullah, “İshâmâtü’s-şeyh Abdullah b. Fûdî”, 14; Youssoufa Soumana, *Batı Afrika’da Arap Edebiyatı ve Sömürgecilik Karşısındaki Rolü* (Ankara: Fecr Yayınları, 2023), 129.

¹¹⁰ Abdullah, “İshâmâtü’s-şeyh Abdullah b. Fûdî”, 15; Musa, “İbn Fûdî”, 19/495.

¹¹¹ Abdullah, “İshâmâtü’s-şeyh Abdullah b. Fûdî”, 16.

¹¹² Zekeriya Muhammed Abdullah, “Suver mine’l-kısas fî dîvânî’l-‘allâme Abdullah b. Muhamed Fûdî”, *el-Mu’temeru’d-duvelî ‘ani’l-lugati’l-‘Arabiyye âdâbihâ veta’lîmihâ* (Câmi’atu Malang, 2021), 1416-1419.

¹¹³ Bobkey, *el-Hareketu’l-‘ilmiyye bi’l-Hevsâ fî’s-Sûdân el-garbî hilale karni 19 m.*, 72; İbn Fûdî, *Ziyâ’ü’s-siyâsât ve fetâva’n-nevâzil mimma hüve min fûrû’i’d-dîn mine’l-mesâ’il*.

İdâ'u'n-nüsûh Sankore Enstitüsü dijital arşivinde yayınlanan eserlerindendir.¹¹⁴ Diğer bazı risaleleri arasından Süyûtî'nin *Târîhu'l-hulefâ* adlı eseri esas alarak yazdığı *Sebilü's-selâme fi'l-imâme*; muhtevası Gazzâlî'nin *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*'inden alınmış tasavvufun amelî yönüyle ilgili *Âdâbü'l-mu'âşerât li-tâlibi'n-necât* ismiyle yayımlanmış risalesi ve *Ziyâ'ü'l-hükkâm fi mâ lehüm ve 'aleyhim mine'l-aḥkâm* risaleleri zikredilebilir.

Diğer manzum eserleri arasında; hadis usulüne dair kaleme aldığı *Misbâhu'r-râvî*; fıkha dair *el-Elfiyyetü'l-usûl ve binâ'ü'l-fürû' 'aleyhâ* ve risale olarak kaleme alınmış *Kifâyetü'l-'avâm fi'l-büyû'* eserleri zikredilebilir. Eserlerinin çoğu Nijerya İbadan Üniversitesinde bulunmaktadır.¹¹⁵

4.2. Muhammed Bello

Osman b. Fûdî'nin oğludur. 1781'de doğmuştur. Tahsil hayatında babasının büyük tesiri vardır. Amcaları ve diğer âlimlerden de ilim tahsil eder. Genç yaşta ülkenin sayılı âlimleri arasına girer. Osman b. Fûdî, Sokoto Devletini kurduktan sonra Doğu eyaletlerinin yönetimini Muhammed Bello'ya bırakır. Osman b. Fûdî'nin Sokoto'da vefatının ardından (1817) halife seçilen Muhammed Bello yirmi yıl süren iktidarı sırasında iç isyanları bastırmakla uğraşır ve Bornu Sultanlığının saldırıları başta olmak üzere dış saldırıları önler. Halifeliği döneminde ülkenin kuzey, doğu ve batı sınırlarında hisarlar ve ribâtlar yaptırır. Eski kaleleri ve surları tahkim ettirir. Cami ve medrese inşa ederek ilmî gelişmeyi hızlandırır. Halifeliği boyunca Fûlânîlerin göçebelikten yerleşik hayata geçmesi ve bölgede İslâmiyet'in yayılması için çalışmalarda bulunmuştur. 25 Ekim 1837 tarihinde vefat etmiş ve Vurno şehrinde defnedilmiştir.¹¹⁶

Muhammed Bello'nun yüz altmış iki eseri bulunmaktadır. Eserlerinin bir kısmı basılmış, bazıları çeşitli Afrika ve Batı dillerine tercüme edilmiş ve tez çalışmalarına

¹¹⁴ Tahkikli eser için bkz. <https://siiasi.org/digital-archive/shaykh-abdullahi-ibn-fuduye/>, Erişim Tarihi: 25.06.2024.

¹¹⁵ Bobkey, *el-Hareketu'l-'ilmiyye bi'l-Hevsâ fi's-Sûdân el-garbî hilale karni 19 m.*, 107-110; Musa, "İbn Fûdî", 19/495.

¹¹⁶ Mervyn Hiskett, "Batı Afrika'da Kurulan İki Derviş Devlet: Sokoto Hilafeti (1232-1317/1817-1900) ve Masina Devleti (1318-1379/1819-1862)", çev. Kadir Özköse, *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/4 (ts.), 181, 185; Bobkey, *el-Hareketu'l-'ilmiyye bi'l-Hevsâ fi's-Sûdân el-garbî hilale karni 19 m.*, 124-129; Ahmet Kavas, "Muhammed Bello", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 30/510-511.

konu olmuştur.¹¹⁷ Eserleri tasavvuf, devlet idaresi, siyaset, ahlâk, tarih, coğrafya ve tıbb-ı nebevî ile ilgilidir. Eserlerinin çoğu nesir olmakla birlikte Arapça ve Fûlânî dilinde şiirler de kaleme almıştır. Kâ'b b. Züheyr'in *Kasîdetü'l-bürde*'sine, Bûsîrî'nin *Kasîdetü'l-bürde* ve *el-Kasîdetü'l-hemziyye*'sine tahmîsleri mevcuttur. Eserleri şunlardır.

İnfâku'l-meysûr fî târihi'l-bilâdi't-Tekrûr: 1812'de Arapça olarak kaleme almıştır. 1951'de C. E. Whitting ve 1964'te el-Hacc Ebû Bekir Gumi tarafından yayımlanmıştır. Tarih kitabıdır. Sokoto Devletinin tarihi hakkında önemli bir kaynaktır. Bilâdüttekrûr'un sınırlarını çizer. Bagirmi, Bornu, Hevsâ ve Ahir devletlerinin âlimlerinden bahseder. Babası Osman b. Fûdî'nin hayatını, İslâm'a davetini, Hevsâ Devletleri ile mücadelesini zikreder. Kerametlerinden, vezirlerinden, ordularından, oğullarından ve kızlarından bahseder. Batı Afrika'da İslâm'ın yayılmasında Fûlânîlerin rolüne değinir. Kâdirî tarikatının virdleri ile eseri tamamlar. Songay âlimlerinden bahsederken Abdullah Sa'dî'nin *Târihu's-Sûdân* eserinden yararlanmışır.¹¹⁸ Kitabının sonunda Kâdiriyye tarikatının zikirlerine yer vermiştir.¹¹⁹

Dîvânu İfâdeti't-tâlibîn li Muhammed Bello: Muhammed Bello'nun farklı konularda kasideleri mevcuttur. Vezir Cüneyd el-Buhârî, Bello'ya ait el yazması kasidelerini farklı kaynaklardan toparlayıp bu toplama esere *Dîvânu İfâdeti't-tâlibîn* ismini vermiştir.¹²⁰ Sekiz yüz yirmi sekiz beyit toplam kırk dört sayfadır. Methiye, mersiye, cihat, tasavvuf gibi konular üzerinedir. Bu el yazması eser Sokoto'daki Tarih Arşivleri Müzesinde (Dâru'l-vesâiki't-târihiyye) muhafaza edilmektedir.¹²¹

Muhammed Bello'nun diğer bazı eserleri şunlardır: *el-Büdûrû'l-müsfire fî'l-hisâli'lletî tüdrekü bihe'l-mağfire*, *Fevâ'id mücmele fî mâ câ'e fî'l-bir ve's-sıla*, *el-Gaysü'l-vebl fî sîreti'l-imâmi'l-'adl*, *Cilâ'ü's-sudûr 'an mâ yahtelicü fî hâ min sada'l-ğurûr*, *Kitâbü't-Tahrîr fî kavâ'idi't-tebsîr li's-siyâsât*, *Miftâhu's-sedâd fî aksâmi*

¹¹⁷ Eserlerin listesi için bkz. Hunwick - vd., *Arabic Literature of Africa*, II/115-180.

¹¹⁸ Sokoto Devleti hakkında araştırma yapanların kullanacağı en birinci kaynak niteliğindedir. Olay örgüsü içinde devletin kuruluşuna kadar geçen süreçleri anlaşılır bir dil ile Arapça olarak kaleme almıştır. Dönemin ve bölgenin sosyal-siyasi-dinî hayatına ışık tutmaktadır. Bkz. Bello, *İnfâku'l-meysûr fî târihi bilâdi't-Tekrûr*, 183; Kani, *Nijerya'da İslâmî Cihad*, 8-9; Bobkey, *el-Hareketü'l-ilmîyye bi'l-Hevsâ fî's-Sûdân el-garbî hilale karni 19 m.*, 121.

¹¹⁹ Bello, *İnfâku'l-meysûr fî târihi bilâdi't-Tekrûr*, 177-179.

¹²⁰ Muhammed Bello'nun el yazması nüshası için bkz. Ek 8.

¹²¹ Musa, "Mahtût 'Dîvânu İfâdeti't-tâlibîn' li Emîri'l-mu'minîn: Muhammed Bello", 18.

*hâzihi'l-bilâd, Ref'û's-şübhe fi't-teşebbüh bi'l-kefere ve'z-zaleme ve'l-cehele, Şerhu Hizbi'l-bahr, Tenbîhü's-sâhib 'alâ ahkâmi'l-mekâsib, Gayâtü'l-usûl fî tefsîri'r-Resûl, el-Mevâridü'n-nebeviyye fi'l mesâ'ili't-tıbbiyye, Tıbbü'n-nebî, Serdü'l-kelâm fîmâ cerâ beynî ve beyne 'Abdisselâm, Usûlü's-siyâse ve'l-keyfiyyetü'l-mahlas min umûri'r-riyâse.*¹²²

4.3. Esmâ binti Osman (Nana Esmâ)

Sokoto Sultanlığının yürüttüğü politikalar sayesinde eğitim ve edebiyatta kadınlar da öne çıkmaktadır. Bu bağlamda temayüz eden Osman b. Fûdî'nin kızı Esmâ'dır. Esmâ 1793'te doğmuş ve babası tarafından eğitim görmüştür. Kur'ân'ın tamamını ezberlemiş, İslâm ilimleri, Arap dili ve edebiyatına dair dersler almıştır.

Fûlânî, Arapça, Hevsâ ve Tamajek dillerine ana dili gibi hâkimdir. Hevsâ, Fûlânî ve Arap dilinde yazar ve şairdir. Vaaz, cihat, şeriat, tebliğ, siyaset, tarih sosyoloji, eğitim konularında yetmişten fazla eseri bulunmaktadır. Bunda Osman b. Fûdî'nin kadın eğitimi konusundaki teşviklerinin büyük rolü vardır. Esmâ, Fûlânî ve Arap dilinde pek çok şiir yazmış, bu şiirleri üç kitapta toplamıştır. Gidado b. Limo (öl. 1851) ile birlikte Sokoto tarihi kitabını yazmıştır. Ayrıca Esmâ'nın Arapça olarak yazdığı iki büyük kitabı *Tebşîrâtü'l-ihvân* ve *Tenbîhu'l-gâfilîn*'dir. *Tenbîh* insanları temel İslâm öğretilerine uymaya davet ederken *Tebşîr* Kur'ân ayetlerinin derin manalarıyla ilgilenmektedir. Hevsâ dilinde *Vakar Gevaye* adlı şiir kitabında Osman b. Fûdî'nin vaazlarını, mücadele dönemini ve hayatını ayrıntılı şekilde anlatmaktadır. Ayrıca Esmâ, kadın eğitim ve öğretimi alanında, kendi zamanına kadar bölgede görülmeeyen bir yeniliği gerçekleştirmiştir. Onun girişimiyle babasının defnedilmiş olduğu ev dindar hanımların toplanıp eğitim gördüğü bir merkeze dönüştürülür. 1866 yılında vefat etmiştir.¹²³

¹²² Abdulkâdir, *Dirâse 'an Ifrikiyya cenûbi's-sahrâ fî me'asir ve müellifâti'l-'Arabî ve'l-Muslimî*, 86-88; Musa, "Mahtût 'Dîvânü İfâdeti't-tâlibîn' li Emîri'l-mu'minîn: Muhammed Bello", 13-15; Bobkey, *el-Hareketu'l-'ilmiyye bi'l-Hevsâ fi's-Sûdân el-garbî hilale karni 19 m.*, 130-132; Ahmet Kavas, "Muhammed Bello", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/510-511.

¹²³ Limo, "Ta'limu'l-İslâmî el-'Arabî li'n-nisâ' fî Niceriya", 135; Kani, *Sokoto Dosyası*, 114; Kani, *Nijerya'da İslâmî Cihad*, 104; Özköse, *Osman b. Fûdî ve Sokoto Halifeliği*, 117-120; Kavas, "Sokoto", 37/352.

4.4. el-Hasan b. Osman

Esmâ binti Osman'ın ikiz kardeşidir. Arapça ve Hevsâ dilinde eserler telif etmiştir. Genç yaşta vefat etmiştir. Eserlerinden *Süllemu't-tertîbi li'l-hulefâ*'da Abbâsi Halifesi el-Mustamsikbillâh'a kadar (1497-1509) gelmiş geçmiş İslâm halifelerinin listesini verir. Bir diğer eseri *el-Hâvi li bâbi't-tıb*'tır.¹²⁴

4.5. Muhammed Sambo b. Osman

Osman b. Fûdî'nin oğlu olan Muhammed Sambo, *İcâze li Abdulkâdir b. Mustafa fî Beyânı 'ibâdâtihî ve Kasîdetu't-tâiyya* adlı Arapça eserleri kaleme almıştır.¹²⁵

4.6. Abdulkâdir b. Osman

Osman b. Fûdî'nin oğlu olup tedrisinden geçmiştir. Arapça bilgisi ve şiirleriyle meşhurdur. Zamfara'da gerçekleşen bir muharebe esnasında vefat etmiştir. Kasideleri: *Kasîdetu'l-lâmiyya, Kasîdetu'n-nûniyye, Kasîdetu'r-râiyya*'dır.¹²⁶

4.7. Fatıma binti Osman

Muhammed Bello'nun öz kız kardeşidir. Kasideleri, *Kasîdetun fî men belağa hamsîn ve sittîn ve seb'in, Kasîdetun fî fezâili's-salât 'ale'n-Nebî ve fezâili'z-zikr*'dir.

4.8. Muhammed el-Buhârî

Babası Osman b. Fûdî ve amcası Abdullah b. Fûdî'den ders almıştır. Sokoto Devletinin kuruluşu esnasında siyasi mücadelede önemli yeri olmuştur. Tambaval emirliği yapmıştır. Eserleri: *Fezâilu'z-zikr ve'l-bâkiyâtü's-sâlihât, Kasîdetu'l-hemziyye, Kasîdetu'l-bâiyya, Kasîdetu'l-cîmiyye, Kasîdetu'l-hâiyya, Kasîdetu'd-dâdiyya, Kasîdetu'r-râiyya, Kasîdetu's-sîniyye, Kasîdetu'l-lâmiyya, Kasîdetu'l-mîmiyya, Kasîdetu'n-nûniyya*'dır.¹²⁷

¹²⁴ Hunwick - vd., *Arabic Literature of Africa*, II/152.

¹²⁵ Hunwick - vd., *Arabic Literature of Africa*, II/153.

¹²⁶ Hunwick - vd., *Arabic Literature of Africa*, II/153-154.

¹²⁷ Hunwick - vd., *Arabic Literature of Africa*, II/154-157.

4.9. Ebû Bekir el-Atiku b. Osman

Osman b. Fûdî'nin Muhammed Bello'dan daha küçük olan oğludur. Muhammed Bello'dan sonra Sokoto Devletinin halifesi olmuştur. 1837-1842 yılları arasında beş yıl süren halifeliği boyunca yoğun olarak askerî seferler gerçekleştirmiştir. Dindarlığı ile tanınmakta olup döneminde müzik aletlerinin kullanılmasını yasaklamıştır. Eserleri, *Ecvibe 'an Ahmed b. Muhammed, el-İntikâl min bilâdi Hevsâ ilâ'l-Hicâz, Semâniyetu 'umûru'l-Muhimme lâ bûdde min Murâkabatihâ ve Vasiyye'* dir.

4.10. Hatice binti Osman

Osman b. Fûdî'nin kızı olup bizzat kendisinden eğitim almıştır. Döneminin hanım şair ve âlimidir. Hicret esnasında Osman b. Fûdî'ye eşlik etmiştir. Mustafa b. Muhammed ile evlenmiş olup Fûlânî dilinde şiirleri bulunmaktadır.¹²⁸

4.11. Ahmed er-Rufâî b. Osman

Osman b. Fûdî'nin oğlu olup Sokoto devletinin beşinci halifesidir. (1867-1866) Eserleri, *'Alâmâtu hurûci'l-Mehdî, İzharu'l-cehl, Tenbîhu'l-ümme fî tâ'atillâh ve Rasûlihi ve tâ'ati uli'l-emr, Tenbîhu'l-ümme 'alâ me 'aleyhim mine't-tâ'a'* dir.¹²⁹

4.12. Meryem bint eş-Şeyh

Osman b. Fûdî'nin diğer kızıdır. Babasından ve kız kardeşi Esmâ binti Osman'dan eğitim almıştır. Meryem'in de çok sayıda eser yazdığı ve Kur'ân okulu açtığı bilinmektedir. Kapsamlı eserlerinden biri, Kano Emiri Muhammed Bello'nun sorularına cevap alarak yazdığı mektuplarıdır. Bu mektuplarda, mehdinin çıkma şartlarını açıklamıştır. 1895 yılında vefat etmiştir.¹³⁰

¹²⁸ Hunwick - vd., *Arabic Literature of Africa*, II/160-161.

¹²⁹ Hunwick - vd., *Arabic Literature of Africa*, II/174-175.

¹³⁰ Kani, *Sokoto Dosyası*, 114; Kani, *Nijerya'da İslâmî Cihad*, 104; Hunwick - vd., *Arabic Literature of Africa*, II/175-176; Özköse, *Osman b. Fûdî ve Sokoto Halifeliği*, 149.

4.13. Gidado b. Limo (Osman b. Ebû Bekir b. Umar b. Ahmed)

Gidado b. Limo, Osman b. Fûdî'nin damadıdır. Osman b. Fûdî'nin sohbetinde bulunmuş ve kendisinden ders almıştır. Osman b. Fûdî'nin takvasına ve ilmine güvendiği kimselerdendir. Bu sebeple vezirlik vazifesini vermiştir. Merkez Sokoto ve Sokoto Emirlikleri arasındaki ilişki büyük ölçüde Gidado b. Limo tarafından yönetilmektedir. Osman b. Fûdî, hilafeti oğlu Muhammed Bello'ya bıraktığı zaman da vezirlik vazifesine devam etmiştir. Vefatına kadar 1817- 1842 yılları arasında bu vazifeyi sürdürmüştür. Gidado b. Limo 1851 tarihinde vefat etmiştir. Arap dili ile eser telifinde öncü isimlerdendir. Meşhur eseri *Ravzu'l-cinân*, Osman b. Fûdî'nin keramet ve üstün meziyetlerine dairdir. Şeyhe atfedilen kerametlerin ve üstün meziyetlerin yaygınlaşmasını sağlamıştır. Risale ve kasideleri yanı sıra diğer eserleri arasında şunlar yer almaktadır: *Ba'zu tenbihât seyyidinâ Muhammed Bello*, *Keşfu'l-hicâb ve ref'u'n-nikâb*, *el-Keşfu ve'l-beyân 'an ba'zı ahvâli's-seyyidinâ Muhammed Bello*, *Mecmû'u'l-ashâbi seyyidinâ emiri'l-Mü'minîn Muhammed Bello*'dur.¹³¹

5. Eserleri

Şeyh Osman b. Fûdî, yaklaşık bir asır hüküm süren Sokoto İslâm Sultanlığının kurucusu olması yanında Arap dilinde de velûd bir müelliftir. Zamanın diğer âlimlerinden temâyüz ederek kırk yıl içinde yüzü aşkın kitap ve dört yüz seksenden fazla şiir yazmıştır. Eserleriyle Hevsâ Bölgesinde hem Arap dilini hem de bölgedeki yerel dilleri canlandırmıştır.

Eserlerinin pek çoğu *Nijerya İbadan Üniversite Kütüphanesi* ve *Zarya Ahmed Bello Üniversitesi Tarih Bölümü Kuzey Bölgesi Tarih Araştırmaları Kataloğunda* yer almaktadır. Bu kurumlarda bulunan eserler üzerine yerli ve yabancı araştırmacılar tarafından farklı çalışmalar yapılmıştır. En kapsamlı çalışma Ismail Balogun'a aittir.¹³²

¹³¹ Hunwick - vd., *Arabic Literature of Africa*, II/185-187; Hiskett, "Batı Afrika'da Kurulan İki Derviş Devlet", 184; Ebû Bekir, *es-Sekâfetu'l-'Arabiyye fî Nîcîrya*, 195; Bâbâ Yunus Muhammed, *Fihrisu mahtûtâtî dâri'l-vesâiki'l-kavmiyye en-Nîcîrya bi Kaduna II*, thk. John O. Hunwick (London: Muessetu'l-furkân li't-türâsi'l-İslâmî, 1997), 120.

¹³² Kani, *Sokoto Dosyası*, 19; Özköse, *Osman b. Fûdî ve Sokoto Halifeliği*, 65.

Balogun, Osman b. Fûdî'nin eserlerinin nerede bulunduğunu ve üzerine yapılan çalışmaları tek tek inceler.¹³³ Osman b. Fûdî'nin eserleri:

1. *Beyânu vucûbi'l-hicreti 'ale'l-'ibâd*: 1806'da yazılmıştır. Altmış üç bölümden oluşur. Kâfir beldelerden İslâm ülkelerine doğru hicret etme gerekliliğini ele alır.¹³⁴ Cemaatinin el kitabı olmuştur. Hartum Üniversitesi'nden Fethi Hasan Mısırî tarafından tahkik edilerek yayınlanmıştır.¹³⁵

2. *Beyânu'l-bid'i's-şeytâniyye elletî ahdesahâ'n-nâse fî ebvâbi'l-milleti'l-Muhammediyye*: Hevsâ Bölgesinde ibadet, ticaret gibi alanlarda İslâm'a aykırı olarak yaygınlaşan bid'atleri birer birer sayarak terk edilmesi gerektiğini beyan etmiştir.¹³⁶

3. *el-Ecvibetu'l-muharrara mine'l-es'ileti'l-mukarrara*: Hevsâ Bölgesindeki sosyal, siyasi ve itikadi meseleleri ele alır. On dört soruya kaynaklarıyla beraber cevap verir.¹³⁷

4. *el-Emru bi'l-ma'rûf ve'n-nehyu 'ani'l-münker*: İyiliğin emri ve kötülüğün sakındırılması üzerine yazılmıştır.¹³⁸

5. *Hısnu'l-efhâm min cuyûşi'l-evhâm*: Hicrî 1377 yılında Kahire'de yayımlanmıştır. Osman b. Fûdî'nin *İhyâ'u's-sünne ve ihmâdu'l-bid'a* kitabı ile birlikte değerlendirilir. *İhyâ'u's-sünne* İslâmiyet'in amel ve tatbik yönünü ele alırken *Hısnu'l-efhâm* itikat üzerine yazılmış bir eserdir.¹³⁹

6. *Kasîdetu'd-dâliyye*: Henüz yirmi yaşında, 1774'te Arapça olarak kaleme aldığı ilk eseridir. Eserde Hz. Peygamber'e (s.a.v.) duyduğu saygı ve özlemi dile getirmektedir. Özgün bir eser olmasının yanında klasik Arap şiirinin üslup ve tasvirlerine yer verilmiştir. Bu özelliğiyle Osman b. Fûdî'nin Arap şiirine olan

¹³³ Balogun, *The Life and Works of Uthman dan Fodio: The Muslim Reformer of West Africa*, 43-48.

¹³⁴ Kani, *Sokoto Dosyası*, 120; Bobkey, *el-Hareketu'l-'ilmiyye bi'l-Hevsâ fî's-Sûdân el-garbî hilale karni 19 m.*, 99.

¹³⁵ Osman İbn Fûdî, *Beyânu vucûbi'l-hicreti 'ale'l-'ibâd ve beyânu vucûbi nasbi'l-imâmi ve ikâmeti'l-cihâd*, ed. Fethi Hasan Mısırî (Hartum: Dâru câmi'ati'l-Hartum li'n-neşri, 1997).

¹³⁶ Kani, *Sokoto Dosyası*, 105; Bobkey, *el-Hareketu'l-'ilmiyye bi'l-Hevsâ fî's-Sûdân el-garbî hilale karni 19 m.*, 99.

¹³⁷ Kani, *Sokoto Dosyası*, 107; Bobkey, *el-Hareketu'l-'ilmiyye bi'l-Hevsâ fî's-Sûdân el-garbî hilale karni 19 m.*, 99.

¹³⁸ Bobkey, *el-Hareketu'l-'ilmiyye bi'l-Hevsâ fî's-Sûdân el-garbî hilale karni 19 m.*, 99.

¹³⁹ Osman İbn Fûdî, *İhyâ'u's-sünne ve ihmâdu'l-bid'a*, ed. Muhammed el-Behî (Kahire: Matba'atu'l-Meşhedî'l-Hüseynî, 1962), blm. Nâşirin Mukaddimesi.

hâkimiyetini de ortaya koymaktadır.¹⁴⁰ Telifler bölümünde bu şiir Arap dili yönüyle incelenecektir.

7. *Nesâ'ihu'l-ümmeti'l-Muhammediyye*: Siyasi mücadelesinden önceki tarihlerde yazmıştır. Kitabında ahlaki değerleri ele alır. Müslüman toplum olma yollarını gösterir. Radikal görüşlere karşı orta yolu tutarak büyük günah işleyenlerin tekfir edilemeyeceğini ortaya koyar. Eser Mervyn Hiskett tarafından yayımlanmıştır.¹⁴¹

8. *İhyâ'ü's-sünne ve ihmâdu'l-bid'a*: Sünnete ittiba ve bid'atlerden kaçınma konusunu ele alması yönüyle temel görüşlerini ve siyasetteki amacını ortaya koyan eseridir. Sünnete duyulan ihtiyaç, akâid, fıkıh, tasavvuf ve nasihat konuları etrafında otuz üç bölümden oluşmaktadır. Bu otuz üç bölüm iki alt bölüme ayrılmış ve toplam altmış altı bölüm elde edilmiştir. Eserin bölümlere ayrılmasında Arap dilinde her bir harfin bir rakama karşılık geldiği ebced hesabı kullanılmıştır. Dolayısıyla bu eser İbn Fûdî'nin Arap ebced hesap sistemine de vukûfiyetini ortaya koymaktadır.¹⁴² Eserde namaz, zekât, oruç, hac, miras, nikah gibi ibâdât ve muâmelâta dair fikhî hükümlere yer verilir. Hevsâ halkının amellerine karıştırdığı gayri İslâmî unsurları temizlemek ve İslâm dinini, aslı üzere muhafaza etmenin gerekliliği üzerine durur. Dine sonradan eklenen bid'atlere örnekler verir, haram mı mekruh mu olduğunu belirler. Eserde kullanılan hadislerin çoğu *Sahih-i Buhârî*'den alınmıştır. Eser ilk kez Kahire'de 1962 yılında yayımlanmıştır.¹⁴³

9. *İktibâsu'l-ilm*: İlim öğretme ve ilim talebinde niyeti temiz tutmanın gerekliliği üzerinedir. Sankore Enstitüsü dijital arşivinde İngilizce tercümesi mevcuttur.¹⁴⁴

10. *İrşâdu ehli't-tefrît ve'l-ifrât*: Kadın hakları ve eğitimi konusundadır.¹⁴⁵

¹⁴⁰ <https://siiasi.org/digital-archive/shaykh-uthman-ibn-fuduye/>, Erişim Tarihi: 25.06.2024; Hiskett, *The Sword of Truth: The Life and Times of the Shehu Usuman dan Fodio*, 33; Özköse, *Osman b. Fûdî ve Sokoto Halifeliği*, 172.

¹⁴¹ Özköse, *Osman b. Fûdî ve Sokoto Halifeliği*, 22.

¹⁴² <https://siiasi.org/digital-archive/shaykh-uthman-ibn-fuduye/ihyas-sunna/>, Erişim Tarihi: 25.06.2024.

¹⁴³ İbn Fûdî, *İhyâ'ü's-sünne ve ihmâdu'l-bid'a*, 2; Kani, *Sokoto Dosyası*, 165; Kani, *Nijerya'da İslâmî Cihad*, 96; Özköse, *Osman b. Fûdî ve Sokoto Halifeliği*, 21; Bobkey, *el-Hareketu'l-ilmîyye bi'l-Hevsâ fi's-Sûdân el-garbî hilale karni 19 m.*, 72.

¹⁴⁴ Bobkey, *el-Hareketu'l-ilmîyye bi'l-Hevsâ fi's-Sûdân el-garbî hilale karni 19 m.*, 99; <https://siiasi.org/digital-archive/shaykh-uthman-ibn-fuduye/iqtibas-ilm/>, Erişim Tarihi: 25.06.2024.

11. *İrşâdu'l-ümme*: 1813'te yazılmıştır. Mezhepler ve dinin kolaylığı hakkındadır.¹⁴⁶

12. *Kitâbu'l-fark*: Siyasi mücadele döneminde kaleme aldığı bu eserde sert söylemleri bulunmaktadır. Hevsâ Krallarını tekfir eder. İçerik bakımından en geniş eseridir.

13. *Kitâbu'l-vird*: Tasavvufa dair eseridir. Osman b. Fûdî'nin keşif hallerinden ve marifetullahtan bahseder.¹⁴⁷

14. *Mevâdi'u evhâmi't-talebe fî kütübi'l-keîâm*: Şeyhin öğrencilerinden bazılarının yanlış anlayışı üzerine yazılmıştır.

15. *Nasîhatu ehli'z-zamân*: 1811'de yazılmıştır. Sokoto cihadının başarılarını ele alır.¹⁴⁸

16. *Necmu'l-ihvân*: 1812'de yazılmıştır. Bir mukaddime yedi bölüm ve bir hulâsadan oluşur. Dinin kolaylığı, rütbelere ve önderlerin ortaya çıkışını ele alır.¹⁴⁹

17. *Nesâ'ihu'l-ümme'ti'l-Muhammediyye*: Hevsâ Bölgesindeki bazı âlimlerin yanlış görüşlerini çürütmektedir. Reddettiği görüşlerden biri Hevsâ Bölgesindeki herkesin Müslüman olduğudur. Çünkü hâlâ taşlara ağaçlara tapanlar bulunmaktadır. Diğer bir görüş akait bilmeyen kimsenin imanının kabul edilemeyeceğine dair görüştür. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) böyle bir uygulaması bulunmadığı için reddetmiştir. Diğer bir görüş büyük günah işleyenin küfre düşeceğine dairdir. Bu tutumun ehl-i sünnete aykırı olduğunu ifade etmiştir.¹⁵⁰

18. *Nûru'l-elbâb*: Hevsâ Bölgesindeki kadın hakkı ve eğitimi aleyhine yanlış töreleri ele alır.¹⁵¹

19. *Sevku'l-ümme ilâ ittibâ'i's-sünne*: Hz. Muhammed (s.a.v.)'in yolunu takip etme ve sünnetlerine uymanın önemini ele alan bir rehberdir. Eserde İslâm'ı yanlış

¹⁴⁵ Kani, *Sokoto Dosyası*, 108.

¹⁴⁶ Kani, *Sokoto Dosyası*, s. 85; Sekine, "el-Hareketu'l-İlmiyye bi'l-Hevsâ", s. 98. Kani, *Sokoto Dosyası*, 85; Bobkey, *el-Hareketu'l-İlmiyye bi'l-Hevsâ fî's-Sûdân el-garbî hilale karni 19 m.*, 98.

¹⁴⁷ Kani, *Sokoto Dosyası*, 91.

¹⁴⁸ Kani, *Sokoto Dosyası*, 146.

¹⁴⁹ Kani, *Sokoto Dosyası*, 83.

¹⁵⁰ Kani, *Sokoto Dosyası*, 100.

¹⁵¹ Kani, *Nijerya'da İslâmî Cihad*, 102.

yorumlayanlara tepki vardır. Eserin Arapçası ve İngilizce tercümesi Sankore Enstitüsü dijital arşivinde mevcuttur.¹⁵²

20. *Sirâcü'l-ihvân fî ehemmi mâ yuhtâcu ileyhi fî hâze'z-zamân*: 1811'de yazılmıştır. On bölümden oluşmaktadır. Bölümlerden bazıları, Müslüman ile kâfir arasındaki fark, gerçek İslâm âlimiyle yanlış yolda olan İslâm âliminin farkı, Müslüman olduğunu söyleyip dinin gereklerinin yerine getirmeyenlerle mücadele edilmesi gerektiği, Müslüman olduğunu söyleyip kâfirlerin törenlerine katılanları cezalandırma gerekliliği, helâl haram sınırlarıdır. Emiru'l-mü'minîn'in görevlerini zikretmektedir.¹⁵³ Sankore Enstitüsü dijital arşivinde eserin İngilizce tercümesi mevcuttur.

21. *Şemsü'l-ihvân*: Din ve tevhid hakkındadır.¹⁵⁴

22. *Şifâ'u'l-ğalîl fî mâ eşkale min kelâmi şeyhi şuyûhinâ Cibrîl*: Cibrîl b. Ömer'in büyük günah işleme konusundaki bazı görüşlerini reddetmek amacıyla yazılmıştır.¹⁵⁵

23. *Ta'lîmu'l-ihvân bi'l-'umûr elletî keffernâ bihâ mulûke's-Sûdân*: 1813'te derlenmiştir. Sudan krallarının alışkanlıkları ve gelenekleri hakkındadır.¹⁵⁶

24. *Tabbat Hakika*: Fûlânî dilinde yazdığı şiir kitabıdır. Sabır ve sebatan bahseden, coşku ve heyecan uyandıran şiirleri halk arasında ilahi şeklinde yaygınlaşmıştır. Mervyn Hiskett tarafından İngilizceye çevrilmiştir.¹⁵⁷

25. *Tahzîru'l-ihvân*: 1814'te derlenmiştir. Mehdî-i Muntazır'ın alâmetleri, zuhur edeceği düşünülen bölge ve mehdi geldiğinde Fûlânîlerin rolü üzerinedir. Ayrıca kendisinin Mehdi olduğuna dair iddiaları reddederek mehdilik hakkında bilgi verir.¹⁵⁸

¹⁵² <https://siiasi.org/digital-archive/shaykh-uthman-ibn-fuduye/sawql-umma-2/>, Erişim Tarihi: 25.06.2024.

¹⁵³ Kani, *Sokoto Dosyası*, 135.

¹⁵⁴ Kani, *Sokoto Dosyası*, 135.

¹⁵⁵ Kani, *Sokoto Dosyası*, 102.

¹⁵⁶ Kani, *Sokoto Dosyası*, 136.

¹⁵⁷ Özköse, *Osman b. Fûdî ve Sokoto Halîfeliği*, 23.

¹⁵⁸ Kani, *Sokoto Dosyası*, 131; Bobkey, *el-Hareketu'l-'ilmiyye bi'l-Hevsâ fi's-Sûdân el-garbî hilale karni 19 m.*, 100; <https://siiasi.org/wp-content/uploads/2014/12/tabshir-al-umma-arabic.pdf>, Erişim Tarihi: 25.06.2024.

26. *Tebşîru 'l-ümme'ti 'l-Ahmediyye*: Kâdiriyye tarikatı ve İmâm Abdulkâdir Geylânî hakkındadır. Osman b. Fûdî, bu eseri kırk yaşında iken kaleme almıştır. Eserin Arapçası ve İngilizce tercümesi Sankore Enstitüsü dijital arşivinde mevcuttur.¹⁵⁹

27. *Temyîzu 'l-muslimîn mine 'l-kâfirîn*: Müslümanlar ile gayrimüslimlerin yaşayış ve geleneklerinin farklılığı hakkındadır.

28. *Tenbîhu 'l-ihvân 'alâ ahvâli arzı's-Sûdân*: Hevsâ Bölgesinin genelinde cihad durumunu ele alır. es-Süyûtî'nin Tekrûr Krallarına dair risalesine ve Ahmed Bâbâ'nın *Keşfu 'l-Beyan*'ına atıfta bulunur.¹⁶⁰

29. *Tenbîhu 'l-ihvân*: 1811'de derlenmiştir. Eser, Osman b. Fûdî'nin meclisini kadınların eğitime açmasına dairdir.¹⁶¹

30. *Tevfîku 'l-muslimîn 'alâ hükmî mezâhibi 'l-müctehidîn*: Mezhepler üzerinedir. Abdulvahab Şa'rânî (öl. 1565) ve Abdurrahman es-Süyûtî'ye atıfta bulunur. Mezheplerin geçerliliği, mezhep değiştirme, mezheplerin uzlaştırılması gibi sorular üzerinde durarak mezhebe bağlanma meselelerini ele alır. Eserin İngilizce tercümesi Sankore Enstitüsü dijital arşivinde mevcuttur.¹⁶²

31. *Usûlu 'l-'adli li vulâti 'l-'umûr ve ehli 'l-fazl*: Gazzâlî'nin *Nasihatu 'l Mülûk* eserinin bir özeti niteliğindedir. Adaleti on kısma ayırarak adalet ilkelerini ele alır.¹⁶³

32. *Vesîkatun min Ibn Fûdî emîri 'l-Mü'minîn Osman ilâ cemî' ehli's-Sudân*: Hevsâ Krallarını İslâm'ı kabul etmeye ve bölgede İslâm devleti kurmaya davet etmektedir. Hicret ve cihat ele alınmıştır.¹⁶⁴

33. *Vesîkatu 'l-cevâb 'alâ su'âli delîli men 'ı hurûci 'n-nisâ*: Kadın haklarını ve kadınların eğitimini ele alır.¹⁶⁵

¹⁵⁹ Kani, *Sokoto Dosyası*, 92; Bobkey, *el-Hareketu 'l-'ilmiyye bi 'l-Hevsâ fi 's-Sûdân el-garbi hilale karni 19 m.*, 99; <https://siiasi.org/wp-content/uploads/2014/12/tabshir-al-umma-arabic.pdf>, Erişim Tarihi: 25.06.2024.

¹⁶⁰ Kani, *Sokoto Dosyası*, 90-91.

¹⁶¹ Kani, *Sokoto Dosyası*, 108.

¹⁶² Kani, *Sokoto Dosyası*, 141; <https://siiasi.org/wp-content/uploads/2014/12/tabshir-al-umma-arabic.pdf>, Erişim Tarihi: 25.06.2024.

¹⁶³ Kani, *Sokoto Dosyası*, 133.

¹⁶⁴ Kani, *Sokoto Dosyası*, 122.

¹⁶⁵ Kani, *Sokoto Dosyası*, 108.

34. *Vesîkatu'l-ihvân*: İslâm ile uyuşmayan geleneklerin yasaklanması ve şeriata uymanın gerekliliği hakkındadır.¹⁶⁶

Diğer Eserleri:¹⁶⁷

Âdâbu'l-'ibâdât ve'l-'âdât, Âdâbü'l-ahîra, 'Adedu'd-dâ'î ilâ dînillâh, Ahlâku'l-Mustafâ, Abdulkâdir b. Mustafâ, el-Ebyâtu 'alâ Abdulkâdir el-Geylânî, el-Âdâb, 'Alâmâtü'l-muttabi'in li sünneti Rasûlillâh, el-Emru bi'l-muvâlâti'l-mü'minîn ve'n-nehyu 'ani'l-muvâlâti'l-kâfirîn, el-Aklu'l-evvel, ed-Dâliyye li's-şeyh Osman, el-Farku beyne 'ilmi usûlu'd-dîn ve beyne 'ilmi'l-keîâm, el-Farku beyne vilâyeti ehli'l-İslâm ve beyne vilâyeti ehli'l-küfr, el-Faslu'l-evvel, el-Hemziyya, el-Câmî', el-Haberu'l-hâdî ilâ umûri'l-imâmi'l-mehdî, el-Mesâilü'l-mühimme, en-Niyye, el-Kavlu'l-muhtasar fî emri'l-imâmi'l-mehdiyyi'l-muntazar, el-Kavâidu'z-Zerrûkiyye, es-Selâsilü'z-Zehebiyye li's-sâdati's-sûfiyye, es-Selâsilü'l-Kâdiriyye, et-Tasavvuf, Emru's-sâ'a ve eşrâtuhâ, Envâ'u malillâh elletî yecûzü li'l-umerâ, Akîdetu'l-'avâm, Esânîdu'd-daîfi'l-muteşeffî' bi muşâfe'ati Ahmed eş-Şerîf, Esânîdu'l-fakîr, Beyânü'l-adl, Beyânu rucû'u's-şeyhi's-Senûsi 'ani't-taklîd, Dâliyyatu'l-mudîh, Dâ'vetu'l-'ibâd ilâ kitabillâh, Hidâyetu't-tullâb, Hükümü cuhhâli bilâdi Hevsâ, İthâmu'l-munkirîn 'aleyne fî fenni 'ilmi usûlu'd-dîn, İrşâdu'l-'ibâd, İrşâdu'l-'ibâd ilâ mesâili'l-cihâd, İrşâdu'l-ihvân ilâ ahkâmi hurûci'n-nisvân, İttibâ'u's-sunne ve terku'l-bid'a, Keffu't-tâlibîn 'an tekfîri 'avâmi'l-mu'minîn, Keşfu'l-ğumme, Keşfu mâ 'aleyhi'l-a'mâl, Hamsu kelimâtin nukile min femi şeyhinâ Osman b. Fûdî, Kifâyâtu'l-muhtedîn, Kifâyâtu'l-muslimîn, Kitâbu'l-mahzûrât, Kitâbu emri's-sâ'a ve eşrâtihâ, Minhâcu'l-'âbidîn, Mimmâ yenbeğî 'an yehfezahû kullu men ğaviye'l-cihâd fî sebîlillâh, Mi'râcu'l-'avâm, Mi'râcu'l-'ulûm, Mir'âtu't-tullâb, Misbâhu'l-muhtedîn, Misbâhu ehli hâzihi'l-izmân min ehli bilâdi's-Sûdân, Müddetü'd-dünya, Kat'u'l-hisâm ellezî yeka'a beyne talebeti 'ilmi'l-keîâm, Kavâ'idu's-salât, Sevku's-siddîkîn ilâ hadrati'l-kuds, Şifâ'u'n-nufûs, Tebşîru'l-ihvân, Tezhîbu'l-ihvân, Tezhîbu'l-insân, Tahkîku'l-'isme li cemî' tabakâti hâzihi'l-umme min ictimâ' 'ale'd-dalâle, Telhîsu esrâri Kelâmî ebî Hâmid el-Gazzâlî, Temyîzu ehli's-sünne, Tenbîhu'l-

¹⁶⁶ Kani, *Sokoto Dosyası*, 106; Bobkey, *el-Hareketu'l-'ilmiyye bi'l-Hevsâ fî's-Sûdân el-garbî hilale karni 19 m.*, 74.

¹⁶⁷ Eserler listesi için bkz. Balogun, *The Life and Works of Uthman dan Fodio: The Muslim Reformer of West Africa*, 43-49; Kani, *Sokoto Dosyası*, 165-168; Özköse, *Osman b. Fûdî ve Sokoto Halifeliği*, 65-73.

ğâfilîn ve tanzîmu'l-ahbâr ve bedî'u'l-âsâr, Tenbîhu'l-umme, Terğîbu 'ibâdullah fî hıfzi 'ulûmi dînillâhi, Tarîku'l-cenne, Tervîhu'l-ümme, Tatbîbu kulûbi'l-ummeti'l-Ahmediyyi, Teyfîku'l-Muslimîn, Tıbyân, Tuhfetu'l-habîb, 'Ulûmu'l-mu'âmele , 'Umdetu'l-beyân, 'Umdetu'l-müte'abbidîn, 'Umdetu'l-'ubbâd, 'Umdetu'l-'ulemâ, Usûlu'd-dîn, Usûlu'l-velâye ve şurûtihâ, el-Vird, Fethu'l-Besâir, el-Münâcât tır.¹⁶⁸

Tüm bu eserlerin başlıklarından ve içeriğinden anlaşıldığı üzere Osman b. Fûdî başta Hz. Muhammed'in (s.a.v.) sünneti ve hadislerine, sahabe ve tabiinin sözlerine, dört büyük fıkıh mezhebinin görüşlerine ve Batı Afrika'nın öne çıkan isimleri es-Süyûtî, el-Mağilî, Cibrîl b. Ömer gibi âlimlerin görüşlerine muttalidir. Yazarlığını daha çok insanları irşat etmek ve İslâm dinini yaymak için kullanır. Eserlerinin konuları Osman b. Fûdî'nin kaleme aldığı yıla göre sınıflandırmaya tabi tutulduğunda 1774-1804 yılları arası inanç, sünnetin ihyası, bid'atlerin kaldırılması, kadın hakları ve eğitimi üzerinedir. 1804-1810 yılları arası kaleme aldığı eserler hicret, cihat, mehdilik, adalet konuları üzerinedir. 1810-1817 yıllar arası yazdığı eserlerde ise Müslüman olmayan kurumlar arası ayrım, cihadı haklı kılan sebepler, cihadın amacı konularını ele alır.¹⁶⁹

İslâm dininin öğretilerini ele aldığı eserlerin Arapça ve Fûlânî versiyonları kızı Nana Esmâ ve Oğlu Muhammed Bello tarafından Hevsâ diline çevrilmiştir. Osman b. Fûdî'nin eserlerinin bir kısmı fıkıh, tasavvuf, kelama dair görüşlerinin yer aldığı geniş hacimli eserlerden oluşurken bir kısmı da sohbet ve vaazlarının yazıya geçirilmesinden ibarettir. Altmışa yakın eserinin on ikisini siyasi mücadele döneminden önce, yirmi sekizini mücadele döneminde, on yedisini devletleşme döneminde telif ettiği bilinmektedir. Eserlerini bölümlere ayırmış, her bir bölüm için başlık kullanmış ve fihrist oluşturmuştur. Girişte hamdele ve salveyle geniş yer vermiştir. Mukaddime ve hâtime kısımları bulunmaktadır. Eserlerinde alıntılar geniş yer tutmakla birlikte bunlar üzerinde kendi görüşlerine de yer vermekten kaçınmamıştır. Alıntı metinlerinin aslına sadık kalmıştır. Akıcı, yumuşak, tedbirli bir üslup kullanmış, ancak yeri geldiğinde sert üslup kullanmaktan çekinmemiştir. Özellikle siyasi mücadele döneminde keskin

¹⁶⁸ Eserler listesi için bkz. Balogun, *The Life and Works of Uthman dan Fodio: The Muslim Reformer of West Africa*, 43-49; Kani, *Sokoto Dosyası*, 165-168; Özköse, *Osman b. Fûdî ve Sokoto Halîfeliği*, 65-73.

¹⁶⁹ Bâre, *Cuzûru'l-hadâratî'l-İslâmiyye fî'l-garbi'l-İfrikî*, 119-121.

söylemlere yer vermiştir. Arapça, Hevsâ ve Fûlânî dilinde kaleme aldığı eserleri cemaatini yetiştirme gayesine hizmet etmiştir.¹⁷⁰

Osman b. Fûdî, yaşadığı dönem ve bölge fark etmeksizin çeşitli âlimlerin görüşlerinden etkilendiği tespit edilmiştir.¹⁷¹ Bu isimlerden bazıları şunlardır.

Abdolvahhab eş-Şa'rânî (öl. 1565): Farklı fıkıh mezheplerine karşı sergilediği hoşgörülü tavırdan etkilenmiştir. *Keşfü'l-ğumme 'an cemî'i'l-ümme el-Mizânü'l-kübrâ* eserlerinden alıntılarda bulunmuştur.¹⁷²

Muhammed b. Abdülkerim el-Mağilî et-Tilimsânî (öl. 1503):Kuzey Afrikalıdır. Politik sebeplerden oradan ayrılıp Batı Afrika'ya gelmiştir. Burada heyecanla karşılanmış, yöneticiler tarafından saygı görmüştür. el-Mağilî'nin eserleri Osman b. Fûdî'nin temel kaynaklarından birini oluşturmaktadır. Osman b. Fûdî, XIX. yüzyıl Hevsâ Bölgesinin durumu ile el-Mağilî'nin yaşadığı XVI. yüzyıl Songay şartlarını birbirine benzetmektedir.¹⁷³

Celeddin Abdurrahman es-Süyûtî (öl. 1505): Mısırlıdır. Eserleri ve etkisi Batı Afrika'ya kadar ulaşmış ve kabul görmüştür. Osman b. Fûdî, *Tenbîhu'l-ihvân 'alâ ahvâli ardı's-Sudan* ve *Necmu'l-ihvan* eserlerinde kendisine atıfta bulunmuştur.¹⁷⁴

Ahmed Bâbâ et-Tinbüktî (öl. 1627): Tinbüktülü âlimdir. Ahmed Bâbâ'nın *el-Keşfü ve'l-beyânu li esnâf maclûbi's-Sudan* isimli eseri XVII. yüzyılda Bilâdüssûdandaki İslâm'ın durumunu ele almaktadır. Osman b. Fûdî *Tenbîhu'l-ihvân 'alâ ahvâli ardı's-Sûdan* eserini yazarken bu eserden yararlanmıştır.¹⁷⁵

İmam Abdulkâdir el-Geylânî (öl. 561): Osman b. Fûdî Kâdirî tarikatına mensup olmakla beraber başarılarının çoğunu İmam Abdulkâdir el-Geylânî'ye hamleder. Bizzat Kâdirî Pîrinden yani İmam Abdulkâdir el-Geylânî'den üveysî yolla hilafet aldığını söyler. Vaaz ve sohbetlerine pîri İmam Geylânî'nin ruhaniyetinden istimdatta bulunarak

¹⁷⁰ Kani, *Sokoto Dosyası*, 10; Okolo, "The History of Nigerian Linguistics a Preliminary", 107; Özköse, *Osman b. Fûdî ve Sokoto Halifeliği*, 62-64.

¹⁷¹ Bobkey, *el-Hareketu'l- 'ilmiyye bi'l-Hevsâ fi's-Sûdân el-garbî hilale karni 19 m.*, 85, 100.

¹⁷² Kani, *Sokoto Dosyası*, 86.

¹⁷³ Kani, *Sokoto Dosyası*, 87.

¹⁷⁴ Kani, *Sokoto Dosyası*, 90.

¹⁷⁵ Kani, *Sokoto Dosyası*, 91.

başlar. *Tebşîru'l-ümmeti'l-Ahmediyyi* eserinde imamın vasıflarını ve silsilesini incelemiştir.¹⁷⁶

7. İlmî Şahsiyeti

İbn Fûdî, eşine az rastlanır şekilde âlim, fakih, vâiz, ıslahatçı, eğitimci, lider, komutan, hâkim, imam olarak vasıflandırılmış bir şahsiyettir. Yaklaşık kırk yıl içinde yüzden fazla kitap ve dört yüz seksenden fazla şiir yazmıştır. Zulüm ve dalâlete karşı söylemleri ve cemaatiyle tepki koymuş, nihayet Batı Afrika'da İslâm hükümlerini ikame eden bir devlet kurarak bölgede Fûlânî İslahatının öncüsü olmuştur. Osman b. Fûdî İslâm sultanlığının kurulması yolunda bâtil yolda giden herhangi bir siyasi otoritenin hegemonyası altına girmek istememiştir. Bu sebeple dâvetten devlete giden yolda herhangi bir kraldan yahut hükümdardan destek almamıştır. Devletin kurulması âlimlerin ve samimi Müslümanların çabaları ile gerçekleşmiştir. İslâm'ı daha rahat yaşamak ve yaşatmak için kurulan bu devlette yaşayan Müslümanların manevi terbiyesinde sûfîlerin önemli bir yeri vardır.¹⁷⁷

Hocası Cibrîl b. Ömer, İbn Fûdî'ye, Halvetiyye, Şâzeliyye, Kâdiriyye tarikatlarında icazet vermiştir. İcazet aldığı bu tarikatlar arasından Kâdiriyye tarikatında karar kılmıştır. Oğlu Muhammed Bello *İnfâku'l-meysûr* kitabında babasının tasavvufî yönünden, cezbe halinden bahseder ve onun Abdulkâdir Geylânî'nin tasarrufu altında olduğunu zikreder.¹⁷⁸

İbn Fûdî içtihat makamına ulaşmış Mâlikî mezhebi âlimidir. Mezhep imamlarına hürmet göstermiştir. Mezhep taassubundan uzak olup bir mezhebi diğer mezhepten üstün görmek gibi bir tutum içine girmemiştir.¹⁷⁹ Özellikle *Hidâyetü't-tullâb* isimli eserinde onun fikhî yönünün üstünlüğü açığa çıkmaktadır. Bu eserinde mezhep taklit etme ve içtihatla bulunmaya dair görüşlerini ortaya koymuştur. Mezhebe intisabın gerekliliği, havâsın ve avâmın bu konudaki durumları, başka bir mezhebi taklit etme ve

¹⁷⁶ Kani, *Sokoto Dosyası*, 92; Özköse, *Osman b. Fûdî ve Sokoto Halîfeliği*, 144-147.

¹⁷⁷ el-İlûrî, *el-İslâm fî Nicîrya ve eş-şeyh Osman b. Fûdî el-Fûlânî*, 135-136; Abdulkâdir, *Dirâse 'an Ifrikıyya cenûbi's-sahrâ fî me'asir ve müellifâti'l-'Arabî ve'l-Muslimî*, 82.

¹⁷⁸ Bello, *İnfâku'l-meysûr fî târîhi bilâdi't-Tekrûr*, 26; el-İlûrî, *el-İslâm fî Nicîrya ve eş-şeyh Osman b. Fûdî el-Fûlânî*; Özköse, *Osman b. Fûdî ve Sokoto Halîfeliği*, 55.

¹⁷⁹ İbn Fûdî, *İhyâu's-sünne ve ihmâdu'l-bid'a*, 7.

mezhep değiştirme kitabında ele aldığı diğer mevzulardır.¹⁸⁰ Osman b. Fûdî kitap yazma ve talebe yetiştirme gibi ilmî yönü yanı sıra zamanının otorite güçlerine karşı siyasi mücadelede de girmiş bir şahsiyettir.

8. Siyasi Mücadelesi

Fûlânî hareketi olarak isimlendirilen irşat faaliyetleri siyasi bir amaç gütmekten dinî-ahlaki güzelliklerin bölgede yayılmasını amaçlar. Bu amaç doğrultusunda gerçekleştirilen faaliyetler, yerel inançlara ilgi duyan, putperest ayinlere katılan hatta İslâm'a aykırı söylemlerden çekinmeyen, baskıcı ve sözde Müslüman Hevsa otoritelerinin tepkisine yol açmaktadır.¹⁸¹ Çünkü toplum arasında İslâm bilinci arttıkça devletin baskıcı tutumları halk tarafından eleştiri konusu olmaktadır. Bir taraftan da Osman b. Fûdî'nin halk arasında şöhreti artmaktadır. Bu durum, merkezî otorite tarafından tehdit olarak görölmeye başlar. Otorite tüm bunların önüne geçmek ister ve 1798'de sert önlemler alarak İslâmî yaşantıyı yasaklayan maddelerden oluşan bir ferman yayınlar.¹⁸² Yayınlanan bu ferman ile cemaate yönelik baskılar artar.

İlişkilerin gerildiği bir zamanda Osman b. Fûdî'nin Alkalava halifesi olan Malam Abdüsselam'ın göç hareketi Kral Yunfa tarafından büyük bozguna uğratılır. Bu da ilişkilerin daha kötüye gitmesine sebep olur. Gobir Kralı Yunfa, İbn Fûdî'ye haber göndererek cemaatinden uzaklaşmasını emreder. Bunun üzerine şeyh, “*Ben cemaatimi terk etmeyeceğim, ancak senin ülkeni terk edeceğim. Allah'ın arzı geniştir.*”¹⁸³ diyerek yaklaşık beş bin kişilik cemaati ile birlikte Gobir yakınlarındaki Gudu'ya hicret eder. şeyhin bu hicreti diğer bölgelerdeki müminleri de hicret etmeye cesaretlendirmiştir. Bölgeye doğru yapılan göçler artarak göçmenlerin bölgedeki nüfusu on bine ulaşır. Bu durum karşısında Gobir Kralı hicret yolunu kesmeye çalışır hatta Osman b. Fûdî'den geri dönmesini ister. Bu istek üzerine şeyh, emirin tövbe edip sahih İslâm inancına

¹⁸⁰ el-İlûrî, *el-İslâm fî Nîcîrya ve eş-şeyh Osman b. Fûdî el-Fûlânî*, 138-140; Kani, *Nijerya'da İslâmî Cihad*, 134.

¹⁸¹ Kani, *Nijerya'da İslâmî Cihad*, 59; Özköse, *Osman b. Fûdî ve Sokoto Halifeliği*, 78.

¹⁸² Gobir Emiri Nafata'nın İslâm'a davetin ve Müslümanca yaşamın yolunu kesme ve Osman b. Fûdî hareketini yavaşlatmaya yönelik fermanı şu şekildedir: 1- Müslüman doğmayan hiç kimsenin Müslüman olmasına izin verilmeyecek. 2- Erkekler sarık, kadınlar peçe ve başörtüsü takmayacak. 3- Osman b. Fûdî haricinde kimse vaaz vermeyecek. Bkz. Bello, *İnfâku'l-meysûr fî târihi bilâdi't-Tekrûr*, 61; Johnston, *Sokoto Halifeliği Dönemi*, 66.

¹⁸³ İbn Fûdî, *Tezyînu'l-varakât bi cem'i ba'di mâ li mine'l-eyyât*, 25.

dönmeden ve yağmaladığı Müslüman mallarını iade etmeden geri dönmeyeceğini bildirir.¹⁸⁴ Bunun üzerine Gobir Kralı Osman b. Fûdî'ye savaş ilan eder. Savaş haberi İbn Fûdî ve cemaatine ulaşınca başta kardeşi Abdullah b. Fûdî ve oğlu Muhammed Bello olmak üzere cemaati Allah ve Rasûlü'ne itaat ve Allah yolunda cihat yapmak üzere Osman b. Fûdî'ye biat ederler.¹⁸⁵ Bu biatla birlikte İslâm hükümlerini esas alarak kurulacak olan Sokoto Devletinin temelleri atılır. Cemaatinin imamı, mürşidi ve muallimi olan İbn Fûdî, bundan sonra komutanı olur. Ardından çevre eyaletler arasında da birçok savaş gerçekleşir. Bu savaşlardan Alkalava'nın fethi ile Gobir Devletine son verilmiştir ve diğer Hevsâ Devletleri ile mücadele devam eder. Devletin hâkimiyet alanı genişleyince karargâh, yeni fethedilen bölgeye daha yakın olan Sifava'ya taşınır. Sokoto kasabası üs haline getirilir.¹⁸⁶

Savaşlar büyük oranda tamamlandıktan sonra 1812 yılında Sokoto Devletinin kuruluşu ilan edilir. Osman b. Fûdî, imam, halife, emîru'l-mü'minin unvanları ile devlet başkanı olur. Bununla birlikte, devlet iki büyük eyalete ayrılarak yönetilmektedir. Sokoto merkezli Doğu eyaletinin yönetimi oğlu Muhammed Bello'ya; Gandu merkezli Batı eyaletinin yönetimi ise kardeşi Abdullah b. Fûdî idaresine bırakılmıştır.

Halifeliği öncesinde de halifeliği esnasında da Osman b. Fûdî'nin temel gayesi, eğitim ve irşat faaliyetleri olmuştur. Halifeliği döneminde farklı eyaletlerde görevlendirdiği emirleri de genellikle bu amaç doğrultusunda politikalar yürütmüştür. Halk nazarında emirlerin muallim şahsiyetleri, vali, emir gibi siyasi unvanlarının önüne geçmiştir. Bu bağlamda yöneticiler idari ve siyasi işlerle ilgilenmiş, namazda imam olmuş, evlerini birer medreseye çevirerek halkın eğitiminde bizzat rol almışlardır. Zühd ve takvaları ile Müslüman halkın güvenini de kazanmışlardır. Halife Osman b. Fûdî'den sonra yerine geçen oğlu Muhammed Bello da aynı çizgiyi takip etmiş, sosyal statü

¹⁸⁴ Bello, *İnfâku'l-meysûr fî târihi bilâdi't-Tekrûr*, 62-63; Kani, *Sokoto Dosyası*, 64-65; Özköse, *Osman b. Fûdî ve Sokoto Halifeliği*, 80-87; Johnston, *Sokoto Halifeliği Dönemi*, 68-70.

¹⁸⁵ Bello, *İnfâku'l-meysûr fî târihi bilâdi't-Tekrûr*, 64.

¹⁸⁶ Kani, *Nijerya'da İslâmî Cihad*, 128; İbn Fûdî, *Tezyînu'l-varakât bi cem'i ba'di mâ li mine'l-eyyât*, 26; Kavas, "Osman b. Fûdî"; Johnston, *Sokoto Halifeliği Dönemi*, 138-142.

gözetmeksizin halkın eğitimine önem göstermiştir.¹⁸⁷ İsâ Albay Ebû Bekir Sokoto Devletinde Arap dilinin önemine şu beyitlerle işaret eder.¹⁸⁸

إن هذا البلاد في سالف الدهر ذراه (وة) تناطح السحب حقبا
”ابن فودي“ أدارها بهدي الله تعالى فصار في الأرض قطبا
لغة الضاد عنده كانت الاو لى، سواها يعد عيبا و ثلبا

Bu beldeler geçmiş asırlarda asırlar boyunca bulutların çarpışıp durduğu zirvedir.

Allah Teâlâ'nın hidayetiyle İbn Fûdî buraları idare etti ve yeryüzünde bir kutup oldu.

Arapça (Lügatu'd-dât) ona göre birinci dildi. Onun dışındakileri eksik ve kabahat sayardı.

Sokoto Devleti kurulduktan sonra Osman b. Fûdî, aktif siyasetten büyük oranda sıyrılarak Sifava'da ilim, irfan, irşat faaliyetlerine ve zühd hayatına kaldığı yerden devam ederek hayatını geçirir. Bir taraftan, hak ve adaletten ayrılmamaları konusunda valilerine telkinlerde bulunur ve devletin girdisi çıktısı ile ilgilenmeyi ihmal etmez. Eserlerinin birçoğunu burada geçirdiği altı yıl içinde telif eder. Oğlunun ısrarı üzerine 1815 tarihinde Sokoto'ya taşınır. 20 Nisan 1817/1232'de burada vefat etmiştir.¹⁸⁹ Osman b. Fûdî'nin Fûlânî hareketi olarak da isimlendirilen irşat ve cihat faaliyetleri, Batı Afrika'da İslâmiyet lehinde gerçekleşen ilk hareket olmasa da bölge tarihi için bir dönüm noktası olarak kabul edilmiştir.¹⁹⁰

¹⁸⁷ Galadançî, *Hareketu'l-lugati'l-'Arabiyye ve Âdâbihâ fî Nîcîrya*, 235; Hiskett, “Batı Afrika'da Kurulan İki Derviş Devlet”, 184; Ebû Bekir, *es-Sekâfetu'l-'Arabiyye fî Nîcîrya*, 182.

¹⁸⁸ Musa Abdusselam Mustafâ Abikan, “el-Lugatu'l-'Arabiyye fî Nîcîrya beyne'l-ems ve'l-yevm”, *Mecelletu'l-mecmû'ati'l-lugati'l-'Arabiyye el-Ürdünî*, (ts.), 240.

¹⁸⁹ Balogun, *The Life and Works of Uthman dan Fodio: The Muslim Reformer of West Africa*, 39; Özköse, *Osman b. Fûdî ve Sokoto Halifeliği*, 136-137; Hiskett, “Kuzey Nijerya”, 255; Kavas, “Osman b. Fûdî”, 33/466.

¹⁹⁰ Balogun, *The Life and Works of Uthman dan Fodio: The Muslim Reformer of West Africa*, 39.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OSMAN B. FÛDÎ DÖNEMİNDE ARAP DİLİ

Arap dilinin ve İslâmiyet'in Sokoto Devletinin kurulduğu coğrafyada yayılışı birinci bölümde ele alındığı üzere doğudan ve batıdan bazı önemli âlimlerin ziyaretleri, hac seyahatleri, ticarî faaliyetler gibi unsurlarla başlar.¹⁹¹ Bu ilk temaslarla birlikte İslâmiyet ve Arap dili 1500 yılına kadar bölgede varlığını hissettirir bir konumdadır. Ancak tam anlamıyla halk arasında yerleşmemiştir. XV. yüzyılın ikinci yarısına gelince ilmî ve dinî donanımları yüksek olan çeşitli kabileler ve Fûlânîlerden bir grup, Mali'den Hevsâ'ya göç etmiştir. Bölgeye yerleştikleri günden itibaren İslâm kültürünün hâmîsi olup bölgede İslâm ilimlerinin ve Arap dilinin yayılmasını sağlamışlardır. Bir Fûlânî olan Osman b. Fûdî, XVIII. yüzyıldan XIX. yüzyıla geçerken, Hevsâ Krallıklarını birer birer mağlup edip İslâm şeriatına uygun Sokoto Devletini kurmasıyla bölge tarihinde ilk denilebilecek teşkilatlanma sağlanmıştır. İlmî, medeni ve kültürel alanda kalkınma iktidar eliyle teşvik edilmeye başlamıştır. Bölgedeki ilmî kalkınmaya iktidarın dâhil olmaya başladığı bu dönemde Arap dili daha hızlı yayılmıştır.¹⁹²

Usman dan Fodio Üniversitesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Sambo Vali Cüneyd, Sokoto Devletindeki Arap dilinin durumunu şu cümlelerle özetler: “*Bornu ve Sokoto’da kurulan Osmanlı Devleti (ed-Devletu’l- Usmâniyye fî Sokoto: Sokoto devletinin ismi kurucusu Osman b. Fûdî’ye nispetle bu şekilde kaydedilmektedir.) gibi bazı devletlerde resmî dil Arap diliydi. Bu iki devletin halkı da Arap diline ihtimam göstermekteydi. Çünkü Arap dili İslâmiyet’i anlamak için bir araç olmasının yanında Araplar ve diğer Müslümanlarla anlaşabilmeyi sağlar. Bu devletlerin kurulmasıyla birlikte âlimler, dinî ve içtimâî konularda eserler telif etti. Bu konuda uzman hattatlar da mevcuttu.*”¹⁹³

Sokoto Devleti yıkıldıktan yıllar sonra bölgeye seyahatler gerçekleştiren ve Fûlânîlerin sosyal hayatlarına dair izlenimlerini kaydeden Mervyn Hiskett (öl. 1994),

¹⁹¹ Abikan, “el-Lugatu’l-‘Arabiyye fî Nîcirya”, 233-240; Ayrıca bkz. İsa Albay Ebû Bekir, *er-Riyâzu İlörin* (y.y.: Matba‘atu’l-Albay el-intâciyye, 2000), 149-150.

¹⁹² Galadançî, *Hareketu’l-lugati’l-‘Arabiyye ve Âdâbihâ fî Nîcirya*, 69.

¹⁹³ Musa, “Mahtût ‘Dîvânu İfâdeti’t-tâlibîn’ li Emîri’l-mu’mînîn: Muhammed Bello”, 11; Ayrıca bkz. Sambo Vali Cüneyd, *el-Mahtût en-Nîcîrî bi’d-dât ve muhâveleti tahkîkîhî, varakatun kaddemahâ fî verşeti ameli dâhilliyyeti li tadrîsî’l-mütercimîn ve’l-muhakkîkîn*, 2017.

bölgede Arap dilinin durumunu şu şekilde kaydetmiştir: “Müslümanlar kutsal kitapları Kur’ân-ı Kerim’i yüksek sesle ve coşkuyla okurlar. Kur’ân ayetlerinin anlamlarından dem vuran ilâhiler dillendirilmektedir. Bu avlular aynı zamanda farklı dillerin konuşulduğu mekânlardır. Fûlâniler ana dilleri Fulfulde yanında Hausa ve Tuarek dillerini de konuşmaktadırlar. Ulemâ sınıfı ise dinî metinlerin dili diyebileceğimiz Arapçayı kendi aralarında akıcı bir üslupla kullanmaktadırlar.”¹⁹⁴

Şu durumu da belirtmek gerekir ki Sokoto Devletinde âlimler arasında Arap dili revaçta tutulsa da halk arasında günlük konuşmalarda yerel diller kullanılmaktadır. Dolayısıyla Sokoto Devletinden önceki ve sonraki dönemlerinde Arapça hitabet yaygın değildir. Bunun sebebi toplum Müslüman ancak Arap değildir. Halkın çoğunluğu yerel dillerde konuşmaktadır. Doğal olarak halka yönelik hitabet mahalli dilde yapılmaktadır. Mesela Osman b. Fûdî konuşmalarına Arapça tabirlerle, hamd ve salavat ile başladıktan sonra hitabetini mecliste bulunanların dili ile gerçekleştirmiştir.¹⁹⁵ Bununla birlikte âlimler ve devlet erkanı arasında aktif olarak Arap dili kullanılmaktadır. Bu durumun en büyük şahidi “Osman b.Fûdî Döneminde Yapılan Arapça Telifler” başlığı altında görüleceği üzere âlimlerin Arap dili ile telif ettiği yüzlerce kitap ve devlet erkanı arasında Arap dili ile kaleme alınan yazışmalardır.

1. Arap Dilinin Gelişimi

XIX. yüzyılda Sokoto Devletinde Arap dili resmî dil olarak kullanılmıştır. Osman. b. Fûdî halka yönelik vaaz ve irşatlarında yerel dilleri kullansa da devlet raporları ve kayıtları, fermanlar, mektuplar, siyasi bildiriler, hukuki hükümler Arap dili ile yazılmıştır. Siyasi makamlarda verilen unvanlarda da Arap dilinin etkileri görülmektedir. Eski Hevsâ Devletlerinin kullandığı kelimeler terkedilerek bu alanda Arapça kelimeler kullanılmıştır. Mesela; Polis komiseri için “والى الشرطة” askerî kumandan için “أمير الجيش” unvanları tercih edilmiştir.¹⁹⁶ Günlük hayatta, ticarete, ibadetlerde, İslâm ilimlerinin konu edildiği kitaplarda, din öğretiminde genellikle Arap dili kullanılmıştır. Sokoto Devletinin Hevsâ Bölgesinde gerçekleşen bu ilmî ve dinî

¹⁹⁴ Hiskett, *The Sword of Truth: The Life and Times of the Shehu Usman dan Fodio*, 19-36 (Metnin tercümesi Özköse’den alıntılanmıştır: Özköse, Osman b. Fûdî ve Sokoto Halifeliği, s. 215).

¹⁹⁵ Galadançî, *Hareketu’l-lugati’l-‘Arabiyye ve Âdâbihâ fî Nicîrya*, 129.

¹⁹⁶ Hiskett, “Batı Afrika’da Kurulan İki Derviş Devlet”, 190.

hareketlilik tüccarlar vasıtasıyla daha güneydeki Yoruba bölgesine de ulaşmıştır. Bu bölgedeki İlorin, İbadan, Lagos gibi eyaletlerde Şeyh Kemâleddin, Şeyh Ahmet er-Rufâ'î ve Şeyh Muhammed en-Nûbî gibi Afrikalı âlimler yetişerek bölgede İslâmiyet'in yayılması ve bölge halkının eğitilmesinde önemli rol oynamışlardır.¹⁹⁷

Osman b. Fûdî döneminden sonra oğlu Muhammed Bello zamanında da bölgede eğitim faaliyetleri devam etmiştir. Bu dönemde halifelîğe ribât kurumları kazandırılmıştır. Pek çok şehirde bulunan ribâtların kuruluş amacı askerî olup İslâm öğretilerini halka ulaştırmak, sahih İslâm inancını muhafaza etmek ve manevi duyguları canlı tutmak gibi vazifeleri de bulunmaktadır. Bu bağlamda askerî üs amacıyla inşa edilen ribâtlar, İslâm-kültür merkezi niteliği kazanmıştır. Tekke, medrese, cami olarak da kullanılmıştır. Hemen hemen tüm şehirlerde bulunan ribât teşkilatı Osman b. Fûdî döneminde başlayan eğitim ve irşat faaliyetlerine hız kazandırmıştır.¹⁹⁸

Tüm bu çabalar neticesinde, sözcükleri ve lehçeleri farklı olan âlimler Arap dili ile anlaşır hale gelmiştir. Arap dili, İslâm ahlakı ve İslâm ilimleri ulemâ ile sınırlı kalmamış halk arasında da yayılmıştır. Bu dönemde Arap dili o kadar yerleşmiştir ki XX. yüzyılda bölgede başlayan İngiliz emperyalizminin İngilizce dayatmasından sonra bile Müslüman eyaletlerde kullanılmaya devam etmiştir.¹⁹⁹

2. Osman b. Fûdî Döneminde Yapılan Arapça Telifler

XIX. asrın ilk yarısı Sokoto Devletinde Arap dili ile en çok eser verilen yıllardır. O dönemde yazılan eserler, âlimlerinin ilmî, edebî ve kültürel alandaki yüksek seviyelerine şahitlik etmektedir. Bu dönemde Arap dili, İslâm dili olarak yayılır. Halkı Arapça öğrenmeye teşvik eden İslâm dini olunca Arap dilinde yazılan eserler de ister

¹⁹⁷ Ebû Bekir, *es-Sekâfetu'l-'Arabiyye fî Nîcîrya*, 233-235; Soumana, *Batı Afrika'da Arap Edebiyatı ve Sömürgecilik Karşısındaki Rolü*, 120-122; Bello - Muhammed, "Nümûzec min ishâmâtî 'ulemâ'î devleti'l-hılâfeti'l-İslâmiyye fî Sokoto fî Nîcîrya fî't-te'lîf ve't-ta'rib", 20.

¹⁹⁸ İbrahim, *el-Müslimûn ve'l-isti'mâru'l-Ürubbiyyi li İfrîkiyye*, 41; Hiskett, "Kuzey Nijerya Tarihi ve Hausa Müslümanları", 363; Hiskett, "Batı Afrika'da Kurulan İki Derviş Devlet", 178; Özköse, *Osman b. Fûdî ve Sokoto Halifeliği*, 181; Bobkey, *el-Hareketu'l-'ilmiyye bi'l-Hevsâ fî's-Sûdân el-garbî hilale karni 19 m.*, 129; Kavas, "Muhammed Bello", 2020, 30/510-511.

¹⁹⁹ el-İlûrî, *el-İslâm fî Nîcîrya ve eş-şeyh Osman b. Fûdî el-Fûlânî*, 148-149; Zihnî, *Cihâdu'l-memâliki'l-İslâmiyye fî garb-ı İfrîkiyye zıddi'l-isti'mâri'l-Firansî (1850-914)*, 44-45; Hiskett, "Kuzey Nijerya", 249-260; el-Miskin, "el-Lugatu'l-'Arabiyye fî Nîcîrya en-neş'e ve 'avâmili'l-intişâr", 7/13; Abikan, "el-Lugatu'l-'Arabiyye fî Nîcîrya", 241; Muazu, *Nijerya'da Hausa Toplumunun İslâm'a Girişi ve Yapılanması*, 43.

Abdullah b. Muhammed b. Salih el-Kanovî: Kano'ya nispet edilmekte olup Osman b. Fûdî'ye yakın isimlerdendir. Arapça eserleri, *Kasîdetu'd-dâira, Ziyâ'ü'l-münciyyât* 'tır.²⁰⁴

Muhammed el-Buhârî b. Abdüsselam: Arapça eserleri, *Î'lâmu ennel-mülke li'l-lâhi vahdehû, Kasidetu'l-lâmiyya ve Kasidetu'l-mîmiyya* 'dır.²⁰⁵

Musa b. Abdullah b. Cibrîl: Arap grameri ve İslâm hukukunda uzmandır. Pek çok eseri olduğu bilinmektedir. Meşhur eserleri: Meşhur eserleri: *eş-Şâmil fî'l-mesâili'n-nahviyye ve es-Süllemu't-tâlî* 'dir.²⁰⁶

Abba b. Mustafa: Babası Osman b. Fûdî'nin kız kardeşi Sevde ile evli olup kendisi de Osman b. Fûdî ve Abdullah b. Fûdî'nin yeğenidir. Arapça risaleleri ve eserleri mevcuttur. Arapça eserleri, *Kasîdetu'l-lâmiyya, Kasîdetu fî medhi Muhammed Bello ve Ebû Bekir Atik* 'tir.²⁰⁷

İdris b. Halil b. Muhammed: Arapça eserleri, *Câmi' ehemmi mesâili'l-ahkâm, Kifâyetu't-tullâb, Muhtasaru'l-hadîs, Tebşîrâtü'n-nüzzâr* 'dır.²⁰⁸

Abdulkâdir b. el-Mustafa el-Torodî: Malam Tafa'nın oğlu olduğu için "Abdulkâdir dan Tafa" olarak bilinir. Osman b. Fûdî'nin torunudur. Babası Malam Tafa ve dayıları Muhammed Bello ve Muhammed el-Buhârî'den ders almıştır. Tasavvuf, felsefe, tarih alanında eserler vermiştir. Muhammed Bello'nun kızı Hatice ile evlenmiştir. Arapça olarak kaleme aldığı eserler arasında, *'Aşera mesâil fî'l-hilâf, Es'ile li's-şeyh Muhammed Sambo, Ba'zu't-tenbîhât li's-şeyh Osman ve Abdullah, Zikrullâh, Dürratu'l-letâif fî envâri'l-me'ârif, Fekku'l-künûz ve hallu'r-rumûz, el-Fevâkihu'd-dîvân, el-Fütûhâtü'r-Rabbâniyye, 'İlmu'l-firâse, Külliyyâtü'l-'allâmi's-sitte, Kuşûfâtü Rabbâniyye, Mecnû' kelimâti's-Şeyh, Manzûme fî'l-hikme, Makâmâtü'l-Enbiyâ, Mevsûfâtü's-Sûdân, Müddetu'd-devleti'l-'Usmâniyye, Ravdatu'l-efkâr* yer almaktadır. Arap dilinde pek çok kaside ve risaleleri de mevcuttur.²⁰⁹

²⁰⁴ Hunwick - vd., *Arabic Literature of Africa*, II/216-217.

²⁰⁵ Hunwick - vd., *Arabic Literature of Africa*, II/217.

²⁰⁶ Hunwick - vd., *Arabic Literature of Africa*, II/217-218.

²⁰⁷ Hunwick - vd., *Arabic Literature of Africa*, II/218.

²⁰⁸ Hunwick - vd., *Arabic Literature of Africa*, II/219.

²⁰⁹ Hunwick - vd., *Arabic Literature of Africa*, II/221-230.

XIX. yüzyılda Sokoto Devletinin kurucuları, komutanları, emirleri ve âlimleri tarafından pek çok eser telif edilmiştir. Bu eserlerin bir kısmı tahkik edilerek neşredilirken büyük çoğunluğu Nijerya'daki bazı kütüphane ve müzelerde el yazma nüshalar halinde muhafaza edilmektedir. Bu merkezlerden Kaduna Milli Arşiv Müzesi ve İbadan Üniversite Kütüphanesinde bulunan ve genellikle Sokoto Döneminde telif edilen eser ve müellif isimleri üzerine Bâbâ Yunus Muhammed tarafından fihrist hazırlanmıştır. Bu fihristte, her bir eserin yazarı, neşredilip edilmediği, el yazması nüshanın ne durumda olduğu, kaç sayfa olduğu ve nerede bulunduğu dair bilgiler verilmiştir.²¹⁰ Sokoto Devletinde yazılan eserlerin listelendiği bir diğer fihrist ise John O. Hunwick tarafından hazırlanan Afrika Arap dili literatürüdür.²¹¹ Sokoto Devletinin Osman b. Fûdî döneminde Arap dili ve İslâm medeniyetini neşretme konusunda yukarıdaki isimlerden başka diğer meşhur âlimler, *Arap Dili-İslâm İlimleri Kurumları* başlığında ele alınmıştır. Burada ise Sokoto Devletinde yazılan tüm eserler, şiir, nesir ve tercüme başlıkları altında sınıflandırılıp meşhur eserlerden parçalar Arap dili bakımından tahlil edilecektir.

2.1. Şiir

Bu dönemde şiirler daha çok âlimler tarafından kaleme alınmıştır. Dolayısıyla konular, bazı Arap şiirlerinde olduğu gibi nesep övme, menfaat elde etme devlet büyüklerini övme yahut lehviyyât içerikli değildir. Çoğunlukla Hz. Peygamber (s.a.v.) ve şeyhlere yazılan methiyeler, mersiyeler, İslâm ilimleri ve Allah sevgisi üzerinedir.²¹²

²¹⁰ Bkz. Bâbâ Yunus Muhammed, *Silsiletu'l-fehârisi'n-Nicirya I fihrisu mahtûtâtî dâri'l-vesâiki'l-kavmiyye en-Nicirya bi Kaduna I*, thk. John Hunwick (Londra: Muessetu'l-furkân li't-türâsi'l-İslâmî, 1995); Bâbâ Yunus Muhammed, *Silsiletu fehârisi'l-mahtûtâtî'l-İslâmiyye XXXVII: Fihrisu mahtûtâtî mektebetu Câmi'ati İbadan-Nicirya*, thk. John Hunwick (Londra: Muessetu'l-furkân li't-türâsi'l-İslâmî, 2001).

²¹¹ Hunwick - vd., *Arabic Literature of Africa*, II/52-439.

²¹² el-Mekkî, *Muessesâtu't-Ta'lîmi'l-'Arabîyyi'l-İslâmî fî Şimâli Nicirya*, 62; Okolo, "The History of Nigerian Linguistics a Preliminary", 107; Kadrimeri - vd., *el-lugât fî Ifrîkiyye*, 47; İsmail Durmuş, "Methiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004), 29/406; Said Nur, *el-Mu'ârazâtu's-şi'riyye fî'l-edebi'l-'Arabî en-Nicirî (İntâcu'l-udebâ'i Sokoto ve Kano nemûzecen)*" (Malezya: Câmi'atu'l-medîneti'l-'âlemiyye, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 19; Galadançî, *Hareketu'l-lugati'l-'Arabîyye ve Âdâbihâ fî Nicirya*, 102.

2.1.1. Methiye

Bu dönemde methiye, başta Hz. Peygamber (s.a.v.), İslâm âlimleri ve dinî önderler için yazılır. Yahut insanları güzelleştiren cömertlik, cesaret, takva, dindarlık gibi üstün faziletler methedilir. Methiyeleri yazarlar genellikle din âlimleridir. Bu durum diğer Arap toplumlarından farklı olarak menfaat elde etmek için inşa edilen methiye türünün az kullanılmasının temel sebebidir.²¹³ Bu dönemde yazılan methiyeler, konu bakımından Câhiliye Arap şiirinden farklı olmasına rağmen şekil ve üslup yönünden Câhiliye şiirini taklit eder. Dolayısıyla yazılan şiirlerden, şairlerin geleneksel Arap şiiri metoduna hâkim oldukları anlaşılmaktadır. Arap kasidelerinde olduğu gibi kasidenin giriş bölümünde söz uzatılır, hatıralardan, yaşanan zorluklardan ve züht hayatından bahsedilir. Giriş tamamlanınca söz, yavaş yavaş esas mevzuya gelir. Memdûhun İslâm'ı yayma, sünnet-i seniyyeyi ihya etme, bid'atlere son verme gibi güzel sıfatları zikredilir.²¹⁴ Bu dönemde yazılan şiirlere örnek olarak, Sokoto Devletinin önemli müelliflerinden Muhammed Bello'nun, Muhtar b. Ahmet el-Vâfi el-Küntî'ye²¹⁵ (öl. 1811) yazdığı methiyeden bir parça gösterilebilir. Muhammed Bello, kasidenin giriş bölümünde dostların ve önderlerin yanına inmeyi ister, özleminden bahseder:

ألم بساحة أحبابي وساداتي واشف الجنان بهم من كل إعنات
وابع عليها وشم من مزن عارضها برق الوصال وإدراك المسرات²¹⁶

Dostlarımın ve efendilerimin mekânlarını ziyaret et. Onlar sayesinde ruhları tüm sıkıntılardan kurtar.

²¹³ Nur, *el-Mu'ârazâtu's-şi'riyye fi'l-edebi'l-'Arabî en-Nicirî (İntâcu'l-udebâ'i Sokoto ve Kano nemûzecen)*, 19; Abikan, "el-Lugatu'l-'Arabiyye fi Nicirya", 243; Galadançi, *Hareketu'l-lugati'l-'Arabiyye ve Âdâbihâ fi Nicirya*, 104.

²¹⁴ Galadançi, *Hareketu'l-lugati'l-'Arabiyye ve Âdâbihâ fi Nicirya*, 104.

²¹⁵ Muhtar b. Ahmed el-Küntî: Kâdiriyye tarikatının Küntiyye/Muhtâriyye kolunun kurucusudur. Bugünkü Mali coğrafyasında doğmuştur. Yaşadığı dönemde, bütün Güney ve Batı Sahrâ bölgesinde Kâdiriyye tarikatının etkin olmasını sağlamıştır. Bkz. Bello, *İnfâku'l-meysûr fi târihi bilâdi't-Tekrûr*, 175; Tâlib Muhammed b. Ebû Bekir el-Vülâtî, *Fethu's-şekûr fi ma'rifeti 'ayâni 'ulemâ'i't-Tekrûr*, ed. M. İbrâhim el-Kettânî ve M. Haccî (Beyrut, 1401), 152; Ahmet Özel, "Küntî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019), 107.

²¹⁶ Galadançi, *Hareketu'l-lugati'l-'Arabiyye ve Âdâbihâ fi Nicirya*, 106. Şeyh Ahmed Galadançi bu kasideyi Sokoto Veziri Cüneyd b. Muhammed el-Buhârî'ye ait (öl. 1997) el yazması nüshadan almıştır. Bkz. Vezir Cüneyd, *İfâdetu't-tâlibin bi ba'zı kasaidi Emîri'l-mü'minin*, s. 24 vd; Ebû Suleymano, "el-Kiyemu'l-cemâliyye fi şî ri'l-vezîr el-doktor el-Cüneyd b. Muhammed el-Buhârî", 1750.

Ve orada bekle! Visal şimşeği ve mutluluk bilincinin bulunduğu bulutları gözle

Bu beyitlerden fark edildiği üzere Câhiliye şiirindeki metod takip edilerek methe başlamadan önce giriş yapılır. Yine “صهباء صافية” “saf şarap” gibi Câhiliye şiirlerinde kullanılan bazı tabirler de bu şiirlerde kullanılabilir.

وباكر الكرم من صهباء صافية بكف لا نزق الأخلاق لوات

Avcunla saf şaraptan yudumlamak için acele et. Sefih olma lâfazan olma.

Muhammed Bello giriş bölümünden sonra cömertlik ve himaye gibi sıfatlarla Arapları metheder çünkü Şeyh el-Küntî de Arap'tır. Arapları methettikten sonra kavminin ve insanlığın en mümtaz şahsiyeti Hz. Peygamber'den (s.a.v.) bahseder:

ومن هو العلم المشهور سورته ومن هو المورد المعسول للآت
ومن تبلى من أضواء طلعتة نور الهداية عن سبل الضلالات

O ki soğuğu meşhur olan zirve, o ki sonrakiler için ballı pınar olan kimse

Doğmasından gelen ışıklar sayesinde dalalet yollarından hidayet nuru parlayan kişi

Yaklaşık on beyitten fazla Hz. Peygamber'i (s.a.v.) methettikten sonra söz Şeyh el-Küntî'ye gelir:

ذاك الإمام الذي في رجب ساحته حططت رجلي وأمست فيه حاجاتي
أعني به السيد المختار من يده تهمني عوارف دارات فدارات

O İmam ki geniş meydanında bineğimi bağladım ihtiyaçlarımı karşıladım

Onunla kastım Seyyid Muhtar'da olan şeydir ki marifet lütufları haneden haneye akar.

Şeyh el-Küntî'den bahseden beyitler, kendisinden şefaath ve istimdatta bulunarak kasidenin sonuna kadar devam eder. Kasidenin son beyitlerinin ilk beyitlerinden farkı; ilk beyitlerde cömertlik ve ilim sıfatları söz konusu iken son beyitlerde Şeyh el-Küntî, tarikat ve tasavvuf yönüyle methedilir.²¹⁷

²¹⁷ Galadançî, *Hareketu'l-lugati'l-'Arabiyye ve Âdâbihâ fî Nîcîrya*, 108.

Bu dönemdeki methiyeye bir başka örnek ise Abdullah b. Fûdî'nin *Tezyînu'l Verakât* eserinde Şeyh Cibrîl ve Osman b. Fûdî'yi methettiği kasidesidir. Kasidenin girişinde medreselerden, âlimlerden ve onlara duyduğu hasretten bahseder. Âlimlerin insanları nasıl etkilediğini bazı nahiv kuralları ile tasvir eder:

ولهم ككان و مبتدأ في جارهم عمل لغيرهم ك {لم} أو {في} يج

²¹⁸ ولربما عملوا كما من كف من يعدو وتقوية الضعيف الملتج

في لم ve etkisi vardır. Âlim olmayanların ise etkisi ve mübtedâ gibi كان Etrafındakilere gibi olur.

Çoğu zaman âlimler ما gibi zalimleri engellemek, zayıf ve âcizleri kuvvetlendirmek suretiyle amel ederler.

Şiirde, Arap dili nahiv bilgisi olarak كان nâkıs fiili önüne geldiği isim cümlesinde mübtedâyı kendi ismi yapıp ref', haberini de kendi haberi yapıp nasb yapar. Bu âlimler de girdiği ortamlarda etrafındaki insanları كان'nin başına geldiği cümleyi etkilemesi gibi etkiler. Fakat âlimlerin dışındaki insanların etkisi ise لم ve فى edatlarına benzetilmiştir. Bu şiirde كان'nin ismini ref', haberini nasb etmesi, mübtedânın da, Kûfelilerin görüşüne göre, haberini ref' etmesi kurallarına telmihte bulunularak ref' ve nasbın sözlük anlamlarından ilhamla âlimlerin de etkiledikleri insanların değerlerini yükseltip (ref' edip) onları belli makamlara getirmelerine (nasb etmelerine) işaret edilmiş olmalıdır. Buna karşılık âlim olmayanların etkisi ise لم'in muzâri fiili cezm etmesi ve فى'nin kendisinden sonra gelen ismi cer etmesi kurallarına atıfta bulunularak cezm ve cerin sözlük anlamlarından ilhamla etkiledikleri insanları kesip atmalarına ve aşağılara çekip sürüklemelerine işaret edilmiş olmalıdır. Nahiv-tasavvuf ilişkisi ile yorumlayabileceğimiz²¹⁹ bu beyitteki benzetmelerde estetik değeri yüksek bir söz sanatı olan tevriyenin²²⁰ örneklerine rastlanmaktadır. Arapça dilbilimsel bir meselenin teşbihin

²¹⁸ İbn Fûdî, *Tezyînu'l-varakât bi cem'i ba'di mâ li mine'l-ebiyât*, 10.

²¹⁹ el-Kuşeyrî, *Nahvu'l-kulûb*, 23-28; Ramazan Muslu, "Kuşeyrî'nin Nahiv İlmine Dair Tasavvufî Yorumu", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/20 (2009), 75.

²²⁰ Yakın ve uzak iki anlama gelen kelimenin uzak anlamını kastetmek mânâsında bedî' terimi. Bk. İsmail Durmuş, "Tevriye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012).

bir unsuru yapılması şairin Arap diline olan ilgi ve hâkimiyetini gözler önüne sermektedir. Abdullah b. Fûdî'nin Arapça şiirler yazmakla kalmayıp nahiv ilminde de öne çıkan meziyetleri bulunduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Ardından şair memduhu güzel sıfatlarla zikreder. Sabah güneşine benzeterek üstün ahlak sahibi, mütebessim, Müslümanlara lütufkâr ve müsâmahalı, kibirlilere sert, çok yönlü bir âlim olarak tanımlar.

شمس الضحى بزغت بغرب فانتحت للشرق تشرق في قريش و خزرج

متفنن متبحر في علمه متعطش متلطف للمعرج

شجع طليق الوجه حين ليلى للمسلمين و مزدور للعمج²²¹

Sabah güneşi Batıda doğdu. Sonra Kureyş ve Hazreç'te ışıldamak suretiyle doğuya meyletti.

İlminde derinleşmiş uzman, ahmaklara karşı şefkatli ve lütufkar.

Cesaretli, güler yüzlü, Müslümanlara karşı halim selim, kibirlilere karşı vakarlı.

Ardından hamd ve salât ile kasideyi tamamlar. İki şiir örneğinden de anlaşıldığı üzere dönem şairleri, şiirlerinde garîb kelimeler kullanır. Bu kelimelerin anlamı sözlüğe bakılarak anlaşılabilir. Yazılan şiirler bölgedeki ilim meclislerinde Arap Câhiliye şiirleri ile beraber okunmaktadır. Kasidelerde geçen az kullanılan kelimeler yerel dillerde talebelere açıklanır. Bu metot, talebelerin Arapça kelime haznelerinin gelişmesini sağlar.²²²

2.1.2. Mersiye

Mersiye türünde Câhiliye Arap döneminde yazılan şiirler örnek alınarak geleneksel yol takip edilmiştir. Mevtânın iyilikleri zikredilir, ölümü karşısında hissedilen derin üzüntü dile getirilir. Ayrıca ölüm hatırlatılır, dünya ve aldatmacası zemmedilir. Dünyanın fena yurdu olduğuna, rahat etme yeri olmadığına işaret edilir. Bu

²²¹ İbn Fûdî, *Tezyînu 'l-varakât bi cem 'i ba 'di mâ lî mine 'l-abyât*, 10.

²²² Galadançî, *Hareketu 'l-lugati 'l-'Arabiyye ve Âdâbihâ fî Nîcîrya*, 112.

dönemde mersiye, methiyeden daha yaygındır. Âlim yahut emir vefat edince şairler, onun arkasından mersiye inşâ etmiştir.²²³

Muhammed Bello'nun tarikat şeyhi es-Seyyid el-Muhtar el-Küntî için yazdığı kaside bu dönemdeki mersiyeye örnek olarak gösterilebilir. Muhammed Bello, tarikat şeyhi el-Küntî'yi daha çok tasavvufî yönü ile yâd etmektedir.

سیدی وابن سیدی وإمامی وعریفی و عمدتی و طبیبی

من تجلّی بکشفه کلّ معنی وتبدي وبان کل مریب

كان شمسًا أضاء من نورها الـ آفاق دهرًا فحاق وقت غروب

Efendim, efendimin oğlu ve imamım. Âlimim, reisim ve tabîbim!

Keşfiyle her manayı açığa çıkaran ve tüm belirsizlikleri zahir ve aşikâr eden!

Nuruyla ufukları bir süreliğine aydınlatan bir güneşti, batma zamanı geldi.

2.1.3. Cihat Şiirleri

Sokoto Devletinin ilk yıllarında siyasi, dinî ve içtimâî hayatta bir istikrar sağlanamamış kargaşa hâkim olmuştur. Devlet kurulduktan sonra çeşitli bölgelerde savaşlar devam etmiştir. Bu durum şairleri harekete geçirmiş ve cihat şiirlerinin konusunu oluşturmuştur. Cihat şiirlerinde asıl gaye, Müslümanların düşmanlarına karşı kazandığı zaferleri kaydetmek, canlarını ve dinlerini savunmaları için Müslümanlara cesaret vermektir.²²⁴ Sokoto âlimleri savaşlarda kendilerinin hak yolda olduklarını karşı cephedeki Hevsâ Krallarının ise batıl yolda olduklarını cihat şiirleri ile dile getirmiştir. Bu şiir türünde de klasik Arap şiirinin etkileri görülmektedir. Arap şiirinde kullanılan tasvirlerle ve benzetmelere bu şiirlerde de rastlanır. Mesela ordunun çokluğu çekirgelere, askerlerin kahramanlıkları aslana benzetilir:

²²³ Galadançî, *Hareketu'l-lugati'l-'Arabiyye ve Âdâbihâ fî Nîcirya*, 112; Abikan, "el-Lugatu'l-'Arabiyye fî Nîcirya", 243; Faruk Çiftçi - Youssoufa Soumana, "Fennu'r-rase' ledey şu'arâ' el-karni'l-'ısrîn fî garbi Ifrîkıyya", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/2 (2020), 859.

²²⁴ Osman, Abdullah Muhammed, "el-Hasâisu'l-'âmme li's-ş-i'ri'l-'Arabî fî vilâyetey Hevsâ ve Yoruba: Nazaraton mukârane", 138; Abikan, "el-Lugatu'l-'Arabiyye fî Nîcirya", 244.

²²⁵إِذْ زَحَفْنَا لَهُمْ وَقْتُ الضُّحَىٰ بجنود كجراد منتشر

Yayılmış çekirgeler gibi ordumuzla kuşluk vaktinde onlara doğru ilerlediğimizde

يقودهم بل (لو) في خيل وفي رجل بين الليوث كليث ثائر ضار²²⁶

Aslanların arasındaki öfkeli ve hırslı bir aslan gibi kâh at üstünde kâh yürüyerek Bello onları komuta ediyordu.

Bu şiirde Bello açıkça aslan sürüsünün güçlü ve yırtıcı lideri olan aslana benzetilmektedir. Bununla birlikte nahiv kuralları açısından burada başka bir teşbih daha bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu benzerlik Bello ismiyle atıf harfi olan بل'in telaffuz benzerliği göz önünde bulundurularak yapılmıştır. Ordunun önünde bulunan Bello, atıf harfi olan بل'e benzetilmektedir. بل edatının²²⁷ Arapça cümle tertibinde tıpkı cümlenin başında bulunması gibi Bello da ordunun önünde düşmana saldırmaktadır. Tıpkı بل harfinin ikinci cümlenin anlamını ters yüz etmesi (idrâb) gibi Bello da düşmanlarını yere çalmakta ve ters yüz etmektedir. Bu manzara da aslanların avını pençeleri arasında yere çalmasına benzetilmiş olmaktadır.

Cihat türü şiirlerde şehitlik makamı haber verilerek müminler cesaretlendirilebilir:

فمن قتلوه بلغوه مراده فطوبى له اللطف والمسك أذفرا

فروح وريحان وجنة خلد وورث حورًا من نساء حرائر

ومن حلل الفردوس يكسي جميعها حريرًا وديباجًا وذهبًا مهصرًا

فسبحان من جعل العدو ذريعة إلى درك مأمول لنا قد تعسرًا²²⁸

Onların öldürdükleri kişi aslında muradına erdirdiği kişidir.

²²⁵ Galadançî, *Hareketu'l-lugati'l-'Arabiyye ve Âdâbihâ fî Nîcîrya*, 116.

²²⁶ İbn Fûdî, *Tezyînu'l-varakât bi cem'i ba'di mâ li mine'l-eyyât*, 44.

²²⁷ Bel edatının çeşitli kullanımları için bk. Servet Demirbaş, "Kur'ân-ı Kerîm'de 'bel' edatının içerdiği manalar ve Türkçeye çeviri problemi", *Eskiye* 47 (2022), 765-788.

²²⁸ Galadançî, *Hareketu'l-lugati'l-'Arabiyye ve Âdâbihâ fî Nîcîrya*, 118.

Ne mutlu onlara ki lütuf ve güzel kokulu misk vardır.

Rahmet, güzel koku ve ebedi kalacağı cennet vardır. Hür kadın hurilerin varisidir.

Halis ipek ve saf altınla bezenmiş Firdevs elbiseleri hepsine giydirilir elbiseler ve saf altın giydirilir

Umduğumuz zor makama ulaşmada düşmanı bize vesile kılan zat tüm noksanlıklardan münezzehtir.

Cephedeki savaşıardan başka fikhî alanda da cihat şiirleri ile mücadele verilmiştir. Bornulu âlim, Mustafa Mahir el-Bornuvî ve Osman b. Fûdî arasında kadın eğitimi konusunda görüş farklılıkları mevcuttur. İki taraf konu hakkındaki fikhî görüşünü şiir yolu ile dile getirir. O zamanlarda kadın erkek fark etmeksizin insanlar, Osman b. Fûdî'nin meclislerine katılmaktadır. Mecliste kadınlar ve erkekler için ayrı bölümler bulunmaktadır. Osman b. Fûdî gelenlere kendileri için ayrılan bölümlerde oturmalarını emreder. Karışık oturmalarının uygun olmadığını söyler. Ancak yine de bu durum Hevsâ âlimleri arasında fikhî bakımdan olumsuz bir vakıa olarak yayılır ve Mustafa el-Bornuvî kadınların ilim meclisine gelmelerini engellemesi için Osman b. Fûdî'ye yazdığı beyit ile uyarıda bulunur.²²⁹

عليك منا تحياتٌ مباركةٌ شَمِّمْ مَسْكَاً وَ سَكَّاءَ مَنْ يَلَاقُونَا

أيا ابن فودي قم تنذر أُولى الجهل لعلمهم يفقهون الدين والدنيا

فامنع زيارة نسوانٍ لوعظك إذ خلطُ الرجالِ بنسوانٍ كفي شينا

لا تفعلن ما يؤدي للمصائب أذ لم يأمر الله عبيداً كان يؤذينا²³⁰

Bizden sana kutlu selam olsun. Bizim yanımıza gelen kadınlar mis ve sük süründüler.

Ey İbn Fûdî kalk ve cahilleri uyar. Umulur ki dini ve dünyayı anlarlar.

Sohbetlerine kadınların ziyaretine mani olasın. Çünkü erkeklerle kadınların birbirine karışması günah olarak yeter.

²²⁹ Galadançî, *Hareketu'l-lugati'l-'Arabiyye ve Âdâbihâ fî Nîcîrya*, 121.

²³⁰ İbn Fûdî, *Tezyînu'l-varakât bi cem'i ba'di mâ lî mine'l-ebiyât*, 5.

Helâke sebebiyet verecek şeyleri sakın yapmayasın. Çünkü Allah bize sıkıntı verecek kabahatleri emretmiyor.

Beyitler Osman b. Fûdî'ye ulaşınca Şeyh, kardeşi Abdullah b. Fûdî'den gereken cevabı yazmasını ister. Abdullah b. Fûdî aynı vezin ve kafiyece cevap yazar:²³¹

يَا أَيُّهَا ذَا الَّذِي قَدْ جَاءَ يَرْشِدُنَا سَمِعًا لِمَا قُلْتَ فَاسْمَعْ أَنْتَ مَا قُلْنَا
نَصَحْتَ جَهْدَكَ لَكِنْ لَيْتَ تَعَذَّرْنَا وَقُلْتَ سُبْحَانَ هَذَا كَانَ يَهْتَانَا
أَنَّ الشَّيَاطِينَ أَنْ جَاءُوا لِمَجْلِسِنَا هُمْ يَبْثُونَ سُوءَ الْقَوْلِ طُغْيَانَا
لَسْنَا نَخَالِطُ بِالنِّسْوَانِ كَيْفَ وَإِذَا كُنَّا نَحْذَرُ لَكِنْ قُلْتَ سَلَّمْنَا

Ey bizi irşat etmek için gelen zât! Söylediklerin başım gözüm üstüne ama bizim söyleyeceklerimizi sen de bir dinle!

Tüm gücünle bize nasihat ettin ancak keşke bizi mazur görseydin. Dedim ki fesühânallâh bu bir iftiradır.

Şeytanlar meclisimize geldiğinde azgınlıklarından dolayı kötü sözler yayarlar.

Biz kadınlarla bir arada bulunuyor değiliz. Biz bundan sakınıyorken bu nasıl olabilir? Ama ben de dedim ki Elhamdulillah.

2.1.4. Öğretici Şiir

Öğretici şiir, İslâm kültürünün ve din ilimlerinin yayılmasında kullanılır. Bu dönemde âlimler, fıkîh veya lügavî mevzuları da manzum olarak kaleme almıştır. Medreselerdeki hadis, fıkîh, nahiv ve sarf derslerinde bu manzum eserler kullanılır. Çünkü kafiyece olup vezne dökülen bilgiler talebe için ilgi uyandırmaktadır. Bu yöntemle bilgilerin ezberi ve hatırlaması kolaylaşır.²³² Sokoto Devletinde öğretici şiir alanında pek çok eser telif edilmiştir. İlmin derinliğine yahut uzunluğuna göre bu alanda telif edilen eserlerin hacmi değişiklik gösterebilir. Mesela Abdullah b. Fûdî'nin nahve

²³¹ İbn Fûdî, *Tezyînu'l-varakât bi cem'i ba'di mâ li mine'l-ebiyât*, 6; İbn Fûdî, *Ziyâ'ü's-siyâsât ve fetâva'n-nevâzil mimmâ hüve min fîrû'i'd-dîn mine'l-mesâ'il*, 122.

²³² Ahmet Abdülhadioğlu, *Arap Edebiyatında Didaktik Şiir* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, 2013), 8.

dair *el-Bahru'l-muhîr* eseri dört bin dört yüz beyittir. Sarfa dair telif ettiği *el-Hısnu'l-hasîn* ise bin beyitten oluşmaktadır.²³³

Örneğin Abdullah b. Fûdî, hadis ilmine dair kaleme aldığı *Misbâhu'r-râvî* eserinde hadis ilminin ıstılahlarını açıklamaya aşağıdaki beyitlerle başlar eserin tümünü aynı manzum tarz üzere tamamlar.

أنواعه زادت على تسعين ثم الحديث عند الأكثرين

إمّا صحيح أو ضعيف أو حسن²³⁴ بل متواتر وأحادي زكّن

Hadis ilminin nev'leri doksandan fazladır. Hadis âlimlerinin çoğuna göre hadisler:

Sahih, zayıf veya hasen yahut; mütevatir, ahaddır bilesin.

Öğretici şiirlerde nazım türünün şekli diğer Arap memleketlerinde bu konuda verilen nazımlardan farklı değildir. Kelimeler basittir. Çoğunlukla recez bahrinde kaleme alınır. Vezin sınırlı olduğu için çoğu zaman tekellûf olabilir.²³⁵

Sokoto Devletinde vaaz, irşat ve tasavvuf şiirleri de öğretici şiirler kategorisinde değerlendirilir. Bu konuda yazılan şiirler, insanları dünya ve ahiret saadetine vesile olacak şeylere yönlendirmektir. XIX. yüzyıl boyunca bölge mutasavvıfları tarafından pek çok tasavvufî şiir kaleme alınmıştır. Bu türde özellikle Ticânîyye tarikatının etkisi bulunmaktadır. Bu alanda meşhur olan müelliflerinden Ömer el-Vali (öl. 1897) zikredilebilir. Zarya doğumlu olup ilâhiyat, tasavvuf, dil ilimleri ve şiir konusunda donanımlıdır. Eserlerinin tümünü Arap dili ile kaleme almıştır. Ticânîliğin esaslarını ele aldığı beş yüz mısralık *Mablagh Alamani (Alfiyyâtu't-tarîk)* eseri bu alanda meşhur olmuştur.²³⁶

Âlimler dua ve salavatları da nazmetmiştir. Bu sayede insanlar duaları daha kolay ezberlemiş, bu dualarla Allah'a ilticada bulunmuştur. Bu kasideler kolay lafızlardan, kısa parçalardan ve sık tekrarlardan oluşur. Allah'ın sıfatlarını konu alır.

²³³ Galadançî, *Hareketu'l-lugati'l-'Arabiyye ve Âdâbihâ fî Nîcîrya*, 121; Abikan, "el-Lugatu'l-'Arabiyye fî Nîcîrya", 244.

²³⁴ İbn Fûdî, *Manzumetu Misbâhu'r-râvî fî 'ilmi'l-hadîs*, 44.

²³⁵ Galadançî, *Hareketu'l-lugati'l-'Arabiyye ve Âdâbihâ fî Nîcîrya*, 124.

²³⁶ Brigaglia, "Tasavvufî Uyanış ve İslâmî Edebiyat: Yirminci Yüzyıl Nijerya'sında Ticânî Eserler", 756.

Giriş ve kapanış bölümleri bulunur. Bu alanda Sokoto Devleti döneminde en meşhur isimlerden biri Şeyh Abdulkâdir b. Osman'dır.²³⁷ Yine bu alanda Şeyh Osman b. Fûdî'nin Fûlânî dilinde kasidesi mevcuttur. Abdullah b. Fûdî bu kasideyi Arapçaya tercüme etmiştir. Abdullah b. Fûdî'nin tercümesinden bir parça.²³⁸

يارب يا متفضلاً لعباده صلني بفضلك عند عبد القادر
إن المسني لدى الأكابر يلتجي فلجأت عند الشيخ عبد القادر
إن كنت لم أحسن فشيخي محسن إنني لمنتسب لعبد القادر

Kullarına iyilik yapmayı seven Allah'ım fazlınla beni Abdulkâdir'e (ks) ulaştır.

Günahkâr büyüklere sığınır. Ben de Şeyh Abdulkâdir'e sığındım.

Ben iyilerden değilsem de şeyhim iyi. Ben Abdulkâdir'e bağlıyım.

Fark edildiği üzere bu dönemde şiirin pek çok türü mevcuttur. Methiye ve mersiye yanında cihat, eğitim, dua alanlarında da şiir kullanılmıştır. Bu şiirlerin konularını belirleyen ve kaleme alınmasına sebep olan en büyük etken, Sokoto Devletindeki dinî, içtimaî ve siyasi atmosferdir.²³⁹ Sokoto Devletinde çeşitli şiir türlerinin yanı sıra Arapça nesir türünde de eserler telif edilmiştir.

2.2. Nesir

Sokoto Devletinde nesir alanında dinî, tarihî ve sosyal konuda birçok kitap ve risale telif edilmiştir. Âlimler, cihat etme sebeplerini, savaşlardaki muvaffakiyetlerini kaydetmiş, kendilerini inkâr edenlere bazen nesir bazen de şiir ile cevap vermiştir. Kitaplarında Kur'ân'dan, hadisten ve bazı önemli âlimlerin kitaplarından alıntılar mevcuttur.²⁴⁰ Bu dönemdeki nesir iki başlık altında incelenebilir:

²³⁷ Abikan, "el-Lugatu'l-'Arabiyye fî Nîcîrya", 243.

²³⁸ Galadançî, *Hareketu'l-lugati'l-'Arabiyye ve Âdâbihâ fî Nîcîrya*, 127.

²³⁹ Galadançî, *Hareketu'l-lugati'l-'Arabiyye ve Âdâbihâ fî Nîcîrya*, 128.

²⁴⁰ Galadançî, *Hareketu'l-lugati'l-'Arabiyye ve Âdâbihâ fî Nîcîrya*, 129; Abikan, "el-Lugatu'l-'Arabiyye fî Nîcîrya", 245; Adnan Arslan vd., "Osman b. Fûdî'nin İhyâu's-Sünne Adlı Eserine Eleştirel Bir Bakış", *İdrak Dini Araştırmalar Dergisi* 3/1 (2023), 91-93.

2.2.1. Resmî Yazışmalar

Memurların yazdığı raporlar, tutanak, hatırlatma, resmî kayıtlardan ve mahkemeye yapılan şikayetlerden ibarettir. Bu türdeki nesir halk tabakasında yaygın değildir. Çünkü Arap dili Sokoto Devletinde resmî dil olsa da bu durum bir asırdan fazla devam etmemiştir. Sultan, vezir ya da idarede yetkili kimse kâtibine idari meseleler hakkındaki mevzuyu yazmasını emreder. Kâtip, besmele ve salavat yazmakla başlar gönderilecek şahsın ismini yazar ardından “أما بعد” veya “و بعد” tabirleri ile hemen mevzuya girer. Yazının uzunluğu bir sayfayı geçmez. Anlaşılır kelimeler kullanılır. Yazıda imla veya nahiv hatalarına çokça rastlanabilir.²⁴¹

بسم الله الرحمن الرحيم. صلى الله على النبي الكريم من أمير راب محمد إلى أمير المؤمنين عمر: تحية
وسلام و رضى و أكراما، و بعد إعلام أن رجل الذي يهرب بسبب لوث قد ترك ستين ضأنا و ثلاث و ستين قنا و
عبدین، ولذلك أرسلت إليك لقد جمعت أولياء المقتول حتى ننتظر جوابك، و السلام.²⁴²

“Rahman ve Rahim olan Allah’ın adıyla. Allah şerefli Nebi’ye salât eylesin. Emir Râb Muhammed’den Müminlerin Emiri Ömer’e: Tahiyeye, selam, rıza ve şeref üzerinize olsun. Suçu sebebiyle kaçan adam, ardında altmış koyun, altmış üç mızrak ve iki köle bıraktığını bildirmek için gönderdik. Ölünün yakınlarını topladım. Cevabınızı bekliyoruz. Vesselam.”

Mektupta da fark edildiği üzere besmele ve salveleden sonra söz uzatılmadan doğrudan mevzu izah edilmiştir. Bazı nahiv ve imla hataları mevcuttur. “رجل” yerine “رَجُل” ve “رَضَى” yerine “رَضَا” ve “ثلاث” yerine “ثَلَاثَة” olmalıdır.²⁴³

Önemli mevzuların ele alınacağı resmî yazılarda hamdele ve salvele kısmı uzun tutulur. Kâtipler yerine bizzat valiler ve âlimler tarafından kaleme alınır. Yazının üslubundan yazarın Arap dili ve İslâm kültürüne hâkimiyeti anlaşılır.²⁴⁴

²⁴¹ Galadançî, *Hareketu'l-lugati'l-'Arabiyye ve Âdâbihâ fî Nîcîrya*, 133-134; Abikan, “el-Lugatu'l-'Arabiyye fî Nîcîrya”, 245.

²⁴² Sokoto Devletindeki divan yazışmaları Vezir Cüneyd tarafından toparlanmıştır. Bir nüshası Bayero Üniversite Kütüphanesinde muhafaza edilmektedir.

²⁴³ Galadançî, *Hareketu'l-lugati'l-'Arabiyye ve Âdâbihâ fî Nîcîrya*, 134; Soumana, *Batı Afrika'da Arap Edebiyatı ve Sömürgecilik Karşısındaki Rolü*, 242.

الحمد لله الذي ألف بين قلوب المؤمنين، وأمرهم بموالاته بعضهم، ونهى عن موالاتهم للكافرين.
والصلاة والسلام على من آخى بين الأنصار و المهاجرين، وعلى آله و اصحابه الذين هم أشداء على الكفار
رحماء بينهم. أذلة على المؤمنين. أعزة على الكافرين و الفارجين، وعلى الذين جاءوا بعدهم يقولون ربنا اغفر لنا
وإخواننا الذين سبقونا بالإيمان، ولا تجعل في قلوبنا غلا للذين آمنوا ربنا إنك رؤوف رحيم. من الفقير إلى مولاه
الغني محمد بللو.

“Müminlerin kalplerini ısıdıran, aralarında dostluğu emredip kâfirlerle dostluktan nehyeden Allah’a hamdolsun. Ensar ve muhacirleri kardeşler yapan zata; kâfirlere şiddetli, aralarında merhametli, müminlere alçak gönüllü, kâfir ve fâcirlere izzetli olan âl ve ashabına ve onlardan sonra gelip “Ey Rabbimiz bizi ve bizden önce iman etmiş kardeşlerimizi bağışla. Kalplerimizde iman edenlere karşı hiçbir kin bırakma. Rabbimiz şüphesiz şen şefkatlisin, merhametlisin” diyenlere salât ve selam olsun. Fakirden zengin efendisi Muhammed Bello’ya..”

Arapça dışında yerel dillerde de anlaşabileceğine kanaatimiz olan bu devlet büyüklerinin resmî yazışmalarda özellikle Arapçayı tercih ettikleri görülmektedir. İdareci kadronun yerel diller yerine Arapçayı tercih etmeleri Arapçaya olan ihtimamlarını ve Sokoto Devletinde Arapçanın resmî dil olarak kullanıldığını açıkça ortaya koymaktadır.

2.2.2. İlmî Telifler

Bu alanda yazarlar tarih, siyaset ve din ilimleri ile ilgili meseleleri ele alır. Bu nesir türünde lafızların kolay seçilmesi ve anlaşılır olmasına dikkat edilir. İmam Gazzâlî (öl. 1111), es-Süyûtî (öl. 1505), Mûsâ el-Cündî (öl. 1374) gibi büyük âlimlerin eserlerine şerh ve haşiyeler yazılmıştır. Bu büyük âlimlerin eserleri ihtisar edilmiş dönemin ve bölgenin ihtiyaçları göz önünde bulundurularak daha anlaşılır bir dille tekrar kaleme alınmıştır. Osman b. Fûdî, kendisinin, kardeşi Abdullah b. Fûdî ve oğlu Muhammed Bello’nun klasik eserler üzerine yazdığı yeni telifler için: “Bizim

²⁴⁴ Galadançî, *Hareketu’l-lugati’l-‘Arabiyye ve Âdâbihâ fî Nîcîrya*, 136-137.

yazdıklarımız, önceki âlimlerin yazdığı kitapların şerhidir. Bizden önceki âlimlerin yazdığı eserler de Kur'ân ve sünnetin şerhidir.” demiştir.²⁴⁵

Bu dönemde Arapça kaleme alınan nesirde kullanılan üsluba örnek olarak Osman b. Fûdî'nin Hevsâ tarihi hakkında kaleme aldığı *Tenbîhu'l-ihvân 'alâ ahvâli ardi's-Sûdan* kitabından bir paragraf verilebilir.²⁴⁶

فاعلم أن أحمد بابا بن أحمد بن الحاج قد حكم في كتاب الكشف و البيان لأصناف مجلوب السودان بأن بلد برنو وكنو وكاشنة و سفي و ملي و بعض زكرك بلاد إسلام، ولكن بقرب كل منها بلد فيها كفر، إذ أجاب لما سئل عن أهل هذه البلاد المذكورة: فاعلم وفقنا الله وإياك أن هذه البلاد أهلها مسلمون إلا عفنو فلا أعرف أين هي ولا سمعت بها ولكن بقرب كل منها بلاد فيها كفر. وكلامه مسلم في زمانه في سلاطينها و غير سلاطينها، لأن كل عالم يحكم بما علم في زمانه لكن لا يلزم أن يكون الأمر كذلك في كل زمان، لأن الحكم يدور مع علقته، فالمعروف في زماننا هذا أن الإسلام مستفيض في هذه البلاد المذكورة في غير سلاطينها، وأما سلاطينها فكفار قطعاً، وإن كانوا يدينون بدين الإسلام لأنهم أهل شرك و صد عن سبيل الله وأعلاء راية ملك الدنيا على راية الإسلام، وذلك كله كفر على الإجماع، وحكم البلد حكم سلطانه بلا خلاف، إن كان مسلماً كان البلد بلد الإسلام، و إن كان كافراً كان البلد بلاد كفر يجب الفرار منه إلى غيره .. و هذا الكلام كله باعتبار ما وجدناهم عليه من قبل. وأما الآن فقد قاتلناهم و هزمتهم و قتلنا بعضهم و أخرجنا بعضهم من هذه البلاد المذكورة بعون الله تعالى و أمّرتنا فيها أمراء الإسلام، فصارت بلاد إسلام بلا خلاف، و الحمد لله على ذلك.

“Bil ki Ahmed Bâbâ b. Ahmed b. el-Hac “el-Keşfu ve'l-beyan li esnafi maclubi's-Sudan” eserinde Bornu, Kano, Katsina, Safey, Mali ve bir kısım Zakzakların İslâm ülkeleri olduğunu zikreder. Fakat bu ülkelerin her birinin yakınında kâfirlerin bulunduğu bölgeler vardır. Bu sebeple zikredilen bu beldeler hakkında sorulduğunda cevap verdi: “Allah seni ve bizi muvaffak etsin. Bil ki, Afuna halkı hariç bu beldelerin halkı Müslümandır. Onun nerede olduğunu bilmiyorum. Hakkında da bir şey

²⁴⁵ Kani, *Nijerya'da İslâmî Cihad*, 17; Kadrikeri, *Kitâbetu'l-luğâtî'l-İfrîkiyye bi'l-harfî'l-'Arabî*, 39; Bobkey, *el-Hareketu'l-'ilmiyye bi'l-Hevsâ fi's-Sûdân el-garbî hilale karni 19 m.*, 71.

²⁴⁶ Galadançî, *Hareketu'l-lugati'l-'Arabiyye ve Âdâbihâ fi Nîcirya*, 131.

duymadım. Fakat o beldelerden her birinin yakınında kâfirlerin bulunduğu bölgeler vardır.” Bu ülkeler bağımsız olsa da olmasa da kendi zamanında Müslüman olduğunu söyledi. Çünkü her bir âlim, zamanında bilinen duruma göre hüküm verir. Fakat durum her zaman böyle olmayabilir. Çünkü hüküm illeti ile kaimdir. Bizim zamanımızda bilinen ise bu beldeler bağımsız olmadıklarında İslâmiyet bu beldelerde yayılmaktadır. İslâm dinini benimseseler de kesinlikle kâfir beldelerdir. Çünkü onlar Allah’a ortak koşar, Allah’ın yolundan çevirirler, dünya işlerini İslâm’ın işlerinden yüce tutarlar. Bunların hepsi icma üzere küfürdür. Ve bir beldeye hükümdarının durumuna göre hüküm verilir, aksi hüküm verilmez; hükümdar Müslümansa ülke İslâm ülkesidir. Kâfir ise küfür ülkesidir oradan başka bir yere hicret etmek gerekir. Bu hükümlerin tümü öncekilerden öğrendiklerimizdir. Allah’ın yardımıyla şimdi biz onlarla savaştık, mağlup ettik, bir kısmını öldürdük ve bir kısmını da bu beldelerden çıkardık. Bahsedilen bu ülkelerde Müslüman emirleri görevlendirdik ve böylelikle şüphesiz İslâm beldeleri oldular. Bunun için Allah’a hamd olsun.”

Bu kitap Hevsâ tarihi hakkında yazılmış ilk kitap olup kendisinden sonra Nijeryalı pek çok âlimin başvurduğu temel eserlerden olmuştur. Müellif kendinden önce yazılan siyer ve tercüme kitaplarında kullanılan yöntemi takip eder. Yukarıdaki paragrafta Ahmed Bâbâ’nın kitabından iktibasta bulunur ve hangi kitap olduğunu da zikreder. *Tenbîhu’l-ihvân ‘alâ ahvâli ardı’s-Sudan* eserinin tümünde de çeşitli âlimlerden çokça alıntılara yer verir. Yedi bölümden üç bölümü alıntılardan oluşmaktadır. Beşinci bölüm es-Süyûtî’nin hükümdarlara yazdığı nasihatlerdir. Altıncı bölüm el-Mağilî’nin Kano hükümdarına yazdığı vasiyetten; yedinci bölüm kardeşi Abdullah b. Fûdî’nin hicret ve cihat etme sebeplerini yazdığı risaleden oluşmaktadır. Kitapta öne çıkan diğer bir husus tarihî meselelerin fıkıh usulü ve tabirleri kullanılarak tahlil edilmesidir. “لأن الحكم يدور مع علته” “Hüküm ille tiyle kaimdir.”; “ولا حكم للنادر” “Hüküm nadir olana göre bina edilmez.” gibi fikhî tabirlerle mevzu değerlendirilir.²⁴⁷ Şiir ve nesir türünden sonra Sokoto Devletinde eser yazılan diğer bir yazım türü tercümelerdir.

²⁴⁷ Galadançî, *Hareketu’l-lugati’l-‘Arabiyye ve Âdâbihâ fî Nîcîrya*, 132.

2.3. Tercüme

Bu dönemde Arap dili ile kaleme alınan önemli bir telif türü de tercümelerdir. Hevsâ Bölgesinde yetişen İslâm âlimleri, Arapça bilmeyen yerlileri irşat etmek amacıyla Fûlânî ve Hevsâ dili ile vaazda bulunur, eserler kaleme alır. Çünkü Fûlânîce, Fûlânîlerin ana dili iken Hevsâ dili de bölgede en yaygın kullanılan dillerdendir. Sokoto Devletinin kurulmasıyla Arap dili bölgede yayılıp ilim dili ve resmî dil olunca başta Abdullah b. Fûdî olmak üzere bazı Sokoto âlimleri yerel dillerde kaleme alınmış bu dinî eserleri Arap diline tercüme etmiştir. Mesela Abdullah b. Fûdî, Osman b. Fûdî'nin Acemî yazı ile kaleme aldığı dört yüz beyitten oluşan Kâdirî kasidesini Arap diline tercüme etmiştir. Bu Arapça nüshaya *Tezyînu'l-verakât* eserinde yer vermiştir. Kasidenin, ağabeyi Osman b. Fûdî'ye ait olduğunu ve kendisinin tercüme ettiğini son beyitlerde şu şekilde dile getirir.²⁴⁸

وتوسلوا بالشيخ عبد القادر	تاريخ هجرتنا بشير أبشروا
متوسلين معا بعبد القادر	عزبت ما لأخي وشيخي عجمة
إلا قليلا حافرا عتن حافر	وحروف نظم أتبعته بحروفه
تلميذ لعبد القادر	أرجو ببركته القبول لأنني

Hicret tarihimiz müjdedir, müjdeleyin! Şeyh Abdulkâdir (k.s.) ile yardım dileyin.

*Kardeşimin ve şeyhimin olanı Abdulkâdir Geylânî'den (k.s.) istimdatla Acemîden
Arapçaya tercüme ettim.*

Pek azı hariç harfi harfine şiire tabi oldum.

Bereketiyle kabul etmesini istiyorum çünkü ben Abdulkâdir'in (k.s.) talebesiyim.

Abdullah b. Fûdî, Osman b. Fûdî'nin yerel halkı davette yerel dilleri kullandığı vaaz ve eserlerini de *Ta'rîb mâ a'cemuhu*'ş-Şeyh adıyla manzum olarak bir mukaddime

²⁴⁸ Bello - Muhammed, "Nümûzec min ishâmâti 'ulemâ'i devleti'l-hılâfeti'l-İslâmiyye fî Sokoto fî Nîcirya fî't-te'lîf ve't-ta'rîb", 19; İbn Fûdî, *Tezyînu'l-varakât bi cem'i ba'di mâ li mine'l-ebiyât*, 24.

ve on sekiz bölüme ayırarak yüz seksen beş beyitte tercüme etmiştir.²⁴⁹ Tercüme sahasında öne çıkan isimlerden biri de Osman b. Fûdî'nin torunu Abdulkâdir b. el-Mustafa'dır. Esmâ bint Osman b. Fûdî'nin Fûlânî dilinde kalme aldığı *Fiytilago* eserini *Mevsûfâtu's-Sudân* adıyla Arapçaya tercüme etmiştir. Eser, Şeyh Osman b. Fûdî ve vezirlerinin hayatlarını, Şeyh'in irşatta bulunmak için Sudan diyarında ziyaret ettiği bazı köy ve kasabaları ele alır.²⁵⁰

3. Arap Dilinin Öğretildiği Medreseler

Batı Afrika'da ve Sokoto bölgesinde İslâmiyet'in yayılmasıyla birlikte Kur'ân eğitimi, hadis, fıkıh, tefsir gibi din ilimleri ve bu ilimlerle doğrudan alakalı olarak Arap dili eğitimi başlar. Sokoto Devletinde Arap dili, bugün bildiğimiz anlamda resmî nizama tâbi okullarda öğretilmemiştir. Ancak Arap dili öğretimi daima sultanlık tarafından teşvik edilmiştir. Devlet yapılanmasında göreve getirilen yönetici kadro, genellikle âlimlerden ve müderrislerden oluşmaktadır. Kurucusu Osman b. Fûdî bizzat kendisi hem lider hem âlim hem de müderristir. Aynı şekilde tüm vezirler, valiler, evlerinde ders halkaları oluşturarak Arap dili ile dinî eğitim vermiştir. Bu yol ve yöntem üzere tesis edilen medreseler, başta Sokoto olmak üzere Kano, Katsina, Zarya gibi kuzey bölgelerde; daha güneyde ise İlorin eyaletinin şehir ve kasabalarına kadar yaygınlık kazanmıştır. Açılan medreseler resmî bir düzene tabi olmadığı için sayısını belirlemek zordur. Bu medreseler genç-yaşlı fark etmeden toplumun eğitildiği, İslâm ilimlerinin ve kültürünün korunduğu ev nesilden nesile aktarıldığı merkezler olmuştur.²⁵¹ Abdullah b. Fûdî, o dönemde ilim öğrenmek için toplanılan meclisleri ve âlimleri şu beyitiyle tasvir eder:

²⁴⁹ Bello - Muhammed, "Nümûzec min ishâmâtî 'ulemâ'i devleti'l-hılâfeti'l-İslâmiyye fî Sokoto fî Nîcirya fî't-te'lîf ve't-ta'rîb", 22.

²⁵⁰ Kani, *Nijerya'da İslâmî Cihad*, 172; Hunwick - vd., *Arabic Literature of Africa*, II/224; Bello - Muhammed, "Nümûzec min ishâmâtî 'ulemâ'i devleti'l-hılâfeti'l-İslâmiyye fî Sokoto fî Nîcirya fî't-te'lîf ve't-ta'rîb", 27.

²⁵¹ el-Mekkî, *Muessesâtu't-Ta'îmî'l-'Arabîyyi'l-İslâmî fî Şimâli Nîcirya*, 62-64; Harun Ömer Fâruk, *eş-Şi'ru'l-'Arabî fî medîneti İlorin ittîcâhâtuhu ve hasâisuhu'l-fenniyye* (el-Câmi'atu'l-İslâmiyye el-'âlemiyye, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 12; Osman, Abdullah Muhammed, "el-Hasâisu'l-'âmme li's-şî'ri'l-'Arabî fî vilâyetey Hevâ ve Yoruba: Nazaratun mukârane", 117.

ومدارس أضنى بحب شهودها فيها نجاح حوائج المتحوج

²⁵² وججاج علماء يحلب رفدهم كل كبحرفي العطا متموج

Görme arzusundan bitkin düştüğüm öyle medreseler var ki oralarda muhtaç olanların ihtiyaçları en güzel şekilde karşılanır.

Nice üstad âlimler var ki sütleri sağılır. Her biri ihsanda bol dalgalı deniz gibidir.

Sokoto Devletinde, küçük yaştan itibaren başlayan din eğitimi müesseselerinde Arap dili kullanılmıştır. Bu da Arapça literatür birikiminin bölge halkına aktarılmasını kolaylaştırmıştır. Hemen hemen her bölgede yaygın olarak farklı seviyelerde medreseler bulunmaktadır.

3.1. Kur'ân Medreseleri

Bölgede kurulan Kur'ân medreseleri, kullanılan eşyaya veya öne çıkan özelliklerine göre çeşitli isimlere sahiptir. Mesela; “مكرنتر الو” *Makarantar Allo*'da (Levha Medresesi) öğrenciler, eğitimini tahtadan levhalar üzerinde gerçekleştirir. “مكرنتر توکا” *Makarantar Toka*'da (Kül Medresesi) geçimlerini sağlamak için gündüzleri işte çalışan öğrenciler, geceleri odun ışığında öğrenimine devam eder. Gece boyunca yanan odunlardan geride fazla miktarda kül kaldığı için bu ismi almıştır. Genellikle köy ve kasabalarda yaygın olan bu medreselerde aydınlanmak için tek çare odun yakmaktır. “مكرنتر قرآن” *Makrantar Kur'ân*'da (Kur'ân Medresesi) Kur'ân'a daha çok ağırlık verildiği için bu ismi almıştır. Medreseler arasında çevresel ve geleneksel faktörlerden kaynaklı bazı küçük farklar olsa da genellikle eğitim aşamaları şu şekildedir.²⁵³

3.1.1. Mektep

Kız veya erkek talebe dinî eğitimin ilk aşaması olan mekteplere yaklaşık beş yaşlarında başlar. İlk derslerde Fatiha suresi, ardından bazı kısa sureler muallimin tekrarı ve telkini ile ezberletilir. Talim ile ezberden sonra tahta levhalar²⁵⁴ üzerinde

²⁵² İbn Fûdî, *Tezyînu'l-varakât bi cem'i ba'di mâ li mine'l-abyât*, 10.

²⁵³ el-Mekkî, *Muessesâtu't-Ta'îmi'l-'Arabîyyi'l-İslâmî fî Şimâli Nîcîrya*, 64.

²⁵⁴ Yaklaşık 40 cm uzunluğunda, 20 cm genişliğinde ve 10 mm kalınlığında olan bu levhanın üst kısmında elle tutulacak sapı bulunmaktadır. Öğrenci bu levhaya yazı yazmak için gül veya bambu

Arapça olarak yazılmış Kur’ân-ı Kerîm kıraati öğretilir. Mekteplerde eğitim usulü şu şekildedir: Muallimin önüne sayıları on ila otuz arasında değişen ve elinde tahta levhaları bulunan talebeler oturur. Muallim Arapça harflerin önce üçte birini sonra kalanları kısımlara ayırarak harekesiz olarak levha üzerine yazar. Tüm harfler tanıtıldıktan sonra harekeler öğretilir. Bu eğitimin süresi yaklaşık altı ay ile iki yıl arasında değişmektedir. Harfleri ve harekeleri tanıyan talebe Arapça ibareleri tanır ve Kur’ân’ı okuma ve yazma becerisi kazanır. Okuma ve yazma öğrenen talebelerin her birinin kendi levhasına yazması için tahtaya yeni ayetler yazılır. Talebe, levhasına yazdığı ayetleri kontrol amaçlı hocasının önünde okur. Bu esnada imla hataları ve Arapçada mevcut olup yerel dillerde bulunmayan harfleri doğru telaffuz edip edemediği kontrol edilir. Bu sayede ilk aşamada duyarak ezberlediği surelerin, harflerini ve harekelerini daha iyi tanır. Kur’ân’ın sondan yaklaşık yirmi otuz sayfasını bu aşamada okuyup ezberlemiş olur.²⁵⁵

Mekteplerde daha ileri seviyede Arapça yazı yazma becerisi kazandırılır, inanç esasları ve fıkıh gibi ilimler de öğretilir. Böylece küçük yaşlardan itibaren talebe namazda okunan sureleri, ezan, kâmet, tehlil, tekbir ve teşehhüdde okunan Arapça ibareleri anlar hale gelir. Her aile, çocuğunun burada Kur’ân eğitimini tamamlamasına özen gösterir. Talebeler Kur’ân’ın tamamını okuyup hatmettiğinde, teberrüken ziyafet düzenlenir. Düzenlenen bu ziyafet ile diğer çocuklar da Kur’ân’ın tamamını okumaya teşvik edilir. Bu kurumlarda Kur’ân’ı hatmetmeye kadar devam eden eğitim, yaklaşık dört yıl sürer. Resmî bir kayda yahut düzenli bir takibe tâbi tutulmamasına rağmen bu eğitim aşaması, halk arasında rağbet görmüştür. Bir çocuk ancak mektep eğitiminden geçtikten sonra hayata atılır. Ticaret, ziraat veya el sanatları ile mi geçimini sağlayacak yahut ilim yolculuğuna devam mı edecek ancak bu tedristen geçtikten sonra karar vermektedir. Gönüllülük esasına dayalı bu kurumları, belli bir seviyede Kur’ân okumayı

ağacından yapılan bir kalem temin eder. Çocuklar ödevlerini ellerindeki tahtanın ön ve arka yüzüne mürekkep veya kömür ile yazarlar. Bu mürekkep Arap zamlını su ve yemek pişirilen kapların alt kısmında biriken is ile ya da odun kömürü ile bir tencerede veya bir su kabağında karışmak suretiyle elde edilir. Afrika ülkelerindeki Kur’ân okullarında bu tahtaya Arapçadaki “el-levha” kelimesinin yerli dillerdeki mahalli söylenişi ile “alluha” denir. Bkz: Ahmet Kavas, “Afrikalı Müslümanların Vazgeçemediği Eğitim Yuvası: Kur’an Okulu” (Erişim 02 Eylül 2022).

²⁵⁵ el-Mekkî, *Muessesâtu’t-Ta’lîmi’l-‘Arabîyyi’l-İslâmî fî Şimâli Nîcîrya*, 65-66; el-Miskin, “el-Lugatu’l-‘Arabîyye fî Nîcîrya en-neş’e ve ‘avâmîlî’l-intîşâr”, 7/16; Ebû Bekir, *es-Sekâfetu’l-‘Arabîyye fî Nîcîrya*, 185-186.

ve yazmayı bilen kişiler evinde yahut tahsis ettiği bir arazide başlatabilmektedir. Eğitim süresince muallim bir ücret talebinde bulunmaz. Eğitim bitince veliler muallimlere ikramda bulunurlar. Bu ikramlarının çocuklarını daha zeki yapacaklarına inanmaktadırlar.²⁵⁶

3.1.2. Hafızlık Medreseleri

Harfleri tanıma, okuma ve ezber yapma hazırlıkları ile tamamladığı eğitimden sonra nihayet talebe için Kur'ân'ın hepsini ezberleyebileceğine kanaat edilmiştir. Bu aşamada talebeden Bakara suresinden başlayarak Kur'ân'ı sonuna kadar okuması ve ezberlemesi istenir. Ezberleme usulüne gelince: Talebeler ilk derslerde Bakara suresini tahta levhalara yazar. Sonra yazdığı bu kıymetli levha dikkatli bir şekilde kontrol edilir. Uzatmalar, idgam, durak işaretleri belirtilir. Sonra talebe bu levhayı ezberlemeye başlar. Ezberini tamamlayınca hocasına dinletir. Hocası onay verirse levhayı temizleyip yeni sayfasını yazmaya başlar ki bu şekilde Kur'ân'ın hepsini ezberleyinceye kadar devam eder. Tüm Kur'ân'ı ezberlemek için ayrılan süre talebenin ezber hızına göre üç ila beş yıl arasında değişse de beş altı ay gibi kısa sürede ezberinni tamamlayan talebeler de bulunabilir. Tüm Kur'ân'ın ezberini tamamlayan talebe bu okuldan mezun olmadan önce sınava tabi tutulur. Sınav şu şekilde gerçekleşmektedir:

Levhası talebenin kendine verilir ve dinleyenlere okuması istenir. Bu esnada harflerin telaffuzuna; vakıf, uzatma, idgam, izhar gibi tecvit kurallarını doğru şekilde uygulayıp uygulamadığına bakılır, yanlış varsa işaretlenir. Bazı eyaletlerde, özellikle Bornu'da, bu imtihanı geçtikten sonra ezberinin sağlamlığını göstermesi için ezberinden Kur'ân yazması istenir veya hocası bir ayet okur ve devamını getirmesini ister. Ezberin sağlamlığını ölçmek amacıyla sınav süreci günlerce sürebilmektedir. Talebe, bütün sınavlarda başarılı olmuş ve hocası kanaat getirmişse nihayet özel bir tören²⁵⁷ ile Kur'ân öğretebileceğine işaret eden “goni”, “gangaran”, “mâhir” yahut “hafız” unvanlarının

²⁵⁶ Ebû Bekir, *es-Sekâfetu'l-'Arabiyye fî Nîcîrya*, 184-186; el-Miskin, “el-Lugatu'l-'Arabiyye fî Nîcîrya en-neş'e ve 'avâmîli'l-intişâr”, 7/16; Musa Abdusselam Abikan - Ahmed Muhammed Kamil, “es-Sekâfetu'l-'Arabiyye fî garbî Ifrikîyya: Nîcîrya nemûzecen”, *Mecelletu'l câmi'ati'l-Sabratha* 1 (2020), 82.

²⁵⁷ Müslümanlar arasında hafızlık, icazet, nikah, bayram vs. münasebetiyle yapılan dinî törenler Yoruba Bölgesinde yaşayan gayrimüslimlerin dikkatini çekmiş ve İslâmiyetin daha hızlı yayılmasına vesile olmuştur. Bkz. el-İlûrî, *el-İslâm fî Nîcîrya ve eş-şeyh Osman b. Fûdi el-Fûlânî*, 201.

sahibi olur. Hafızlık Medresesinden mezun olanlar bundan sonra ne yapacağını seçerler. Bazıları “malamu” (muallim) olur, öğretime başlar. Bazısı ticaret, ziraat gibi mesleklere başlar. Pek azı da ilim yolculuğuna devam eder. Meşhur âlimlere ulaşmak için yollara düşer. Çeşitli ilimlerde icazet sahibi olur. Bu aşamada yirmili yaşlarındadır.²⁵⁸

Bu medreselerin en önemli eğitimi Kur’ân öğretimidir. Arap dili Kur’ân okumak, ezberlemek ve yazmak için kullanılmıştır. Arap dili ile anlaşmak yahut konuşmak için öğretilmemiştir. Buradan mezun olan talebe, Kur’ân’ı ezberleme ve okumada kabiliyet kazanmakta ancak pratik yapmadığı için Arapça olarak kendini ifade edememektedir. Çünkü bu seviyede talebenin Arap dilini anlayıp anlamaması mühim değildir. Kur’ân’ın tümünü ezberler ve en yüce gayesini gerçekleştirmiş olarak mezun olur.²⁵⁹

Başta Sokoto, Katsina, Bornu, Kano, Adamava ve Gombey gibi kuzey eyaletlerinde olmak üzere bölgenin neredeyse hemen hemen bütün şehir ve köylerinde bu tarz medreseler bulunmaktadır. Resmî bir düzene tabi olmadığı için o dönemde bu medreselerin sayısını tespit etmek zordur. Ancak yıllar sonra 1960’larda Kuzey Nijerya’daki Kur’ân medreseleri üzerine yapılan istatistik araştırmalarında bölgede bulunan Kur’ân medreselerinin sayısı 37.000’i aştığı ve bu medreselerde eğitim gören talebe sayısının ise 422.900’e ulaştığı ifade edilmektedir.²⁶⁰

Hafızlık medreseleri her ne kadar Kur’ân ezber merkezi olarak görülse de Arap dilinin yayılmasında önemli rol oynamıştır. Bu da hafızlık medreselerini Arap dilinin öğretildiği kurumlar çatısı altında değerlendirmemizi mümkün kılmaktadır. Sadece Kur’ân mektepleri ve hafızlık medreseleri değil İslâm’ı öğreten her kurum bir bakımda Arap dilinin öğretildiği kurumlar içinde değerlendirilebilir. Nitekim İslâm tarihi boyunca Batı Afrika ve Hevsâ coğrafyalarında Arap dilinin yayılması Müslümanların İslâm ilimlerini öğrenme, öğretme ve yaşama gibi yüce himmetleri ile açıklanabilmektedir. İslâmiyet faktörünün çıkarılması durumunda Arap dilinin yayılmasının anlaşılması zorlaşacaktır. Sahrâaltı Batı Afrika’da XIX. yüzyılda hüküm

²⁵⁸ el-Mekkî, *Muessesâtu’t-Ta’lîmî’l-‘Arabîyyi’l-İslâmî fî Şimâli Nîcîrya*, 67-69; el-Miskin, “el-Lugatu’l-‘Arabîyye fî Nîcîrya en-neş’e ve ‘avâmîlî’l-intişâr”, 7/17; Ebû Bekir, *es-Sekâfetu’l-‘Arabîyye fî Nîcîrya*, 188.

²⁵⁹ Abikan - Kamil, “es-Sekâfetu’l-‘Arabîyye fî garbî Ifrikîyya: Nîcîrya nemûzecen”, 83.

²⁶⁰ el-Miskin, “el-Lugatu’l-‘Arabîyye fî Nîcîrya en-neş’e ve ‘avâmîlî’l-intişâr”, 7/16.

sürmüş olan Sokoto Devletinin kuruluş dönemlerinde yani Osman b. Fûdî döneminde müşahade edilen Arap dilinin konumu buna siyasi ve tarihî bir örnek teşkil etmektedir.

3.2. Arap Dili-İslâm İlimleri Kurumları

Bölgedeki şehir ve kasabalarda yaygınlık kazanan İslâm ilimleri medreselerinin uzun bir geçmişi vardır. Müfredatı İslâm ilimlerinin tüm alanlarını kapsamaktadır. Bu medreselerin Kuzey Afrika medreselerini örnek alarak XVII. yüzyılda gelişmeye başladığı düşünülmektedir. Pek çoğu Sokoto Devletinden önce kurulmuş olmakla birlikte aralarında Sokoto Devleti zamanında kurulanları da bulunmaktadır.²⁶¹ Bu merkezlerden Sokoto Devletinden önce kurulanlar, Sokoto Devleti döneminde de eğitim faaliyetlerine devam etmiştir. Asırlardır kapısı açık olan bu medreselerden bazıları, günümüzde yani bağımsızlık sonrası Nijerya'da da aynı işlevi ile eğitim faaliyetlerine devam etmektedir.

Bu medreseler, herhangi bir âlimin insanlara ders göstermek için evini açması ile başlar. Bu gönüllü insanlar, eşyası belki bir kilimden ibaret olan misafir odalarını bir çeşit medrese olarak kullanır. Dersler bu odada yapılır. Vezir veya kadı gibi devlet görevlileri de bu tür ders halkaları oluşturabilmektedir. Dersler, bazı kolay dinî kitaplarla başlar; tefsir, hadis, sarf, belâgat, tarih, lügat, nahiv, mantık ilimleri olarak devam eder. Muallimin, sayılan ilimlerin hepsinde yahut herhangi birinde ihtisas sahibi olması yeterlidir. Bu sebeple tüm alanlara vakıf olmak istiyorsa talebenin farklı hocaları ziyaret etmesi gerekir. Mesela; fıkhıta farzlar, bazı hadis okumaları, itikat esaslarını bir hocadan ders alır. Ardından şeriatın muamelât kısmı, kelam ilmi ve hadis ıstılahları için başka hocanın önüne diz çöker. Bu ilimlerin hepsini biliyorsa derslerin tümü tek bir hoca tarafından verilir. Muallimler, başka bir işle uğraşmaz, genellikle vakitlerinin çoğunu tedris ile geçirir. Daha çok kabilelerinin ve yakınlarının tedrisi ile uğraşırlar. Ders müfredatı ve usulü, modern eğitimdeki gibi düzenli değildir. Ancak genellikle İslâm fikhından başlanır. Bu tarzdaki medreselerin sayıları Sokoto Devleti zamanında artış gösterir. Birçok şehirde yaygınlaşır. Bu okullar resmî bir düzene tabi olmadığı için

²⁶¹ Hiskett, *The Sword of Truth: The Life and Times of the Shehu Usuman dan Fodio*, 34.

tam sayıları tespit edilememektedir.²⁶² Bu medreselerde verilen ilimler ve okutulan kaynak kitaplar şu şekildedir:

Fıkıhta; suyun çeşitleri, guslün ve namaz abdestinin farzları, sünnetleri, tuvalet adabı, kefenleme, namazın çeşitleri, vakitleri, farzları, sünnetleri, zekâtın şartları, oruç ve çeşitleri, hac ve kurban ibadetinin hükümleri, miras, satış gibi ibâdât ve muâmelâta dair tüm fıkıh konuları işlenmektedir. Bu konularda: Mâlikî fikhına dair İbn Ebû Zeyd el-Kayrevânî'nin (öl. 996) *er-Risâle*'si; *Muhtasaru'l-Ahdarî*, *Muhtasaru'l-Halîl*, *el-Müdevvenet'ul-kübrâ*, İbn Rüşd'ün (öl. 1198) *Bidâyetu'l-müctehid ve nihâyetu'l-muktesid*; Abdullah b. Fûdî'nin *Ta'lîmü'r-râzî fî asbâbi'l-ihisâs bi-mevâtî'l-arâzî* gibi hem klasik eserler hem de Fûlânî âlimleri tarafından yazılan eserler kullanılmıştır.²⁶³

Kelamda; İslâm'ın ve imanın şartları, Allah'ın isimleri ve sıfatları, kaza, kader, rü'yettullah, tevekkül, dua, emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i 'ani'l-münker, Allah'ın ve kulların fiilleri, kelam ilminin ve İslâm fırkalarının doğuşu, Şîî, Mürcie, Cebriye, Kaderiyye, Eş'ariyye, Mâtürîdiyye mezhepleri gibi konular işlenmektedir. Bu konularda kullanılan kaynaklar: İmam Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî'nin (öl. 1490) *Ümmü'l-berâhîn*, Şehristânî'nin (öl. 1153) *el-Milel ve'n-nihal*, İbrahim el-Bâcûrî'nin *Tuhfetü'l-mürîd 'alâ Şerhi Cevhereti't-tevhîd*, Osman b. Fûdî'nin *Usulu'd-dîn* 'idir.²⁶⁴

Tefsir alanında, Kur'ân'ın sonundaki kısa surelerden başlayarak birinci cüze kadar işlenmektedir. Tefsirde kullanılan kaynaklar: *Tefsîr-u İbn Kesîr*, *Tefsîru'l-Celâleyn*, *Tefsîru'l-Kurtubî*, *Tefsîru'n-Nesefî*, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân* ve Abdullah b. Fûdî'nin *Ziyâ'ü't-te'vîl* 'idir. Ayrıca yerel dillerle yazılmış fikhî tefsirler de kullanılabilmektedir.²⁶⁵

Hadis dersleri bazı hadisleri ezberlemekle başlar. Derslerde hadis metinleri okunduğu gibi hadis ıstılahlarına, illetlerine ve senetlerine de yer verilir. Hadis alanında; İmam Nevevî'den (öl. 1277) kırk hadis okumaları, İmam Mâlik'in (öl. 795) *Muvatta'*,²⁶⁶

²⁶² Kani, *Sokoto Dosyası*, 52; el-Mekkî, *Muessesâtu't-Ta'lîmî'l-'Arabîyyi'l-İslâmî fî Şimâli Nîcîrya*, 71-72; Abikan - Kamil, "es-Sekâfetu'l-'Arabîyye fî garbî Ifrikîyya: Nîcîrya nemûzecen", 84; el-Miskîn, "el-Lugatu'l-'Arabîyye fî Nîcîrya en-neş'e ve 'avâmîli'l-intişâr", 7/18; Ebû Bekir, *es-Sekâfetu'l-'Arabîyye fî Nîcîrya*, 189-192.

²⁶³ el-Mekkî, *Muessesâtu't-Ta'lîmî'l-'Arabîyyi'l-İslâmî fî Şimâli Nîcîrya*, 73-78.

²⁶⁴ el-Mekkî, *Muessesâtu't-Ta'lîmî'l-'Arabîyyi'l-İslâmî fî Şimâli Nîcîrya*, 73-78.

²⁶⁵ el-Mekkî, *Muessesâtu't-Ta'lîmî'l-'Arabîyyi'l-İslâmî fî Şimâli Nîcîrya*, 73-78.

Sahîh-i Buhârî, *Sahîh-i Müslim*, İbn Ebû Hâtim er-Râzî'nin (öl. 938) *İlelu'l-hadîs*'i, İbnü's-Salah eş-Şehrezûrî'nin (öl. 1245) *Ulûmu'l-Hadîs*'i, İbn Hacer el- Askalânî'nin (öl. 1449) *Bulûgu'l-merâm*'ı, Abdullah b. Fûdî'nin *Misbâhu'r-râvî*'si okutulmaktadır.²⁶⁶

Arap dili ilimlerinde; cümlelerin kısımları, isim-fiil arasındaki fark, harf-kelime-cümle, i'râb çeşitleri, nekra, marife, mübteda, haber, sıfat, harf-i cerler, tamlamalar, mastarlar, ism-i fâil, ism-i mefûl, ism-i tasğîr, mübalağa, tesniye, cem' çeşitleri, sıfat, atıf, bedel, binâ, mücerret, mezt gibi Arap diline dair tüm konulara yer verilmektedir. Arap dili ilimlerinde okutulan kaynaklar: İbn Mâlik et-Tâî'nin (öl. 1274) *el-Efiyye*'si İbn Hişâm en-Nahvî'nin *Katrü'n-nedâ*'sı, Harîrî'nin (öl. 1122) *el-Makâmât*'ı, Süyûtî'nin nahiv ilmine dair eseri *Cem'ul-cevâmi'* ve onun şerhi *Hem'ul-hevâmi'*, *Mu'allaka-i sitte*'dir. Arap edebiyatında ise altı meşhur Câhiliye şairlerinin şiirleri okutulmaktadır. Arap edebiyatı alanında ulemâ arasında el-Harîrî'nin *Makâmât*'ı büyük rağbet görmüş, hatta ezberletilmiştir. Abdurrahman el-Fazazî'nin (öl. 1230) Hz. Muhammed'i (s.a.v.) methettiği *'İşrîniyât* kasidesi de âlimler arasında rağbet gören diğer bir eser olmuştur. Muhammed b. Ruşeyd el-Vetrî'nin (öl. 1267) *el-Vetriyyât fî medhi efdali'l-mahlûkât*'ı, İbn Ebû'l-İsba'ın (öl. 1256) *Bedî'u'l-Kur'ân*'ı, el-Câhiz'in (öl. 869) *el-Beyân ve't-tebyîn*'i ve aruz öğretimi için de *Mizânü'z-zeheb* okutulmuştur.²⁶⁷

Talebeler bu kitaplara ek olarak matematik, belâgat, mantık, aruz ve diğer ilimlere dair okumalar yapar. Müfredatı takip sırası bölgeden bölgeye değişse de ders işleme usulü hemen hemen her bölgede aynıdır. Derslerde talebe Arapça metni okur, muallim de Hevsâ, Fûlânî gibi yerel dilde metni şerh eder. Tüm öğrenciler farklı sayfalarda olsalar da dersler tek kitap üzerinden ilerlemektedir. Ders süresi çoğu kez sabahdan akşama kadar sürmektedir. Bu durum muallimin ders vermek için çok fazla mesai sarf etmesi demektir. Bu sebeple meşgul olduğu başka bir iş yoktur. Kendisine bu hizmeti karşılığında bir maaş da ödenmez. Bu derslerle yalnızca Allah rızasını gözetir.

²⁶⁶ el-Mekkî, *Muessesâtu't-Ta'limi'l-'Arabîyyi'l-İslâmî fî Şimâli Nîcîrya*, 73-78.

²⁶⁷ el-Mekkî, *Muessesâtu't-Ta'limi'l-'Arabîyyi'l-İslâmî fî Şimâli Nîcîrya*, 73-78; Ebû Bekir, *es-Sekâfetu'l-'Arabîyye fî Nîcîrya*, 191; el-Miskin, "el-Lugatu'l-'Arabîyye fî Nîcîrya en-neş'e ve 'avâmîli'l-intişâr", 7/18-20; Abikan - Kamil, "es-Sekâfetu'l-'Arabîyye fî garbı İfrîkiyya: Nîcîrya nemûzecen", 84; Bobkey, *el-Hareketu'l-'ilmîyye bi'l-Hevsâ fî's-Sûdân el-garbî hilale karni 19 m.*, 75-76.

Ders bitiminde bir sınav bulunmadığı için talebe isterse derslerini tekrar eder isterse etmez. Bu sebeple öğrendiklerini unutma ihtimali yüksektir.²⁶⁸

Arapça kitaplar üzerinde ilerleyen eğitim sisteminde, okunan metnin kastettiği manayı anlamaktan çok birebir tercümeyle önem verilmektedir. Eğitim, hoca ve kitaplara bağlıdır. Talebe, öncesinde hocası ile okuma yapmadığı bir kitapla amel etmekten çekinir. Bu sebeple Arapça metni tercüme edebilme kabiliyeti kazansa da çoğu zaman okunan metinde ne anlatıldığını tek başına kavrayamaz. Bu ders düzeni içinde talebe temel kitaplarda geçen metinleri ezberlemiş, Arap dili kaideleri hakkında uzmanlaşmış olur. Ancak Arapça konuşma konusunda alıştırmaya yapılmadığı ve eğitimde genellikle yerel diller kullanıldığı için Arapça konuşamamakta ve Arapça olarak kendini ifade edememektedir. Bir diğer husus da düşünce alanının sınırlı olmasıdır. Çünkü örfî olarak hoca ile bir mesele hakkında, özellikle de bu dinî bir mesele ise, münâkaşada bulunmak hoş görülmez.

Arap dili tüm bu eğitimlerde İslâm ilimlerine ulaşmak ve İslâmiyet'in güzelliklerine daha iyi vakıf olmak amacıyla kullanılmaktadır. Eğitimlerde Arap dili amaç olarak görülmemiş, yeni tanıştıkları yüce dine ulaşmak için bir araç olarak kullanılmıştır. İslâm ilimlerinin yerel halk arasında yayılmasını amaçlayan bu kurumlar, Müslüman bölge halkının kültüründen ve medeniyetinden ayrı düşünülemeyen bir gelenek olarak günümüze kadar süregelmiştir. Bu gelenek onlardan ayrılması mümkün olmayan kimliklerini, varlıklarını ve şahsiyetlerini oluşturmuştur.²⁶⁹

Arap Dili-İslâm ilimleri eğitim kurumları çoğunlukla Sokoto, Gandu, Kano, Katsina, Zarya, Bavçi, Bornu, Adamava, Bidida, Ilorin ve İbadan eyaletlerinde yer almaktadır. Bu bölgelerden Kano, XVI. ve XIX. asırlar arasında Batı Sudan'ın en büyük ilim merkezlerindendir. Bu tarihlerde bölgede çok sayıda medrese bulunur ve bölgenin

²⁶⁸ el-Mekkî, *Muessesâtu't-Ta'limi'l-'Arabîyyi'l-İslâmî fî Şimâli Nîcîrya*, 72-73; el-Miskin, "el-Lugatu'l-'Arabiyye fî Nîcîrya en-neş'e ve 'avâmîlî'l-intişâr", 7/19; Abikan - Kamil, "es-Sekâfetu'l-'Arabiyye fî garbî Ifrikîyya: Nîcîrya nemûzecen", 192.

²⁶⁹ el-Mekkî, *Muessesâtu't-Ta'limi'l-'Arabîyyi'l-İslâmî fî Şimâli Nîcîrya*, 73; el-Miskin, "el-Lugatu'l-'Arabiyye fî Nîcîrya en-neş'e ve 'avâmîlî'l-intişâr", 7/20; Ebû Bekir, *es-Sekâfetu'l-'Arabiyye fî Nîcîrya*, 193.

iftihar sebebi olan pek çok âlim yetişir. Ancak, XIX. yüzyılın sonunda yıkıma uğrar.²⁷⁰ Bu sebeple bölgedeki çoğu medresenin eğitim faaliyetleri devam edememiştir. Sokoto, Gandu ve Bavçi eyaletlerinde bulunan medreseler ise Sokoto Devleti kurulduktan sonra yani XIX. yüzyılda eğitime başlamıştır. Bu eyaletlerden Gandu Medreselerinin kurucuları çoğunlukla Osman b. Fûdî ve Abdullah b. Fûdî'nin talebelerinden oluşmaktadır. İlorin'de ise Yoruba, Fûlânî ve Nûbeli yerliler medreselerin kurulmasına ihtimam göstermiştir. Bu medreseler, İlorin'de İslâmiyet'in ve İslâm ilimlerinin yayılması sağlamıştır.

Sokoto Eyaletlerinde kurulan medreseler, çoğunlukla medreseyi başlatan âlimin ismi veya unvanı ile tanınmaktadır. Her bir eyalette kurulan medreseler eyalet isimlerinin başlığı altında aşağıda zikredilmiştir. Burada ismi geçen âlimler ve medreselerinden başka şahsî çabalarıyla küçük veya büyük çapta ilim halkaları oluşturan âlimler de mevcuttur. Osman b. Fûdî döneminde kurulan bazı medreselerin eğitim faaliyetleri günümüze kadar devam ederken bazılarının faaliyeti ise kurucularından bir iki nesil sonra sona ermiştir.²⁷¹

3.2.1. Sokoto Medreseleri

1. Şeyh Osman Medresesi: Osman b. Fûdî vefat ettikten sonra oğlu Muhammed Bello tarafından kurulmuştur. Sokoto Devleti döneminde kurulan en büyük medreselerdendir. Civar bölgelerdeki şubeleri vasıtasıyla sadece başkent Sokoto'da değil çeşitli mekânlarda da faaliyet göstermiştir. Muhammed Bello'nun vefatından sonra oğlu Ali el-Kebîr eğitim faaliyetlerini devam ettirmiştir. Son dönem Sokoto Sultanlarının eğitime yeteri kadar ihtimam göstermemesinden dolayı Şeyh Osman Medresesi 1850'lerden sonra etkinliğini kaybetmiştir.

2. Gidado b. Limo Medresesi: Osman b. Fûdî hayatta iken kurulan en aktif ve en büyük medreselerdendir. Kurucusu Gidado b. Limo'nun vefatından sonra oğulları

²⁷⁰ Bkz. Ahmet Kavas, "Afrika'nın Sömürgeleştirilmesi Öncesinde Râbih b. Fazlullah'ın Kurduğu Son Bilâdu's-Sudan Devleti ve Fransa'yla Mücadelesi", *Osmanlı Araştırmaları XX* (İstanbul: Enderun Kitapevi, 2000), 9-32.

²⁷¹ Ebû Bekir, *es-Sekâfetu'l-'Arabiyye fî Nîcîrya*, 189-236.

tarafından eğitim devam ettirilmiştir. Günümüzde de eğitim faaliyetleri devam etmektedir.

3. Şeyh Mustafa Medresesi: Şeyh Mustafa, Osman b. Fûdî'nin arkadaşı ve kâtibidir. Birçok ilimde derinleşmiş bir âlimdir. Derslerine katılmak için çeşitli bölgelerden insanlar yanına gelmiştir.

4. Şeyh İshak Medresesi: Kurucusu çeşitli ilimlerde derinleşmiş, zamanının büyük âlimlerindendir. Vefatından sonra eğitim faaliyetlerini oğlu devam ettirmiştir.

5. Şeyh el-Mustafa b. Muhammed (Malam Tafa) Medresesi: Kurucusu Osman b. Fûdî'nin sohbetinde bulunmuş ve kâtiplik vazifesi yapmış büyük âlimlerdendir. Osman b. Fûdî, Malam Tafa'yı kızı Hatice ile evlendirmiştir. Bu evlilikten ileride büyük âlimlerden olacak olan Abdulkâdir dünyaya gelmiştir. Malam Tafa'nın vefatından sonra eğitim faaliyetleri oğulları tarafından devam ettirilmiştir.²⁷²

6. Kâdî'l-Kudât İmam Sabun Birnî Ebû Bekir Medresesi: Kurucusu önce imamlık sonra kadılık vazifesini ifa etmiştir. Mensup olduğu ailesi de genellikle kadılık vazifesi yapmıştır.

7. Ebû Bekir Bobey Medresesi: Kurucusu derin ilmî birikime sahip âlimlerdendir. Hayatını ilim öğretmek ve neşretmeye adanmıştır.²⁷³

3.2.2. Gandu Medreseleri

1. Abdullah b. Fûdî Medresesi: Osman b. Fûdî'nin hem talebesi hem de kardeşi olan Abdullah b. Fûdî tarafından kurulmuştur. Bölgenin en meşhur medresesidir. Abdullah b. Fûdî'nin vefatından sonra eğitim faaliyetleri bir süreye kadar oğulları tarafından devam ettirilmiştir.

2. İmam Muhammed Mudi Medresesi: Kurucusu Abdullah b. Fûdî'nin en zeki talebelerindendir. Vefatından sonra eğitim faaliyetlerini oğulları devam ettirmiştir.

3. Muhammed el-Buhari Medresesi: Kurucusu Abdullah b. Fûdî'nin talebelerindendir. Muttaki ve çeşitli ilimlerde derinleşmiş bir âlim olarak bilinmektedir.

²⁷² Hunwick - vd., *Arabic Literature of Africa*, II/220.

²⁷³ Ebû Bekir, *es-Sekâfetu 'l-'Arabiyye fî Nîcîrya*, 193-200.

4. Sa'di el-Hâc Medresesi: Kurucusu Abdullah b. Fûdî'nin talebelerindendir. Vefatından sonra Ahmet, Muhammet, Osman ve Ali isimlerindeki oğullarının her biri farklı medrese kurmuşlar ve ilmi yaymaya devam etmişlerdir.

5. Mudibbuku Şanti Medresesi: Kurucusu Gandu'nun en büyük âlimlerindendir. Vefatından sonra Ahmet, Osman ve Babu isimlerindeki oğulları eğitim faaliyetlerine devam etmiştir.

6. Ahmed en-Nefevî Medresesi: Ahmed en-Nefevî, Gandu medreselerinde yetişip yine burada medrese kurmuştur. XX. yüzyılda kurduğu bu medresenin eğitim faaliyetleri oğulları tarafından devam ettirilmiştir.²⁷⁴

3.3.3 Kano Medreseleri

1. Kabara Medresesi: Şeyh Ömer b. Muhtar tarafından 1787 tarihinde kurulmuştur. Şeyh Ömer önce uzlete çekilir. Osman b. Fûdî, Şeyh Ömer'in Kano'ya dönmesini ve insanları İslâm'a davet etmesini ister. Bunun üzerine Adamava'ya yerleşir ve İslâm'a davete başlar. İslâm ilimlerinde derinleşmiş bir âlimdir. Cihat sona erince Kabara'ya gider.

2. Nâib Medresesi: Kurucusu Şeyh Süleyman bir müddet Kano Caminin imamlığını yapmıştır. Ölümünden sonra torunu Şeyh Âdem ve kardeşi Şeyh Talha eğitim faaliyetlerine devam etmiştir.

3. Madabu Medresesi: XIX. yüzyılın ortalarında Şeyh Ömer Bacomi tarafından kurulmuştur. Fıkıh ilminde ileri seviyede olup derslerinde Halîl b. İshak el-Cündî'nin Mâlikî fıkıhına dair *el-Muhtasar*'ını, İbn Ebû Zeyd el-Kayrevânî'nin *er-Risale*'sini ve çeşitli hukuk kitaplarını okutmuştur. Vefatından sonra Abdurrahman es-Süyûtî ve Şeyh Abdullah medresenin eğitim faaliyetlerini devam ettirmiştir.

4. Nâsır el-Hâc'ın Tefsir Medresesi: May Zavrî ve Nâsır el-Hâc tarafından kurulmuştur. Medrese Hevsâ dilinde Kurân tefsiri ile meşhur olmuştur. Kurucularının oğulları tarafından eğitim faaliyetleri devam ettirilmiştir.

5. Sirumava Medresesi: Şeyh Yunus tarafından kurulmuştur.

²⁷⁴ Ebû Bekir, *es-Sekâfetu'l-'Arabiyye fî Nîcîrya*, 200-204.

6. Abdullah b. Cibrîl b. Muhammed Badandu Medresesi: Abdullah b. Fûdî'den ders alır. Ardından memleketi Zarya'ya döner ve orada medrese açar. Sarf ve nahiv ilmini Zarya'ya getiren ilk kişidir. Zarya'da geçirdiği dönemden sonra Kano'ya gelir ve burada da başka bir medrese kurar.

7. Vezir Muhammed Gidado Medresesi: Kurucusu çeşitli ilimlerde derinleşmiş, hayatını ilme adanmış bir âlimdir. Kurduğu medresede eğitim faaliyetleri oğulları tarafından devam ettirilmiştir.

8. Muhammed Salga Medresesi: Kurucusu fıkıh ve lügat ilimlerinde ilerlemiştir. Kurduğu medrese oğulları ve kardeşi tarafından devam ettirilmiştir.

9. Mahmut Hasan ez-Zakzakî Medresesi: Kano'da kurulan en büyük medresedir.

10. Süleyman el-Vali Medresesi: Kurucusu, ilim ve ulemâya muhabbetiyle bilinir. Devlet vazifelerinde görev almıştır. Kendisine bu vazife verilmeden önce vaktinin çoğunu tedris faaliyetleriyle geçirmiştir. Kurduğu medrese talebeleri tarafından devam ettirilmiştir.²⁷⁵

3.2.4. Katsina Medreseleri

1. Hanbeliyyîn Medresesi: Âlim Muhammed Gigama tarafından kurulmuştur. Bölgede İslâmî ilimlerin yayılmasında öncülük eden medreselerdendir. Buradan mezun olanlar genellikle kadılık vazifesinde görevlendirilmiştir. Kurucusunun vefat etmesinden sonra oğlu Muhammed Zaki ve onun oğlu Muhammed dan Kundi ilim faaliyetlerini yürütmüştür. Ardından yine aynı nesilden Ahmed Hanbelî eğitim faaliyetlerini devam ettirmiştir. Ahmet Hanbelî'nin yüksek ilmî şahsiyetinden dolayı hem ailesi hem de medresesi Hanbelî unvanıyla tanınır hale gelmiştir.

2. Darma Medresesi: Osman b. Fûdî'nin ıslahat hareketinden önce fıkıh ve Arap dili ilimlerinde uzman Şeyh Ebû Bekir tarafından kurulur. Vefatından sonra oğlu Masallatî ardından onun oğlu el-Hasan Sudangi eğitme faaliyetlerini devam ettirmiştir.

3. Sûku'l-kadîme Medresesi: Âlim ve hafız Osman b. Yahya b. Muhammed el-Bekrî'nin oğlu Muhammed Ladan tarafından kurulur. Ladan Muhammed, dönemin

²⁷⁵ Ebû Bekir, *es-Sekâfetu'l-'Arabiyye fî Nîcîrya*, 204-211.

büyük âlimlerinden olup Mâlikî fıkında uzmandır. Sonraki nesiller medresenin ilmî faaliyetlerini arttırarak devam ettirmiştir. Kurucularının atalarının Mısır'dan geldiği rivayet edilmektedir.

4. Bakugayi Medresesi: Katsina'nın bir köyü olan Koğu köyünden olan Ebû Bekir tarafından kurulmuştur. Kendisi fıkıh ve lügat âlimidir. Vefatından sonra eğitim faaliyetlerini oğulları devam ettirmiştir.²⁷⁶

3.2.5. Zarya Medreseleri

1. Haratu Cuma Medresesi: Bölgenin en eski medreselerindendir. Buradan mezun olanlar genellikle Cuma namazlarında vazife almalarıyla meşhur olmuştur. Medresenin eğitim faaliyetleri 1956 yılına kadar aktif olarak devam etmiştir.

2. İmam Kûnâ Medresesi: Zarya'ya Kânim-Bornu'dan gelen Şeyh Harun b. Cibrîl tarafından kurulmuştur. Zarya'da yaşayan Paganlar arasında İslâmiyet'in yayılmasına vesile olmuştur. Şeyh Harun'dan sonra oğlu İyad ve devam eden nesli bölgede İslâmiyet'in ve dinî ilimlerin yayılmasını sağlamıştır.

3. Ömer el-Vali Medresesi: Hevsâ Bölgesinde zamanının en büyük âlimlerinden olan Zaryalı Ömer el-Vali tarafından 1850 yılından sonra kurulmuştur. Ömer el-Vali'nin hepsini Arapça olarak kaleme aldığı astronomi, fıkıh, ilâhiyat, hemzenin okunmayacağı durumlar gibi Arapça muğlak dil bilgisi meseleleri üzerine şiirleri vardır. Sadece hemzeyi konu alan şiiri yüz on dört mısradan oluşmaktadır. Hemen her konuda eser verdiği bilinmektedir. Meşhur eserleri: *el-Matlabu'n-nefs* beş yüz seksen iki mısradan oluşur. Tasavvuf ve kalp hastalıkları üzerinedir. *Elfiyyat at-tarik* Ticânîliğin usullerini konu alan beş yüz mısralık eseridir. Bugün hâlâ yerel ulemânın öğrencilere talim ettirdiği önemli bir eserdir.²⁷⁷ Ömer el-Vali'nin tedrisinden geçenlerin bazıları medrese sahibi meşhur âlimler olmuştur. Vefatından sonra oğullarının her biri ayrı medreseler kurmuştur.

²⁷⁶ Ebû Bekir, *es-Sekâfetu'l-'Arabiyye fî Nîcîrya*, 211-214.

²⁷⁷ Bâre, *Cuzûru'l-hadârati'l-İslâmiyye fî'l-garbi'l-İfrikî*, 92; Brigaglia, "Tasavvufî Uyanış ve İslâmî Edebiyat: Yirminci Yüzyıl Nijerya'sında Ticânî Eserler", 756.

4. Kakaki Medresesi: XIX. yüzyılın başlarında el-Hâc Muhammed tarafından kurulmuştur. Şehirdeki en büyük fıkıh medreselerindendir. Vefatından sonra eğitim faaliyetleri kardeşi ve oğlu tarafından devam ettirilmiştir.

5. Kofar Doka Medresesi: Zazau Emiri Muhammed, Alfa Umer'in Hac seyahati vesilesiyle Futa Toro'dan Zarya'ya geldiğini duyunca kendisiyle görüşmek ister. İlmî şahsiyetinden etkilenir ve insanların kendisinden faydalanması için Zarya'da kalmasını teklif eder. Kofar Doka'da kendisine bir mekân tahsis eder. Alfa Umer tarafından burada tedris faaliyetleri başlar. Ömrünün sonuna kadar burada ders vermeye devam eder. Vefatından sonra oğulları tarafından eğitim faaliyetler devam ettirilir.

6. Şeyh Naiya Medresesi: Kanolu Şeyh Muhammed Mayyâkî b. Nuh tarafından XIX. yüzyılda kurulmuştur. Vefatından sonra tedris faaliyetleri oğulları tarafından devam ettirilir.²⁷⁸

3.2.6. Bavçi (Bauchi) Medreseleri

1. İmam Medresesi: Şeyh İdris tarafından kurulmuştur. Kendisi Osman b. Fûdî'nin meclislerinde bulunmuştur. İslâmiyet'in ve Arap dilinin bölgede yayılmasında önemli yeri vardır.

2. Şeyh Kasım Medresesi: Şeyh Kasım tarafından kurulur. İlimlerde derinleşmiş bir âlim olup yaklaşık dört yüz talebesi olduğu rivayet edilmiştir. Oğulları tarafından medrese faaliyetleri devam ettirilmiştir.

3. Muhammed el-Kâdî Medresesi: Bavçi'ye Kano'dan gelen Şeyh Ali tarafından kurulur. Aciya Mescidinin imamıdır. Eğitim faaliyetleri oğulları tarafından devam ettirilmiştir.²⁷⁹

3.2.7. Bornu Medreseleri

1. Şeyh el-Emin el-Kânimî Medresesi: Kurucusu bölgenin saygıdeğer âlimlerindendir. Vefatından sonra oğulları eğitim faaliyetlerini devam ettirmiştir.

²⁷⁸ Ebû Bekir, *es-Sekâfetu'l-'Arabiyye fî Nîcîrya*, 214-218.

²⁷⁹ Ebû Bekir, *es-Sekâfetu'l-'Arabiyye fî Nîcîrya*, 219-223.

2. Üstad Muhammed el-Kânimî Medresesi: XIX. yüzyılın ikinci yarısında kurulmuştur. Kurulduğu yıldan itibaren eğitim faaliyetleri devam etmiştir.²⁸⁰

3.2.8. Adamava Medreseleri

1. Modibbo ve İbrahim Medresesi: Bölgedeki en eski medreselerdendir. Modibbo ve oğlu İbrahim tarafından XIX. yüzyılın başlarında kurulmuştur. Kurucuları vefat ettikten sonra eğitim faaliyetleri durmuştur.

2. el-Hâc Hamid Medresesi: Osman b. Fûdî'nin de katıldığı medreselerdendir. Adamava'da kendisinden daha bilgili kimse olmadığı rivayet edilen el-Hâc Hamid tarafından kurulmuştur. Vefatıyla beraber eğitim faaliyetleri de durmuştur.

3. Modibbo Âdem Medresesi: Yula'ya ilmi ilk getiren kişi olarak bilinir. Vefat ettikten sonra medresenin ilmî faaliyetleri durmuştur.

4. Modibbo Ömer Medresesi: Kurucusu yaklaşık otuz yılını Sokoto'da ilim tahsiliyle geçirmiştir. Ardından Yula'ya gelmiştir. Hac seyahatinde vefat etmiştir. Oğlu tarafından ilmî faaliyetler devam ettirilmiş.

5. Üstad Yahya Medresesi: Adamava'daki en büyük medreselerdendir. İlmî faaliyetleri günümüze kadar devam etmiştir.

6. Modibbo Raci Medresesi: Kurucusu Gandulu olup Yula'da medrese kurar. Farklı ilimlerde derinleşmiştir ve farklı bölgelerden talebeleri bulunmaktadır. Vefatından sonra eğitim faaliyetleri oğulları tarafından sürdürülmüştür.

7. Hamma Cuta el-Kâdî Medresesi: Kurucusu hayatını ilme adanmış olup Ezher'de ilmî geçmişi bulunmaktadır. Adamava'nın çeşitli bölgelerinden derslerine katılan talebeleri vardır. Vefatından sonra oğlu eğitim faaliyetlerini devam ettirmiştir.

8. Modibbo Fukasir Medresesi: Talebeler yetiştiren büyük âlimlerdendir.²⁸¹

²⁸⁰ Ebû Bekir, *es-Sekâfetu'l-'Arabiyye fî Nîcîrya*, 224-228.

²⁸¹ Ebû Bekir, *es-Sekâfetu'l-'Arabiyye fî Nîcîrya*, 229-231.

3.2.9. Bidda Medreseleri

1. Muallim Dandu Medresesi: Kurucusu aslen Sokotolu olup Osman b. Fûdî'nin arkadaşlarındandır. Bidda'da kurulan en eski medreselerdendir.

2. Manciyâ Muhammed Medresesi: Medrese bölgede meşhur olmuştur. Ancak kurucusunun vefatından sonra devam etmemiştir.

3. Muhammed el-Vezir Medresesi: Kurucusu Bidda'da yetişmiş âlimlerdendir. Bidda'da vezirlik vazifesini yerine getirmiştir. Hz. Muhammed'i (s.a.v.) metheden kasideleri mevcut olup fıkıh, hadis ve lügat dersleri için çeşitli mekânlardan kendisine gelen talebeleri olmuştur.²⁸²

3.2.10. İlorin Medreseleri

1. Şeyh Ebû Bekir (Bobey) Medresesi: Aslen Sokotolu olup İlorin'e gelmiş ve burada ders vermeye başlamıştır. Vefatına kadar tedris faaliyetlerini sürdürmüştür. Çok sayıda insan yetiştirmiştir.

2. Şeyh İbrahim el-Hevsâvî Medresesi: Medrese bölgede büyük revaç bulmuştur. Vefatından sonra eğitim faaliyetleri, kurucusunun oğulları tarafından devam ettirilmiştir.

3. Şeyh Muhammed et-Taktî en-Nûbî Medresesi: 1900 yılında kurulup, kurucusunun vefatına kadar eğitim faaliyetleri devam etmiştir.

4. Şeyh Muhammed Bayguri el-Fûlânî Medresesi: Kurucusu ilimlerde derinleşmiş, salih, muttaki bir âlim olarak vasıflandırılmaktadır. 1913 yılında vefat etmiştir.

5. Şeyh Mûsâ Medresesi: Kurucusu İlorin'deki en büyük dil âlimlerindendir. 1907 yılında vefat etmiştir.

6. Şeyh Ebû Bekir Medresesi: İbadan'ın şeyhu'l-şuyûhu olarak vasıflandırılır.

²⁸² Ebû Bekir, *es-Sekâfetu 'l-'Arabiyye fî Nîcîrya*, 231-232.

7. Şeyh Kemaleddin Medresesi: Muttaki ve mütevazı olarak vasıflandırılan bu âlim bölgede Arap dilini ve İslâmiyet’i yaymak için birden fazla medrese kurmuştur.²⁸³

3.2.11. İbadan Medreseleri

1. Şeyh Ahmed er-Rufâî b. Bello Medresesi: İlmini babasından ve Şeyh Kânimî’den almıştır. Yoruba’nın çeşitli bölgelerinden pek çok insan derslerine katılmak için yanına gelmiştir.

2. Şeyh el-Hâc Ahmed Zekiyyulkalb Medresesi: Asabin’de ders vermiştir.

3. Şeyh Yakup Medresesi: Akaran’da ders vermiştir.²⁸⁴

4. Arap Dili ve Yazısının Yerel Dillere Etkisi

Sokoto Devletinde önemli ticaret merkezlerinin bulunması ve Araplar ile ticaretin gelişmesi neticesinde Sokoto bölgesinin, Arap diliyle tanışması ilk kez ticaret yoluyla gerçekleşmiştir. Nitekim Araplardan ithal edilen ve yerliler tarafından bilinmeyen ipek, safran, eyer gibi bazı ürün isimleri Arapçadaki kullanımıyla yerel dillere geçmiştir.²⁸⁵ Ancak yerel dillerin Arap dilinden etkilenmesi sağlayan en önemli hadise bölgede İslâmiyet’in kabul edilmesi ve yaygınlaşması olmuştur.

Zira İslâmiyet her yere din dili vazifesi gören Arapça ile birlikte girmiştir. Başta Kur’ân tilâveti olmak üzere ibadetlerde, Cuma hutbelerinde; fıkıh, itikat, tefsir, hadis gibi İslâm ilimlerinin öğretildiği ders halkalarında Arap dili kullanılmıştır. Tüm bu yollarla yaygınlaşan Arap dili yerel dilleri etkilemiştir. Aynı ayrı olan yerel dillerin, aynı Arap dilinden etkilenmesi farklı kültürlere sahip, farklı dilleri konuşan kabileleri ortak bir noktada buluşturmuştur. Mesela Hevsâ ve Fûlânî dilleri yapıları itibarıyla birbirinden çok farklı iki yerel dildir. Bu iki dilin ortak noktaları sadece Arap dilinden aldıkları kelime ve ibarelerdir. Bu diller ve diğer Afrika dillerini konuşan milletler, kendi kültürlerini ve dillerini korumakla beraber İslâmiyet ile birleşmiş, Arap dili de aralarında ortak bir iletişim aracı olmuştur. Arap ve İslâm kültürünün etkisiyle كذا و كذا، السلام عليكم، لاحول، إن شاء الله، سبحانه الله، ليلا و نهارا، لابد، كل يوم، لا ابالي، لا بأس، قول بلا عمل

²⁸³ Ebû Bekir, *es-Sekâfetu l-‘Arabiyye fî Nîcîrya*, 232-233.

²⁸⁴ Ebû Bekir, *es-Sekâfetu l-‘Arabiyye fî Nîcîrya*, 234-235.

²⁸⁵ Hasan, “el-Cüzûru’t-târihiyye li’l-‘alâkât el-‘Arabiyye el-İfrîkiyye”, 39.

ماشاءالله، تبارك الله، gibi dinî terkipler ve kelimeler özellikle Hevsâ ve Fûlânî dillerinde kullanılmıştır. Bu dinî ifadelerin yanında ticaret, eğitim, yönetim ve sosyal hayata dair pek çok kelime Arap dilinden yerel dillere geçmiştir.²⁸⁶ Şeyh Ali Ebû Bekir XX. yüzyılda yaptığı araştırmada Hevsâ ve Fûlânî dillerinin her birinde kullanılan Arapça kelime sayısını yaklaşık bin beş yüz kelime olarak tespit etmiştir. Bu sayı, her iki dilde kullanılan toplam kelime sayısının yaklaşık beşte biri demektir.²⁸⁷

Arap dilinin Sokoto yerel dillerine en büyük katkılarından biri bu dillerin Arap alfabesi ile yazıya geçirilmesidir. Daha geniş çerçeveden bakılırsa Arap yazısı İslâmiyet'in yayılması, Kur'ân-ı Kerîm'in çoğaltılması ve Müslümanların rağbeti ile ümmet yazısı haline gelmeye başlamıştır. Kıptî, Pehlevî, Aramî, Süryânî, Samî ve Uygur gibi İslâmiyet'in yayıldığı toplumlarda konuşulan dillerin mevcut alfabelerinin yerine Arap alfabesi tercih edilmiştir. İslâmiyet öncesinde herhangi bir yazı sistemi yahut alfabesi bulunmayan Sevâhilî, Malgaşlar, Çerkezler, Boşnaklar, Arnavutlar gibi toplumlarda ise kullanılan ilk yazı sistemi Arap alfabesi olmuştur.²⁸⁸

Bu bölümde bahsi geçecek olan Hevsâ, Fûlânî, Yoruba ve bunlardan başka Songay, Kaluri, Volof gibi otuzu aşkın pek çok Afrika toplumu da ilk kez Arap alfabesi ile yazılı kültür ve edebiyata geçmiştir.²⁸⁹ Bu toplumların İslâmiyet'ten ve Arap dilinden önce herhangi bir yazılı eseri yahut yazı sistemi bulunmamaktadır. Şifahi yolla nesilden nesile aktardıkları dil, kültür ve geleneksel birikimleri ancak Arap yazısından sonra kayıt altına alınabilmiştir. Yerel halk geleneksel edebiyat ve kültür kitaplarında,

²⁸⁶ Muhammed Sani Umaru Musa, *İhtimâmu bi's-sünneti'n-Nebevî fi lugati'l-Hevsâ arz ve tahlil* (y.y., 2012), 8; Ebû Bekir, *es-Sekâfetu'l-'Arabiyye fi Nîcîrya*, 415; Yiğit - Soumana, "Arap Dilinin Batı Afrika Kültürüne Etkisi", 275-276; Hamza İşula Abdurrahim, "Devru'l-mahtûtâtî'l-'Arabiyye fi tatvîri dirâsâtî'l-lisâniyye fi Nîcîrya", *Mecelletu'l-'âsime* V (2013), 25; Ömer Muhammed - Osman Muhammed, "Eseru lugati'l-'Arabiyye fi ba'zî'l-lugâtî'n-Nîcîriyye beyne'l-ihlîlâf ve'l-i'tilâf", *Mecelletu ed-dirâsât el-Lugaviyye* 20 (2017), 234; Muhammad Shariff Ramadan, "Arap Kültürünün Nijerya Kültürüne Olan Etkileri -Hevsâ Dili Örneği-", *Yeni Usullerle İslâmî Tebliğ ve Temsil - Milletler Arası Toplantı-*, (2019), 272-273; Rabi'u Reşid, "Devru'l-lugâtî'l-'Arabiyye fi 'alâkâtî beyne'l-Mağrib ve düveli-İfrîkiyye cenûbu's-Sahrâ", *al-Ma'rifa* XVI/1 (2019), 76.

²⁸⁷ Ebû Bekir, *es-Sekâfetu'l-'Arabiyye fi Nîcîrya*, 420.

²⁸⁸ Yusuf Halife Ebû Bekir, "Rihletu'l-harfî'l-'Arabî beyne'l-lugâtî şu'ûbi'l-İslâmiyye", *Camiatu Ifrikiyye el-âlemiyye el-muhâdarât* 9 (y.y.: Merkezu Melik Abdullah b. Abdulaziz Düvelî, ts.), 17; Rekin Ertem, *Elifbe'den Alfabe'ye* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1991), 68; Kadrimeri, *Kitâbetu'l-lugâtî'l-İfrîkiyye bi'l-harfî'l-'Arabî*, 1.

²⁸⁹ Kadrimeri, *Kitâbetu'l-lugâtî'l-İfrîkiyye bi'l-harfî'l-'Arabî*, 28-50-68; Yiğit - Soumana, "Arap Dilinin Batı Afrika Kültürüne Etkisi", 280-281.

mektuplaşmalarda ve birçok alanda Arap yazısını kullanmıştır. Bu durum ilim ve kültür alanında İslâmiyet'in ve Arap dilinin bölge halkına kazandırdığı büyük bir değerdir.²⁹⁰

Arap alfabesi Sokoto yerlilerinin dillerini yazmada ihtiyacı olan tüm sesleri karşılamamaktadır. Dolayısıyla yerel diller, Arap alfabesine aktarılırken Arap alfabesinde olmayan bazı harfler icat edilmiştir. Bu harflerin şekilleri, alfabedeki diğer harflere uyumlu olarak geliştirilmiştir. Mesela Arap dilinde bulunmayan ط، ف، ب، ج harfleri yerel dillerin yazımında kullanılmaktadır.²⁹¹

Sokoto Devletinde Arap Dilinden en çok etkilenen, en yaygın başlıca üç yerel-ana dil vardır. Arap dilinin bu dillere olan etkileri günümüzde de hissedilmektedir.²⁹² Çalışmanın devamında Sokoto Devletinde en yaygın kullanılan ve Arapçadan en fazla etkilenen Hevsâ, Yoruba, Fûlânî dilleri ve Arap dilinin bu yerel dillere olan etkileri ele alınacaktır.

4.1. Fûlânî Dili

Fûlânî kabilesi için kullanılan Fûlânî/Fula/Fulfulde kavramı kabilenin dili için de kullanılmaktadır. Fûlânî dili, Atlantik dillerinden olan Nijer-Kongo dil ailesine dâhil edilmiştir. Batı ve Orta Afrika'da başta Senegal, Gambiya, Moritanya, Mali, Nijer, Burkina Faso, Nijerya, Sierra Leone, Gine, Gine-Bissau, Fildişi Sahili, Kamerun, Orta Afrika Cumhuriyeti, Sudan, Çad olmak üzere yaklaşık yirmi ülkede yirmi milyondan fazla insan tarafından konuşulmaktadır. Fûlânî dilinin birçok lehçesi bulunmaktadır. Bu lehçelerden birbirine yakın olanlar aralarında anlaşılabilir. Ancak geniş coğrafyaya yayılması sonucu lehçeleri arasındaki fark açılmış ve bazı Fûlânî lehçelerinin aralarında anlaşması zorlaşmıştır.²⁹³

²⁹⁰ Vincent Monteil, *Afrika'da İslâm*, çev. İzzet Tanju (İstanbul: Pinar Yayınları, 1992), 164-165; Kadrimeri, *Kitâbetu'l-lugâti'l-İfrîkiyye bi'l-harfi'l-'Arabî*, 21-23; Abdurrahim, "Devru'l-mahtûtâtî'l-'Arabiyye fî tatvîri dirâsâtî'l-lisâniyye fî Nîcîrya", 21-22.

²⁹¹ Ebû Bekir, "Rihletu'l-harfi'l-'Arabî beyne'l-lugâti şu'ûbi'l-İslâmiyye", 44; Ramadan, "Arap Kültürünün Nijerya Kültürüne Olan Etkileri -Hevsâ Dili Örneği-", 272; Mustafa Ahmed Ali, "Kitâbetu'l-lugâti'l-İfrîkiyye bi'l-harfi'l-'Arabî el-bu'deti't-târihî ve tatavvuru't-teknîki", *Havliyyetu harfi'l-'Arabî* 1 (2015), 12.

²⁹² Kavas, "Nijerya", 33/111.

²⁹³ Kadrimeri - vd., *el-lugât fî Ifrîkiyye*, 56-59; Johnston, *Sokoto Halîfeliği Dönemi*, 34-35; Göksoy, "Fûlânîler", 13/216.

Diğer Atlantik dilleriyle karşılaştırıldığında Fûlânî dilinin geniş coğrafyaya yayılması Fûlânî halkının göçebe yaşam tarzından kaynaklanmaktadır. Fûlânî dili, bölgedeki diğer Afrika dilleri gibi tek heceli köklere sahiptir. Yirmi beş sessiz harf bulunmaktadır. Bu sessiz harflerden on yedisi Arapça ile ortaktır. Dilde cinsiyet ayrımı yoktur. Emir cümleleri hariç tüm cümleler isimle başlar. Fûlânî dili, Fûlânîler tarafından kurulan Masina (1819-1862) ve Sokoto Devleti zamanında Arap alfabesi ile yazılmıştır. Bu yazı sistemine Acemî denilmekte olup Fûlânî dilinde bu yazı ile pek çok eser telif edilmiştir. Sömürge sonrasında Fûlânî yazısında Latin alfabesi kullanılmıştır.²⁹⁴

Arap dilinin Fûlânî diline olan etkisinin anlaşılması amacıyla aşağıdaki tabloda Arapçadan Fûlânî diline aktarılan kelimeler verilmiştir. Tabloda görüleceği üzere Arapçadan Fûlânî diline geçerken kelimeler küçük değişikliklere uğramıştır.²⁹⁵

²⁹⁴ Kadrişeri, *Kitâbetu'l-luġâti'l-İfrîkıyye bi'l-harfi'l-'Arabî*, 48-49; Kadrişeri - vd., *el-luġât fî İfrîkıyye*, 59-61; Ali, "Kitâbetu'l-luġâti'l-İfrîkıyye bi'l-harfi'l-'Arabî el-bu'deti't-târihi ve tatavvuru't-tekniki", 7.

²⁹⁵ Ebû Bekir, *es-Sekâfetu'l-'Arabîyye fî Nîcîrya*, 429-445.

Tablo 1. Arapça-Fûlânî Dili Kelime Karşılaştırması

Arapça	Fûlânî Dili	Arapça	Fûlânî Dili
أَب	بَابَا	بَصِيرَةٌ	بَصِير
إِبْلِيسُ	إِبْلِيسَا	تَاجِرٌ	تَاجِرِجُو
اتِّفَاقٌ	فُتُّاقٌ	تَأْخِيرٌ	تَاجِيرٌ
اُنْتَيْنِ	اَلْتِنْبَى	تِجَارَةٌ	جَوْر
أَحَدٌ	اَلَدٌ	تَحِيَّةٌ	اَلتَّحَى
أَرْضٌ	لَدٌ	تَذِيرٌ	دَبْرِى
أَصْلٌ	أَصْلٌ	تَرْجُمَةٌ	تَرْجَم
أَطْلَسُ	أَطْلَشُ	تَوْبَةٌ	تَوْبَى
إِمَامٌ	لِمَنْ	تَوَكُّلٌ	تَوَكُّلٌ
بَابٌ	بَابُولُ	تَيْمٌ	تَامَامِى
بِئْرٌ	بِيرِ	ثُلُثٌ	سُلُسٌ
بَصَلٌ	اَلْبَصَ	ثَمَنٌ	تَمَنٌ

XIX. yüzyılda Fûlânî dili Kuzey Nijerya’da Osman b. Fûdî gibi bir kısım yöneticilerin dili olması yönünden önemli bir konuma sahiptir. Ancak günümüzde Hevsâ dilinin yaygınlaşmasıyla birlikte Hevsâ dili, Fûlânî dilinin yerini almıştır. Fakat yine de Nijerya’nın Kuzey bölgelerindeki küçük köy ve kırsal alanlarda Fûlânî dili kullanılmaktadır.²⁹⁶

4.2. Hevsâ Dili

Hevsâ dili Afrika’da en çok kullanılan üç dilden biridir.²⁹⁷ Hevsâlar ve Hevsâ olmayan Afrika toplumları tarafından konuşulmaktadır. Başta Nijerya ve Nijer olmak üzere Togo, Mali, Kamerun, Sierra Leone, Orta Afrika Cumhuriyeti, Kuzey Gana,

²⁹⁶ Johnston, *Sokoto Halifeliği Dönemi*, 33; Abdulhafız Adeniyi Ahmed Adedimeji, “Mûciz târihi’l-Yoruba ve ‘alâkatuhâ bi’l-lugati’l-‘Arabiyye ve’l-İslâm” (Erişim 26 Mart 2021).

²⁹⁷ Afrika’da en çok konuşulan üç dil sırasıyla; Arapça, Hevsâ ve Sevahilîdir. Bkz. Galadançî, *Hareketu’l-lugati’l-‘Arabiyye ve Âdâbihâ fî Nicirya*, 36.

Sudan ve Libya'nın bazı kesimlerinde toplam yaklaşık seksen milyon kişi tarafından bu dil kullanılmaktadır. Hevsâ dili Afro-Asya dil ailesine dâhil edilmiştir. Fonolojisinde beş kısa sesli, kısa seslilere karşılık gelen beş uzun sesli ve bunlardan farklı üç çift sesli olmak üzere toplam on üç sesli harf mevcuttur. Sesli harflere ek olarak otuz dört ünsüz harf bulunmaktadır. Bu dilde, kök kelimenin öncesine ve sonrasına ekleme çıkarma yaparak hem isimlerden hem fiillerden yeni kelimeler oluşturulur. Kelimeler arasında cinsiyet ayrımı bulunmaktadır.²⁹⁸

Hevsâlar İslâmiyet'e girdikten sonra aralarında Arap dili ve kültürü yayılmış ve dillerini etkilemiştir. Arap dilinin Hevsâ diline etkileri öncelikle dinî kavramlarda gerçekleşmiştir. Zira kabul ettikleri yeni dinde hac, zekât, salât gibi daha önce yapmadıkları ibadetler; helal, haram, cennet, cehennem gibi bilmedikleri olgular ve İslâm medeniyetinin zengin kültürel birikimi bulunmaktadır. Tüm bu kavramlar Hevsâ dilini zenginleştirmiştir. Hevsâ dilinin Arap dilinden etkilenmesi sadece dinî alanda olmamış ticarî, sosyal, ilmî birçok kavram da Arapçadan Hevsâ diline geçmiştir. Bu geçişte bazı kelimelerin Arapça telaffuzu Hevsâ dilinde de aynen kullanılırken bazı kelimeler ise aslının Arapça olduğu anlaşılamayacak kadar fasih Arapçadan uzaklaşmıştır. Bu tür kelimelerin Arapçadan Hevsâ diline aktarıldığını yalnızca iki dilde de uzman kişiler anlayabilmektedir.²⁹⁹

İki dil arasındaki bu etkileşimde Arapçadan Hevsâ diline yapılan tercümelerin büyük payı vardır. Kur'ân, tefsir, hadis ile ilgili, din alanında tercümeler yanında Arap şiiri ve kitapları da Hevsâ diline tercüme edilmiştir. Hevsâ dilinde edebiyat alanındaki önemli bir tercüme örneği olarak *Bin Bir Gece Masalları (Dare Dubu Da Daya)* gösterilebilir. Araplar arasında yaygın kullanılan ve Hevsâ halkında karşılığını bulan birçok hikmetli söz de âlimler tarafından Hevsâ diline tercüme edilmiştir. “حبیبك لا یری” “Seven sevdiğinin aybını görmez.”, “حبك لشی یعی ویصم” “Bir şeyi çok sevmen seni

²⁹⁸ Kadri meri, *Kitâbetu'l-luğâtî'l-İfrîkıyye bi'l-harfî'l-'Arabî*, 60-61; Kadri meri - vd., *el-lugât fî İfrîkıyye*, 52-56; “The Hausa Language” (Erişim 17 Mart 2021); H. Ekkehard Wolff, “Hausa Language” (Erişim 17 Mart 2021).

²⁹⁹ Muhammed b. Nâsır el-Abûdî, *Kıssatun seferî fî Nîcîrya* (y.y.: Matâbî'u'l-ferezdak et-ticâriyye, 1995), 18; Kadri meri, *Kitâbetu'l-luğâtî'l-İfrîkıyye bi'l-harfî'l-'Arabî*, 64; Bobkey, *el-Hareketu'l-'ilmîyye bi'l-Hevsâ fî's-Sûdân el-garbî hilale karni 19 m.*, 9; Hasan Soyupek, “Arapça'nın Hevsâ Dilinin Gelişmesine Etkisi”, *Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/2 (ts.), 194-226.

kör ve sağır eder.” Hevsâ diline geçen bazı atasözü örnekleridir.³⁰⁰ Arap dilinin Hevsâ diline olan etkisi daha iyi anlaşılması amacıyla iki dilde de aynı anlamda kullanılan bazı kavramlar aşağıda verilmiştir.³⁰¹

Tablo 2. Arapça-Hevsâ Dili Kelime Karşılaştırması

Arapça	Hevsâ (Acemî Yazısıyla)	Arapça	Hevsâ (Acemî Yazısıyla)
اليوم	يوو	القدر	القدري
الأب	أوبا	الطاقة	تاغيا
الله	اللا	الدنيا	دونيا
النبي	النبي	الآخرة	لاخره
صدقا	الصدقة	كرامة	غراما
الصلاة	صلا	العافية	لافيا
القراءة	قراتو	الصحة	سابا
الامر	الامري	العدد	عددي
الذنب	الذنوبي	النقل	نقلي
البصل	البصا	البيان	بياني
خسارة	أسارة	المهاجر	الماجري
المشاورة	شاورة	الموت	موتو
الوقت	لوقتى	الصابون	صابلو
الليمون	لليمو	الطاقة	تاغيا

³⁰⁰ Ramadan, “Arap Kültürünün Nijerya Kültürüne Olan Etkileri -Hevsâ Dili Örneği-”, 272-273.

³⁰¹ Alfabetik sıra ile Arapçadan Hevsâ diline geçen kelimelerin, tek tek cümle örnekleri ile incelendiği sözlük için bkz: Mustafa es-Seyyid Hicâzî, *Mu‘cemu’l-elfâz’l-‘Arabiyye fî lugati’l-Hevsâ* (Riyad: Câmiatu’l-İmam Muhammed bin Suud el-İslâmiyye, 2005); el-Abûdî, *Kıssatun seferî fî Nîcîrya*, 22; Kadriyeri, *Kitâbetu’l-luğâtî’l-İfrîkiyye bi’l-l-harfi’l-‘Arabî*, 65-66.

Hevsâ dili, “Boko” ve “Acemî” olmak üzere iki ayrı alfabe ile yazılmaktadır. Arapça ile etkileşimi bulunmadan önce bir yazılı metni bulunmayan Hevsâ dilinin, Arap harfleri ile yazılmış haline “Acemî” denilmektedir. Acemî yazısı Hevsâ dilinde XVII. yüzyıldan itibaren kullanılmaktadır. Ancak bu yazı en zirve dönemlerini Osman b. Fûdî’nin Sokoto Devleti döneminde yaşamıştır. Bu dönemde başta Osman b. Fûdî olmak üzere pek çok âlim Acemî yazısını kullanarak dinî ve edebî eserler telif etmiştir. “Boko” ise, emperyal güç İngilizler tarafından icat edilmiş ve Acemî yazısına alternatif olarak Arap alfabesi yerine Latin alfabesi kullanılan bir yazı sistemidir. İngilizler tarafından resmî dairelerde kullanımı zorunlu olarak yaygınlaştırılmıştır. Dinî eser yazarları da Boko’nun yaygınlaşmasına kendilerini kaptırmış ve bu yazıyı kullanmaya başlamıştır. Hatta Hevsâ dilindeki ilk Kur’ân-ı Kerîm meâli de bu harfler kullanılarak yazılmıştır. Bugün Hevsâ dili Nijerya anayasasında İngilizce, Yoruba ve İbo dillerinin yanı sıra kabul edilen dördüncü dildir.³⁰² Sömürge döneminde Acemî yazısına alternatif olarak geliştirilen Hevsâ dilinin Boko yazısı ile kelime örnekleri aşağıda verilmiştir.³⁰³

³⁰² Kadrimeri, *Kitâbetu’l-luğâtî’l-İfrikıyye bi’l-harfî’l-‘Arabî*, 68-70; Görgün, “Hevsâ”, 17/280; Abdu Abdullah, *Dirâsetun tekâbuliyye beyne’l-lugati’l-‘Arabıyye ve’l-lugati’l-Hevsâ ‘ale mustevâ’d-damâir* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi: Câmî‘atu’l-Cezira, 2017), 23; Ahmed Muhammed Livâeddin, *el-İslâm fî Nîcîrya ve devru Osman b. Fûdî fî tersîhihi* (Beyrut: Dâru’l-kutubi’l-‘ilmiyye, 1971), 155; John Edward Philips, “Hausa in the twentieth century: an overview”, *Sudanica Africa* 15 (2004), 61-65; Ali, “Kitâbetu’l-lugâtî’l-İfrikıyye bi’l-harfî’l-‘Arabî el-bu‘deti’t-târihî ve tatavvuru’t-teknîkî”, 8; Bobkey, *el-Hareketu’l-‘ilmiyye bi’l-Hevsâ fî’s-Sûdân el-garbî hilale karni 19 m.*, 10.

³⁰³ Abdullah, *Dirâsetun tekâbuliyye beyne’l-lugati’l-‘Arabıyye ve’l-lugati’l-Hevsâ ‘ale mustevâ’d-damâir*, 19-23.

Tablo 3. Arapça-Hevsâ Dili (Boko Yazısıyla) Kelime Karşılaştırması

Arapça	Hevsâ Dili (Boko Yazısıyla)	Arapça	Hevsâ Dili (Boko Yazısıyla)
الدين	Addini	الأمانة	Amana
الإسلام	İslâm	قيمة	Kima
عيد	Idi	عافية	Lafiya
الصلاة	Sallah	علة	Illa
الزكاة	Zakkah	معلم	Malami
الحج	Hajji	الأدب	Ladabi
الجنة	Al-janna	درس	Darasi
الدعاء	Addu'a	علم	Ilmi
السنة	Sunnah	الحديث	Hadisi
الأيمان	Imani	القلم	Alkalami
كافر	Kafiri	محمد	Muhammad
مؤمن	Mumuni	فاطمة	Fatima
صحابي	Sahabi	الصبح	Asuba
طالب	Dalibi	الظهر	Azahar
التاجر	Attajiri	عبد الله	Abdullahi
حرام	Haram	المغرب	Magrib
حلال	Halal	العصر	La'asar
ظلم	Zalunci	العشاء	Isha'i
درجة	Daraja	الأحد	Lahadi
فقه	Fiqh	الاثنين	Litinin
تاريخ	Tarihi	الثلاثاء	Talata
سورة	Surah	الأربعاء	Laraba
آية	Ayah	الخميس	Alhamis
النبي	Annabi	القرآن	Alqurani

Hevsâ dilinde, ilmî ve dinî terimler çok küçük değişikliklerle Arapçadan bu dile aktarılmıştır. Ancak Hevsâ dilinde Arapça anlamından çok farklı bir mana ile kullanılan

bazı Arapça kelimeler de bulunmaktadır. Bu kelimelerin, geniş Arapça bilgisi olmayan halk tarafından değişime uğratıldığı düşünülmektedir.³⁰⁴

Tablo 4. Arapça-Hevsâ Dili Cümle Karşılaştırması

Arapça	Türkçe	Hevsâ Dili	Hevsâ Dilindeki Anlamı
قالو بلى	Evet dediler.	Qalu bale	Meydan okuma
تقدم	Öne çıktı.	Taqaddama	Kriz
الضرورة	Zaruret	Larura	Özür
حيرة	Şaşkınlık	Hira	Toplanma
مسمى	İsimlendirilmiş	Musamman	Özellikle
قيل	Denildi ki	Qila	Belki
طاوور	Sıra	Tebur	Masa
قل يا	De ki ey..	Quliya	Mahkeme
إنا نهى	O bir akıl işidir	Innanaha	Maksimum
جهة	Yön	Jiha	Vilayet
جاري	Komşum	Jari	Sermaye
انكر	İnkâr etti	Ankara	Gafil avlamak
حدث	Konuştı	Haddasa	Getirmek

Hevsâ dilinde zamirler de Arap dili ile çok benzerlik göstermektedir. Örneğin Arapçada müfret-müzekker zamir yerine kullanılan **ك** Hevsâ dilinde de aynı görevi görmektedir. Örnek olarak Arapça **قَلَمُكَ** “senin kalemin” Hevsâ dilinde **أَقْلَمُكَ** şeklinde ifade edilmektedir. Yine Arapçada müfret-müennes zamir yerine kullanılan **كِ** Hevsâ dilinde de aynı görevi görmektedir. Arapça **قَلَمُكِ** “senin kalemin” Hevsâ dilinde **أَقْلَمُكِ** şeklinde ifade edilmektedir. Yine cem’-müzekker yerine kullanılan **كُم** zamiri Hevsâ dilinde **أَقْلَمُكُمْ** ile ifade edilmektedir. Arapçada **أَقْلَمُكُمْ** “sizin kaleminiz” Hevsâ dilinde **أَقْلَمُكُمْ** olarak ifade edilir. Fark edildiği üzere hem zamirde hem de kelimenin kökünde büyük bir benzerlik bulunmaktadır.

³⁰⁴ Ramadan, “Arap Kültürünün Nijerya Kültürüne Olan Etkileri -Hevsâ Dili Örneği-”, 276.

Muzari fiil çekimlerinde de büyük benzerlik söz konusudur. Müfret- müzekker alameti olan muzari fiil başındaki ي ve müfret-müennes alameti olan ت Hevsâ dilinde de aynı görevi görmektedir. Mazi fiilin sonuna getirilen meful konumundaki نِي mütekellim zamiri Hevsâ dilinde de aynı şekilde kullanılmaktadır. Arapçadaki ضَرَبَنِي “bana vurdu” Hevsâ dilinde “يَا بُعْنِي” olarak ifade edilmektedir. Hevsâ dilinde ve Arap dilinde zamirlere dair benzerlikler aşağıdaki tabloda verilmiştir.³⁰⁵

Tablo 5. Arapça-Hevsâ Dili Benzer Zamirler

Zamir	Arap Dilinde Kullanımı	Hevsâ Dilinde Kullanımı	Türkçe Manası
كَ	قَلَمُكَ	الْقَلَمُكَ	Kalemin (Müzekker)
كِ	قَلَمُكِ	الْقَلَمُكِ	Kalemin (Müennes)
كُم	قَلَمُكُمْ	الْقَلَمُكُمْ	Kaleminiz
ي	يَذْهَبُ	يَنَافِي	Gidiyor (Müzekker)
ت	تَذْهَبُ	تَنَافِي	Gidiyor (Müennes)
نِي	ضَرَبَنِي	يَا بُعْنِي	Bana vurdu

4.3. Yoruba Dili

Yoruba dili, Sokoto Devletinde yaygın olan ve en çok konuşulan üç dilden biridir. “Yoruba” ifadesi bir dili ifade etmenin yanında bu dili konuşan kabilenin ismini, dinini ve toprak parçasını da karşılamaktadır. Günümüzde Yorubalar yoğunlukta olarak Nijerya’nın güneybatısında yaşamaktadır. Bin yıldan daha uzun bir süre önce Afrika’nın doğusundan bu bölgeye göç ettikleri bilinmektedir. Bölgelerinde farklı krallıklar kurmuşlardır. Bunlardan en büyüğü Oyo İmparatorluğudur. Yorubaların geliri genellikle tarım, ticaret ve sanata dayalıdır. Geleneksel olarak Afrika’nın en yetenekli ve

³⁰⁵ Muhammed - Muhammed, “Eseru lugatî’l-‘Arabiyye fî ba‘zî’l-lugâtî’n-Niciriyye beyne’l-ihtilâf ve’l-i’tilâf”, 239-240.

üretken zanaatkârları arasında yer almışlar, demircilik, dokuma, deri işleme, cam yapımı, fildişi ve ağaç oymacılığı gibi işler ile uğraşmışlardır.³⁰⁶

Yerel dil olarak Yoruba, Güneybatı Nijerya'da, Benin ile Togo'nun bazı bölgelerinde yirmi milyondan fazla insan tarafından konuşulmaktadır. Batı Afrika dışında da milyonlarca insan, Yoruba dili ve kültürüne sahiptir. Yoruba dili Afrika dillerinden Nijer-Kongo dil ailesine mensuptur. Hem İslâm hem de Hristiyan kültürlerinden etkilenmiş, yerli kozmopolit yapıdadır. Geniş şiir, kısa öykü, mit ve atasözleri literatürüne sahiptir. Pek çok Yoruba lehçesi bulunmakla birlikte, benimsenmiş bir Standart Yoruba da mevcuttur. Yoruba dilinde kitaplar, gazeteler ve broşürler de dâhil olmak üzere önemli edebiyat eserleri vardır. Günümüzde Yoruba, radyo ve televizyon yayıncılığında da kullanılmakta ilk, orta ve üniversite seviyelerinde öğretilmektedir.³⁰⁷

Yoruba dili, Hevsâ ve Fûlânî dilleri gibi Arap dilinden etkilenmiştir. Sokoto döneminde yazı sisteminde Arap harfleri kullanılmaktadır. Fakat sömürge sonrasında Arap harflerinin yerini Latin harfleri almıştır. Arapça ve Eski Mısır dilinden birçok kelime bu dile girmiştir. Bu geçiş farklı şekillerde olmuştur. Kelimelerin bazıları lafız ve mana olarak aynen geçmiş bazı kelimelerde ise bir ya da iki harf düşürülmüş bir kısmında ise kelime içindeki harfler değişime uğramıştır. Dikkat çeken değişimlerden biri de Arapçada kullanılan elif-lam “ال” takısıdır ki Yoruba dilinde bu takı elif-vav “او” şeklinde kullanılmaktadır. Başka bir benzerlik Arapçada mütekellim aitlik zamiri olan ي, Yoruba dilinde de aynı şekilde kullanılmaktadır. Örneğin Arapçada زَوْجَتِي “benim eşim” Yoruba dilinde اِيَّوُمِي olarak ifade edilir. Arapçada مَنْزِلِي “benim evim” Yoruba dilinde اِيْنِمِي olarak ifade edilmektedir.³⁰⁸

³⁰⁶ Mecmû'a mine'l-'ulemâ ve'l bâhisûn, “Yoruba”, *Mevsû'atu'l-'Arabîyyetu'l-'âlemîyye* (Riyad: el-Müessesetu a'mâli'i-mevsû'ati li'n-neşri ve'l-tevzi', 1419 1999), 27/369; Amaury Talbot, *Şu'ûbu Nîcîrya el-cenûbiyye Mulâhazâtu't-târihiyye*, çev. Abdurrahman Abdullah eş-Şeyh (Kahire: el-Merkezu'l-kavmî li't-tercume, 2015), I/52; Vejdi - Odekunle Jeleel, “Gelenek, İslâm ve Modernlik Üçgeninde Yoruba Ailesinin Bugünü”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XVIII/1 (2019), 562; “Yoruba” (Erişim 24 Mart 2021).

³⁰⁷ Kadrimeri - vd., *el-lugât fî Ifrîkiyye*, 70-71; “Yoruba Language” (Erişim 24 Mart 2021); “Yoruba”.

³⁰⁸ Kadrimeri - vd., *el-lugât fî Ifrîkiyye*, 72; Abdurrahman b. Ahmed el-İmam, “Es-sıra'u'l-luğavî fî Ifrîkiyye fî zılli'l-'avlemeti -Lugatu'n Yoruba fî Nîcîryâ nemuzecen-”, *Majalla al-'âsima* V (2013), 16.

Neticede birçok Arapça kelime Yoruba dilinde kullanılmaya başlamıştır. Bunların yanı sıra Yoruba dilinde ticarî ve sosyal münasebetler sebebiyle Hevsâ'dan; asrın ihtiyaçları dolayısıyla İngilizceden kelimeler bulunmaktadır.³⁰⁹ Arapçadaki aynı manasını taşıyan ancak küçük harf değişikliklerine uğrayan Arapça asıllı Yoruba kelimeleri aşağıda verilmiştir.³¹⁰

Tablo 6. Arapça-Yoruba Dili Kelime Karşılaştırması

Arapça	Yoruba	Arapça	Yoruba
يعرب	يوربا	العافية	الافيا
الله	الوهن	عيال	عيالي
الوجه	ايجو	علاوة	ايلى
الأصيل	أسالي	الحر	اور
السهل	إسلى	الهيجا	اجا
العيد	اودن	العورة	أرد
القرن	أوغورن	العيب	أيو
التالى	إيتلى	اعنى	أنى
العز	إيى	الربيع	أيري
الدعاء	إدوي	لدى	لودو
الوالى	اولو	أى شئ	أيشي
الابرة	أبيري	جرى	سرى
الهبوب	هيفوف	فتيلة	فتيلا
الصبر	صرور	صفر	سوفى
البعل	بايى	السر	أيسري

³⁰⁹ el-Abûdî, *Kıssatun seferî fî Nîcîrya*, 21-22; el-Îlûrî, *el-İslâm fî Nîcîrya ve eş-şeyh Osman b. Fûdi el-Fûlânî*, 210; Muhammed - Muhammed, “Eseru lugati'l-'Arabiyye fî ba'zî'l-lugâti'n-Nîcîriyye beyne'l-ihtilâf ve'l-i'tilâf”, 240.

³¹⁰ el-Abûdî, *Kıssatun seferî fî Nîcîrya*, 23.

Sokoto Devletinde Hevsâ, Fûlânî, Yoruba gibi çeşitli gruplardan oluşan yerel halk, Arap dilini yerel dilleri ile sentezlemiştir. Tablolarda verilen kelime örneklerinde fark edildiği üzere, Yoruba dilini kullananlar yerel dillerinde mevcut olmayan, telaffuzunda zorlandıkları harfleri kendileri için daha kolay olan harfler ile tebdil etmişlerdir. Bu harflerin telaffuzunda hata yapmaları, Arapça kelimeleri günlük hayatta kullanmalarına engel olmamıştır. Yanlış telaffuz edilen harfler:

1. ث harfi yerine س kullanılır. Örnek: Kelimelerin aslında ث bulunan لُبث, مثال, ثار, ifadeleri, dillerinin daha yatkın olduğu س harfi kullanılarak لبس, مسال, سار olarak telaffuz edilir.

2. ح harfi yerine ها harfi kullanılır. Örnek: الرحيم, الرحمان, الحمد, الهمد, kelimeleri الرحيم, الرحمان olarak telaffuz edilir.

3. خ yerine ك veya ها kullanılır. Örnek: خالدون, kelimesi كالدون veya هالدون خرج; خرج kelimesini كرج veya هرج olarak telaffuz edilir.

4. ذ yerine ز harfi kullanılır. Örnek: ذك, ذهب kelimeleri زك ve زهب olarak telaffuz edilir.

5. ض yerine ل veya د veya ر harfi kullanılır. Örnek: مرض, الارض kelimeleri مرد, الارض olarak telaffuz edilir.

6. ظ yerine ز kullanılır. Özellikle Hevsâlar bu harf dillerinde bulunmadığı için bu iki harfi karıştırır. Örnek: الظهر ve الظلام kelimeleri الزهر ve الزلام şeklinde telaffuz edilir.

7. Hemen hemen bütün kabilelerin yaptığı telaffuz hatalarından biri de ع harfini ء harfine benzetmeleridir. Örnek: عليم, عليه, عم kelimeleri اليم, اليه, ام şeklinde telaffuz edilir.

8. Kelime sonuna med ekleyerek Arapçadan farklı telaffuz ettikleri kelimeler mevcuttur. Örnek olarak halk arasında محمد, أحمد, شيخ isimleri, sonuna vav ilave edilerek محمدو, احمدو, شيخو şeklinde telaffuz edilir.³¹¹

³¹¹ Abikan - Kamil, “es-Sekâfetu’l-‘Arabiyye fî garbî Ifrikiyya: Nîcîrya nemûzecen”, 264-265; Muhammed - Muhammed, “Eseru lugati’l-‘Arabiyye fî ba‘zî’l-lugâtî’n-Nîcîriyye beyne’l-ihtilâf ve’l-i’tilâf”, 234-238.

Bu bölümde ele alınan yerel diller, sadece Sokoto Devletinde değil Batı Afrika genel coğrafyasında yaygın olarak kullanılmaktadır. Belirtmek gerekir ki Arap dili, Afrika’da bu dillerden başka pek çok yerel dili etkilemiştir.³¹²

³¹² Afrika yerel dillerinin bulunduğu harita için bkz. Ek 7.

SONUÇ

Sokoto Devleti öncesi Hevsâ Bölgesinde Arap dili mevcuttur. Kabileler arasında küçük çapta varlık gösteren Arap dili, Osman b. Fûdî önderliğinde Sokoto Devletinin kurulmasıyla devlet desteği kazanmış ve daha da yaygınlaşmıştır. Arap olmayan diğer İslâm devletlerinde olduğu gibi Sokoto Devletinde de Arapça din dili rolünü üstlenmiştir. Osman b. Fûdî dönemindeki siyaset ve eğitimde Arapçaya ağırlık verilmesinin sebebi Sokoto Devletinin bir İslâm Devleti olarak varlık göstermesidir.

Sokoto devletinde yazılan şiir kesitlerinden anlaşıldığı üzere Abdullah b. Fûdî gibi bölgenin öne çıkan âlimleri Arap dilini bilmek ve öğretmenin ötesine geçip estetik yönü haiz eserler telif ederek bu dile ne kadar hâkim olduklarını göstermişlerdir. Yazarların edebi yönü ağır basan bu eserlerle yaşadığı zaman ve coğrafyaya hitap etmesi bu eserleri anlayacak bilgi ve birikime sahip kitlenin mevcudiyetini de açıkça ortaya koymaktadır. Arap dili ile yazılan eserlerin içeriği incelendiği zaman eserlerin genellikle halkı irşat etmek ve pagan inanışlara karışmış inançları tashih etmek amacıyla yazıldığı fark edilmektedir. Bu da asıl gayenin İslâmiyet'in yayılması ve İslâm ilimlerinin halka öğretilmesi olduğunu göstermektedir. Benzer şekilde Sokoto Devletinde faaliyet gösteren medrese ve kurumlarda İslâm ilimlerine öncelik verilmesinden anlaşıldığı üzere bu kurumlarda asıl gaye İslâm ilimlerinin öğretilmesidir. Medreseler Arap dilinin yayılmasında önemli rol oynadığı için sadece Kur'ân mekteplerini ve hafızlık medreselerini değil İslâm'ı öğreten her kurumu bir bakıma Arap dilinin öğretildiği kurumlar içinde değerlendirmek mümkündür. Sıralanan sonuçlardan hareketle Arapçanın Hevsâ bölgesinde anlaşılır ve kullanılır hale gelmesi coğrafyalar, tarihler, ırk ve dil bambaşka olsa da bölgedeki Müslümanların İslâm ilimlerini öğrenme ve yaşama himmetleriyle irtibatlı olduğunu söylemek mümkündür. İslâm devleti öncesi döneme kıyasla Sokoto Devleti döneminde Arap dilinin daha aktif kullanılmasının en önemli sebebi Arapçanın Arapların dili olmasının ötesinde Kur'ân ve Hz. Muhammed'in (s.a.v.) dili konumunu kazanmasıyla ilgilidir.

Bazı yazarların iddia ettiğinin aksine Afrika tarihi sömürge dönemi ile başlamamıştır. Nijerya ve Nijerya'ya komşu diğer Afrika devletlerinin sömürge öncesi dönemde de başta yazı, edebiyat ve hitabet olmak üzere entelektüel birikimleri mevcuttur. Bu birikim dar bir coğrafya tarihinde gerçekleştirdiğimiz dil analizinden

dahi anlaşılmaktadır. Kaynaklarda “kara kıta” olarak tarifi geçen Afrika kıtasının hakikatte ne kadar “aydınlık” bir birikime sahip olduğu aşikârdır. Sokoto Devletinde müşahede edilen Arap dilinden hareketle İslâm ilimlerini öğrenme ve yaşama gayreti, Sahrâaltı Afrika toplumlarında ilmî seviyeyi yükseltmiş ve eğitimde kurumsallaşmayı sağlamıştır. Arap dilinden önce bir yazısı bulunmayan Takrur, Fûlânî, Vangara gibi muhacir gruplar ilk kez Arap dili ile birlikte yazılı kültüre sahip olmuştur. Batı Afrika’da okur-yazar gruplar olarak tanınır hale gelmiş gittikleri yerlere okur-yazarlığı ve İslâm ilimlerini götürmüşlerdir. Arap dili, bu bölgede yaşayan yerlilere ve bilhassa âlimlere asırlardır nesilden nesile zenginleşerek aktarılan İslâm literatürünün anahtarını sunmuştur. Öyle ki bu geniş literatür, Orta Asya’dan Anadolu’ya, Arap Yarımadasından Kuzey Afrika’ya ve Batı Afrika’ya kadar uzanan coğrafyada yaşayan çeşitli milletlere mensup Müslümanların farklı yönlerden katkıda bulunduğu müşterek bir sermayedir.

Araştırmamız esnasında karşılaştığımız bir sorun Sokoto Devletinin kuruluş döneminde Osman b. Fûdî dâhil olmak üzere dönemin meşhur âlimlerinin telif ettiği pek çok esere ulaşmanın zorluğudur. Eserlerin büyük çoğunluğunun baskı yahut dijital formatta toplanmış haline ulaşılamamaktadır. Bu eserler el yazısı nüshalar halinde Nijerya’daki birkaç müze ve kütüphanede muhafaza edilmektedir. Bu kitaplardan bir kısmı tahkik edilerek yayımlanırken büyük bir kısmının Nijer ve Nijerya’da bile basılmamış olması bu alanda araştırma yürütenlerin karşılaşması muhtemel bir problemdir. Dolayısıyla Sokoto Devleti döneminde yazılmış günümüzde ise Kaduna Milli Arşiv Müzesi ve İbadan Üniversite Kütüphanesinde bulunan ve uzmanlar tarafından tahkik edilmeyi bekleyen pek çok eserin yeni çalışmalara kapı aralayabileceğini söyleyebiliriz. Ayrıca “Arap Dilinin Durumu” başlığındaki araştırmalarımız esnasında tespit ettiğimiz üzere Arap dili-İslâm-tarih unsurları çerçevesinde araştırma yapılmayı bekleyen birçok Sahrâaltı Afrika ülkesi bulunmaktadır. Temennimiz Sahrâaltı Afrikası ile ortak paydalarımızın bulunduğu Arap dili-İslâm-tarih olguları etrafında daha fazla araştırmanın yerel literatürümüze kazandırılarak kıtaya olan maddi-manevi yakınlığımızın artmasıdır.

KAYNAKÇA

- Abdulkâdir, Zebâdiye. *Dirâse ‘an Ifrikiyya cenûbi’s-sahrâ fî me’asir ve müellifâtı’l-‘Arabî ve’l-Muslimî. Dîvânü’l-matbû‘âtı’l-câmi‘iyye*, ts.
- Abdullah, Abdu. *Dirâsetun tekâbuliyye beyne’l-lugati’l-‘Arabiyye ve’l-lugati’l-Hevsâ ‘ale mustevâ’d-damâir*. Yayınlanmamı Yüksek Lisans Tezi: Câmi‘atu’l-Cezira, 2017.
- Abdullah, Muhammed Câmi‘. “Min a‘lâmi’l-edebiyyi’l-‘Arabî en-Nîcîriyyi’l-mu‘âsir. Ishâmâtü’s-şeyh Abdullah b. Fûdî fî tatvîri’l-lugati’l-‘Arabiyye ve âdâbihi”. *Kogi Eyaleti Üniversitesi*, 1-22.
- Abdullah, Zekeriya Muhammed. “Suver mine’l-kısas fî dîvânî’l-‘allâme Abdullah b. Muhamed Fûdî”. *el-Mu’temeru’d-duvelî ‘ani’l-lugati’l-‘Arabiyye ve âdâbihi veta’lîmihâ*. 1411-1425. Câmi‘atu Malang, 2021.
- Abdurrahim, Hamza İşula. “Devru’l-mahtûtâtı’l-‘Arabiyye fî tatvîri dirâsâtı’l-lisâniyye fî Nîcîrya”. *Mecelletu’l-‘âsime V* (2013), 21-26.
- Abdülhadioğlu, Ahmet. *Arap Edebiyatında Didaktik Şiir*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, 2013.
- Abikan, Musa Abdusselam - Kamil, Ahmed Muhammed. “es-Sekâfetu’l-‘Arabiyye fî garbı Ifrikiyya: Nîcîrya nemûzecen”. *Mecelletu’l câmi‘ati’l-Sabratha 1* (2020), 80-91.
- Abikan, Musa Abdusselam Mustafa. “el-Lugatu’l-‘Arabiyye fî Nîcîrya beyne’l-ems ve’l-yevm”. *Mecelletu’l-mecmû‘ati’l-lugati’l-‘Arabiyye el-Ürdünî*, 217-285.
- Abûdî, Muhammed b. Nâsir el-. *Kıssatun seferî fî Nîcîrya*. y.y.: Matâbı‘u’l-ferezdak et-ticâriyye, 1. Baskı., 1995.
- Adedimeji, Abdulhafız Adeniyi Ahmed. “Mûciz târihi’l-Yoruba ve ‘alâkatuhâ bi’l-lugati’l-‘Arabiyye ve’l-İslâm”. Erişim 26 Mart 2021. <https://abdulhafeezadedimeji.wordpress.com/2015/04/19/-اليوربا-موجز-تاريخ-العلاقات-باللغة-ال>.
- Ademu, Mehdi. “el-Hevsâ ve cîrânihim bi’s-Sûdân”. *Târîhu Ifrikiyya el-âm -el-Lecnetu’l-‘ilmîyye ed-duveliyye li tahrîri târihi Ifrikiyya el-am (unesco)-*. IV/273-303. Matba‘ el-Kathulukya, 1988.
- Ahmed, Mahdi Rizkullah. *Hareketü’t-ticâre ve’l-İslâm ve’t-ta’lîmi’l-İslâmî fî garbı Ifrikiyya*. Riyad: Merkezü Melik Faysal li’l-buhûsi ve’d-dirâsâtı’l-İslâmiyye, 1998.
- Ali, Mustafa Ahmed. “Kitâbetu’l-lugâtı’l-Ifrikiyye bi’l-harfı’l-‘Arabî el-bu‘deti’t-târihi ve tatavvuru’t-teknîki”. *Havliyyetu harfı’l-‘Arabî 1* (2015).
- Armaoğlu, Fahir. *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*. İstanbul: Alkım Yayınevi, 1997.
- Arsan, Adnan vd. “Osman b. Fûdî’nin İhyâu’s-Sünne Adlı Eserine Eleştirel Bir Bakış”. *İdrak Dini Araştırmalar Dergisi* 3/1 (2023), 85-113.
- Aydın, Tahirhan. “Sömürgecilik ve Dil: Batı Sömürgesinin Arap Diline Yaklaşımına Dil Kimlik İlişkisi Penceresinden Bakış”. *Mukaddime Dergisi* 7 (2013), 48-68.

- Balogun, Ismail A. B. *The Life and Works of Uthman dan Fodio: The Muslim Reformer of West Africa*. Lagos: Islamic Publications Bureau, 1975.
- Bâre, Osman Barâyima. *Cuzûru'l-hadâratî'l-İslâmiyye fî'l-garbi'l-İfrikî*. Kâhire: Dâru'l-emîn, 2000.
- Bedmasay, Kâsım. "Siyâsatu't-ta'lim Nîciriyye ticâhe ta'limi'l-'Arabiyye". *el-'Arabiyye fî'l-'âlem el-lugatu'l-'Arabiyye fî Nîcîrya*. ed. Abdulbâkî Muhammed el-Hızır. VII/67-91. Riyad: Merkezu Melik Abdullah b. Abdulazizi, 2007.
- Bello, Adamu - Muhammed. "Nümûzec min ishâmâtî 'ulemâ'i devleti'l-hılâfeti'l-İslâmiyye fî Sokoto fî Nîcîrya fî't-te'lîf ve't-ta'rîb", 1-30.
- Bello, Muhammed. *İnfâku'l-meysûr fî târihi bilâdi't-Tekrûr*. y.y., ts.
- Bobkey, Sekine. *el-Hareketu'l-'ilmiyye bi'l-Hevsâ fî's-Sûdân el-garbî hilale karni 19 m*. Vahran: Külliyyetu'l-'ulûmi'l-insâniyye ve'l-hadâratî'l-İslâmiyye, Yüsek Lisans Tezi, 2010.
- Breton, Roland. *Dünya Dilleri Atlası*. çev. Orçun Türkay. NTV Yayınları, 1. Baskı., 2007.
- Brigaglia, Andrea. "Tasavvufî Uyanış ve İslâmî Edebiyat: Yirminci Yüzyıl Nijerya'sında Ticânî Eserler". çev. İsmail Aydın. *Hece Dergisi* II (2017), 754-763.
- Clarke, Peter. *West Africa and Islam*. London: Edward Arnold Publishers, 1982.
- Çiftçi, Faruk - Soumana, Youssoufa. "Fennu'r-rase' ledey şu'arâ' el-karni'l-'ısrîn fî garbi İfrikîyya". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/2 (2020), 852-887.
- Demirbaş, Servet. "Kur'ân-ı Kerîm'de 'bel' edatının içerdiği manalar ve Türkçeye çeviri problemi". *Eskiye* 47 (2022), 765-788. <https://doi.org/10.37697/eskiye.1039336>
- Dubois, Claude. "Site". *Büyük Lügat ve Ansiklopedi (Meydan Larousse)*. ed. Safa Kılıçoğlu - vd. 11/390. İstanbul: Meydan Yayınevi, 1973.
- Durmuş, İsmail. "Methiye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/406-408. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004.
- Durmuş, İsmail. "Tevriye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 47-48. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.
- Dursun, Davut. "Bornu". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/293-295. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
- Ebû Bekir, Ali. *es-Sekâfetu'l-'Arabiyye fî Nîcîrya min 1750 ilâ 1960 'âmu'l-istiklâl*. Kano: Dâru'l-ümme'ti li vekaleti'l-matbûâtî, 2. Baskı., 2014.
- Ebû Bekir, İsa Albay. *er-Riyâzu İlorin*. y.y.: Matba'atu'l-Albay el-intâciyye, 1. Baskı., 2000.
- Ebû Bekir, Yusuf Halife. "Rihletu'l-harfi'l-'Arabî beyne'l-lugâtî şu'ûbi'l-İslâmiyye". *Camiatu İfrikîyye el-âlemiyye el-muhâdarât* 9. y.y.: Merkezu Melik Abdullah b. Abdulaziz Düvelî, ts.

- Ebû Suleymano. “el-Kıyemu’l-cemâliyye fî şî ri’l-vezîr el-doktor el-Cüneyd b. Muhammed el-Buhârî”. *Mecelletu kulliyeti’d-dirâsâti’l-İslâmiyye ve’l-‘Arabiyye* 38 (2020), 1738-1780.
- El-Katanî, Fadiye Abdulaziz İbrahim. “el-Merâkizu’l-hadariyye fî karrâtî’l-İfrîkiyye”. *et-Ta’lîmu’l-‘Arabî el-İslâmî fî Ifrîkiyye*. ed. Cafer Abdusselam. 67-117. Dâru’l- kelime li’n-neşri ve’t-tevzî’, 2015.
- Ertem, Rekin. *Elifbe’den Alfabe’ye*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1. Baskı., 1991.
- Fâruk, Harun Ömer. *eş-Şî’ru’l-‘Arabî fî medineti İlorin itticâhâtuhu ve hasâisuhu’l-fenniyye*. el-Câmi’atu’l-İslâmiyye el-‘âlemiyye, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Fritzsche, Hellmut. “Usman dan Fodio”. *Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi*. 21/432. İstanbul: Ana Yayıncılık, 1992.
- Fritzsche, Hellmut - vd. “Fûlânîler”. *Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi*. 9/193. İstanbul: Güzel Sanatlar Matbaası, 1986.
- Galadançî, Ahmet Sait. *Hareketu’l-lugati’l-‘Arabiyye ve Âdâbihâ fî Nîcîrya*. Kano: Şirketu Dâri’l-umme, 1. Baskı., 2016.
- Gilbert, Erik - T. Reynolds, Jonathan. *Tarih Öncesinden Günümüze Dünya Tarihinde Afrika*. çev. Mehmet Demirkaya. İstanbul: Küre Yayınları, 2016.
- Göksoy, İsmail Hakkı. “Fûlânîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/215-216. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Görgün, Hilal. “Hevsâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/278-281. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.
- Hasan, Yusuf Fadıl. “el-Cüzûru’t-târihiyye li’l-‘alâkât el-‘Arabiyye el-İfrîkiyye”. *el-‘Arap ve’l-Afrika*. 27-45. Beyrut: Merkezu dirâseti’l-vahdeti’l-murabbiyye, 1987.
- Hicâzî, Mustafa es-Seyyid. *Mu’cemu’l-elfâzî’l-‘Arabiyye fî lugati’l-Hevsâ*. Riyad: Câmiatu’l-İmam Muhammed bin Suud el-İslâmiyye, 1. Baskı., 2005.
- Hiskett, Mervyn. “Batı Afrika’da Kurulan İki Derviş Devlet: Sokoto Hilafeti (1232-1317/1817-1900) ve Masina Devleti (1318-1379/1819-1862)”. çev. Kadir Özköse. *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/4 (ts.), 173-202.
- Hiskett, Mervyn. “Kuzey Nijerya”. çev. Kadir Özköse. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2004), 249-260.
- Hiskett, Mervyn. “Kuzey Nijerya Tarihi ve Hausa Müslümanları”. çev. Kadir Özköse. *Dini Araştırmalar* 7 (2004), 357-366.
- Hiskett, Mervyn. *The Sword of Truth: The Life and Times of the Shehu Usman dan Fodio*. Evanston: Northwestern University Press, 1982.
- Hogben, S. J. *The Mohammadan Emirates of Nigeria*. London: Oxford University Press, 1930.
- Hunwick, John O. - vd. *Arabic Literature of Africa: The Writings of Central Sudanic Africa*. Leiden: E. J. Brill, 1995.

- İbn Abdunnebi, Beşir b. - Miftahi, Bobekir. *Şeyh Abdullah b. Fûdî Hayatuhu ve Eseruhu*. Adrar, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- İbn Fûdî, Abdullah. *Manzumetu Mısbâhu'r-râvi fî 'ilmi'l-hadîs*. ed. Muhammed Mansur İbrahim. Sokoto: Dâru'l-ilmi li't-tibâ'ati ve en-neşri, 2. Baskı., 2005.
- İbn Fûdî, Abdullah. *Tezyînu'l-varakât bi cem'i ba'di mâ li mine'l-ebiyât*. thk. Yahya Muhammed el-Emîn. Samaru Gusau: Dâru'l-ikra', 2013.
- İbn Fûdî, Abdullah. *Ziyâ'ü's-siyâsât ve fetâva'n-nevâzil mimma hüve min fîrû'i'd-dîn mine'l-mesâ'il*. thk. Ahmet Muhammed Kani. Kahire: ez-Zehrâ li'l-'ilmi'l-'Arabî, 1. Baskı., 1988.
- İbn Fûdî, Osman. *Beyânu vucûbi'l-hicreti 'ale'l-'ibâd ve beyânu vücûbi nasbi'l-imâmi ve ikâmeti'l-cihâd*. ed. Fethi Hasan Mısrî. Hartum: Dâru câmi'ati'l-Hartum li'n-neşri, 1997.
- İbn Fûdî, Osman. *İhyâu's-sünne ve ihmadu'l-bid'a*. ed. Muhammed el-Behî. Kahire: Matba'atu'l-Meşhedi'l-Hüseynî, 1962.
- İbrahim, Abdullah. *el-Müslimûn ve'l-isti'mâru'l-Ûrubbiyyi li İfrîkiyye*. Kuveyt: 'Âlemu'l-Ma'rife, 1989.
- İlûrî, Âdem Abdullah el-. *el-İslâm fî Nîcîrya ve eş-şeyh Osman b. Fûdî el-Fûlânî*. ed. Abdulhafız Uladisü. Kahire: Mektebetu'l İskenderiyye, 1. Baskı., 2014.
- İmam, Abdurrahman b. Ahmed el-. "Es-sıra'u'l-luğavî fî Ifrîkiyye fî zılli'l-'avlemeti - Lugatun Yoruba fî Nîciryâ nemuzecen-". *Majalla al-'âsima* V (2013), 13-20.
- Johnston, H. A. S. *Sokoto Halifeliği Dönemi Nijerya'da Etnik ve Dinî Çatışma*. çev. Kadir Özköse. Konya: Ensar Yayıncılık, 2008.
- Kadrimeri, Bâbekir Hasan. *Kitâbetu'l-luğâtî'l-İfrîkiyye bi'l-harfî'l-'Arabî*. Hartum: Câmi'atu'l-İfrîkiyye el-Âlemiyye, 1. Baskı., 2006.
- Kadrimeri, Bâbekir Hasan - vd. *el-lugât fî Ifrîkiyye*. Hartum: Câmi'atu'l-İfrîkiyye el-Âlemiyye, 1. Baskı., 2006.
- Kahraman, Kemal. *Afrika'da Bir Direniş Öyküsü: Osman dan Fodio ve Sokoto Hilafeti*. İstanbul: İlke Yayıncılık, 2017.
- Kani, Ahmed Muhammed. *Nijerya'da İslâmî Cihad*. çev. Ömer Gündüz. İstanbul: Şafak Yayınları, 1. Baskı., 1991.
- Kani, Ahmed Muhammed. *Sokoto Dosyası*. İstanbul: Akabe Yayınları, 1. Baskı., 1986.
- Kasım. "Evdâ'u 'ale'l-müellifâti'l-belâğîyye fî Nîciryâ". *Mecelletu'l-'Âsime* 5 (2013), 113-119.
- Kavas, Ahmet. "Afrikalı Müslümanların Vazgeçemediği Eğitim Yuvası: Kur'an Okulu". Erişim 02 Eylül 2022. <https://afam.org.tr/afrikali-muslumanlari-vazgecemedigi-egitim-yuvasi-kuran-okulu/>
- Kavas, Ahmet. "Afrikalı Sultanların Destanlaşan Hac Seyahatleri". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18 (2008), 89-102.

- Kavas, Ahmet. "Afrika'nın Sömürgeleştirilmesi Öncesinde Râbih b. Fazlullah'ın Kurduğu Son Bilâdu's-Sudan Devleti ve Fransa'yla Mücadelesi". *Osmanlı Araştırmaları XX*. İstanbul: Enderun Kitapevi, 2000.
- Kavas, Ahmet. "Kânim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/308-311. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.
- Kavas, Ahmet. "Muhammed Bello". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/512-513. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Kavas, Ahmet. "Muhammed Bello". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/510-511. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.
- Kavas, Ahmet. "Nijerya". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/109-112. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.
- Kavas, Ahmet. "Osman b. Fûdî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/466-467. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.
- Kavas, Ahmet. "Sokoto". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/351-352. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.
- Kavas, Ahmet. "Tinbüktü". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/190-192. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.
- Kintiba, George. "The Empire of Songhay, 1375-1591: Memory and Heritage of a Glorious Past". *International Journal of Humanities and Social Science* 8/10 (2018), 36-47.
- Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin el-. *Nahvu'l-kulûb*. thk. Mursî Muhammed Ali. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-'ilmiyye, 2. Baskı, 1426.
- Limo, Ayşe. "Ta'lîmu'l-İslâmî el-'Arabî li'n-nisâ' fî Nîcîrya". *Nedvetu't-ta'lîmi'l-İslâmî fî İfrîkıyya* 14 (1988), 135-139.
- Livâeddin, Ahmed Muhammed. *el-İslâm fî Nîcîrya ve devru Osman b. Fûdî fî tersîhihi*. Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, 1971.
- Mckenna, Amy. *The History of Western Africa*. New York: Britannica Educational Publishing, 2011.
- Mecmû'a mine'l-'ulemâ ve'l bâhisûn. "Yoruba". *Mevsû'atu'l-'Arabîyyetu'l-'âlemîyye* (2. Baskı). 27/369. Riyad: el-Müessesetu a'mâli'i-mevsû'ati li'n-neşri ve'l-tevzi', 1419 1999.
- Mekkî, Abdurrahman Muhammed Ali el-. *Muessesâtu't-Ta'lîmi'l-'Arabîyyi'l-İslâmî fî Şimâli Nîcîrya*. Câmi'atu Hartum, Yüksek Lisans Tezi, 1987.
- Miskin, Ticiani el-. "el-Lugatu'l-'Arabîyye fî Nîcîrya en-neş'e ve 'avâmîli'l-intişâr". *el-'Arabîyye fî l-Âlem el-Luğatu'l-'Arabîyyetu fî Nîcîrya*. ed. el-Hızır Abdalbâkî Muhammed. 7/11-33. Riyad: Merkezû Melik Abdullah b. Abdulazizi, 2007.
- Monteil, Vincent. *Afrika'da İslâm*. çev. İzzet Tanju. İstanbul: Pınar Yayınları, 1992.
- Muâz, İbrahim Yusuf. *Melâmîhu tetavvuri's-şi'ri'l-'Arabî fî Vilâyeti Kaçına (Nijerya)*. Omdurman: Ummu Durman İslâm Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2010.

- Muazu, İbrahim Khalil. *Nijerya'da Hausa Toplumunun İslâm'a Girişi ve Yapılanması*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Muhammed, Arslan Muhammed. "eş-Şerî'atu'l-İslâmiyye ve tatbîkuhâ fî vâkı'ı vilâyâtı şimâli Nîcîrya m. 2000-2012". *Mecelletu's-Şerî'a ve'd-dirâsâtî'l-İslâmiyye* 22 (2013), 195-217.
- Muhammed, Bâbâ Yunus. *Fihrisu mahtûtâtî dâri'l-vesâiki'l-kavmiyye en-Nîcîrya bi Kaduna II*. thk. John O. Hunwick. London: Muessetu'l-furkân li't-türâsi'l-İslâmî, 1997.
- Muhammed, Bâbâ Yunus. *Silsiletu fehârisi'l-mahtûtâtî'l-İslâmiyye XXXVII: Fihrisu mahtûtâtî mektebetu Câmi'ati İbadan-Nîcîrya*. thk. John Hunwick. Londra: Muessetu'l-furkân li't-türâsi'l-İslâmî, 2001.
- Muhammed, Bâbâ Yunus. *Silsiletu'l-fehârisi'n-Nîcîrya I fihrisu mahtûtâtî dâri'l-vesâiki'l-kavmiyye en-Nîcîrya bi Kaduna I*. thk. John Hunwick. Londra: Muessetu'l-furkân li't-türâsi'l-İslâmî, 1995.
- Muhammed, Ömer - Muhammed, Osman. "Eseru lugatî'l-'Arabîyye fî ba'zî'l-lugâtî'n-Nîcîrye beyne'l-ihtilâf ve'l-i'tilâf". *Mecelletu ed-dirâsât el-Lugaviyye* 20 (2017).
- Musa, Muhammed Ömer. "Mahtût 'Dîvânu İfâdeti't-tâlibîn' li Emîri'l-mu'minîn: Muhammed Bello". *Mecelletu Rufûf*, 9-25.
- Musa, Muhammed Sani Umaru. *İhtimâmu bi's-sünneti'n-Nebevî fi lugatî'l-Hevsâ arz ve tahlil*. y.y., 2012.
- Musa, Sulaiman. "İbn Fûdî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 19/494-495. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.
- Muslu, Ramazan. "Kuşeyrî'nin Nahiv İlmine Dair Tasavvufî Yorumu". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/20 (2009), 65-76.
- Namâdî, Muhammed Tâsi'. *Menhecu eş-Şeyh Abdullah b. Fûdî fî et-Tefsîr*. İslamabad: el-Câmi'atu'l-İslâmiyye el-'Âlemiyye, Doktora Tezi, 2004.
- Nur, Said. *el-Mu'ârazâtu's-ş-riyye fî'l-edebi'l-'Arabî en-Nîcîrî (İntâcu'l-udebâ'i Sokoto ve Kano nemûzecen)*". Malezya: Câmi'atu'l-medîneti'l-'âlemiyye, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Nüveyhiz, Âdil. *Mu'cemu a'lâmi'l-Cezâir*. Beyrut: y.y., 3. Baskı., 1980.
- Okolo, Bertram A. "The History of Nigerian Linguistics a Preliminary". ed. Hiroshi Nara ve Hope Goldman. *Kansas Working Papers in Linguistics* 6 (1981), 99-125.
- Osman, Ahmet el-Hâc, Abdullah Muhammed. "el-Hasâisu'l-'âmme li's-ş-ri'l-'Arabî fî vilâyetey Hevsâ ve Yoruba: Nazaraton mukârane". *et-Tecdîd Cami'atu'l-İslâmiyyetu'l-'Âlemiyye*, 112-147.
- Oyelami, İfeoluwa Siddiq. *Abdullah b. Fûdî ve Ziyâ'ü't-te'vîl fî me'âni't-tenzîl Adlı Tefsiri*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Özel, Ahmet. "Küntî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 107-109. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019.

- Özköse, Kadir. “‘Batı Afrika’da Tasavvuf Akımlarının Etkisi”. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 3/2 (2003), 153-168.
- Özköse, Kadir. *Sûfî Dâvetten Devlete Osman b. Fûdî ve Sokoto Halifeliği*. İstanbul: Gelenek Yayınları, 1. Baskı., 2004.
- Philips, John Edward. “Hausa in the twentieth century: an overview”. *Sudanic Africa* 15 (2004), 55-84.
- Ramadan, Muhammad Shariff. “Arap Kültürünün Nijerya Kültürüne Olan Etkileri - Hevsâ Dili Örneği-”. *Yeni Usullerle İslâmî Tebliğ ve Temsil -Milletler Arası Toplantı-*, 269-277.
- Reşid, Rabi‘u. “Devru’l-luğati’l-‘Arabiyye fî ‘alâkâtı beyne’l-Mağrib ve düveli-İfrîkiyye cenûbu’s-Sahrâ”. *al-Ma‘rifâ* XVI/1 (2019), 56-76.
- Riyâd, Zahir. *İsti‘maru Ifrîkiya*. Kahire: ed-Dâru’l-kavmiyye li’t-tabâ‘a ve’n-neşr, 1965.
- Soumana, Youssoufa. *Batı Afrika’da Arap Edebiyatı ve Sömürgecilik Karşısındaki Rolü*. Ankara: Fecr Yayınları, 1. Baskı., 2023.
- Soyupek, Hasan. “Arapça’nın Hevsâ Dilinin Gelişmesine Etkisi”. *Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/2 (ts.), 194-226.
- Talbot, Amaury. *Şu‘ûbu Nîcîrya el-cenûbiyye Mulâhazâtı’t-târihiyye*. çev. Abdurrahman Abdullah eş-Şeyh. Kahire: el-Merkezu’l-kavmî li’t-tercume, 2015.
- Thiong’o, Ngugi wa. “Afrika Edebiyatının Dili”. çev. Şebnem Nantu. *Hece Dergisi* II (2017), 908-935.
- Thiong’o, Ngugi wa. *Zihnî Sömürgeden Azâd*. çev. Şebnem Nantu. Ankara: Hece Yayınları, 2017.
- Trimingham, J. Spencer. *A History of Islam in West Africa*. Oxford: Oxford University Press, 1962.
- Vejdi - Jeleel, Odekunle. “Gelenek, İslâm ve Modernlik Üçgeninde Yoruba Ailesinin Bugünü”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XVIII/1 (2019), 559-589.
- Vülâtî, Tâlib Muhammed b. Ebû Bekir el-. *Fethu’s-şekûr fî ma‘rifeti ‘ayâni ‘ulemâ’i’t-Tekrûr*. ed. M. İbrâhim el-Kettânî ve M. Haccî. Beyrut, 1401.
- Wolff, H. Ekkehard. “Hausa Language”. Erişim 17 Mart 2021. <https://www.britannica.com/topic/Hausa-language>
- Yiğit, Murat - Soumana, Youssoufa. “Arap Dilinin Batı Afrika Kültürüne Etkisi”. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 34 (2019), 253-288.
- Zekeriya, Kurşun, vd. *Afrika’nın Asil Göçerleri Tuaregler*. ed. Zekeriya Kurşun. İstanbul: Taş Mektep Yayın, 2015.
- Zevke, Muhammed Hamis ez-. *Coğrafiyyetu’l-‘âlemi’l-İslâm*. İskenderiyye: Dâru’l ma‘rifeti’l-câmi‘iyye, 2000.
- Zihnî, İlham Muhammed. *Cihâdu’l-memâliki’l-İslâmiyye fî garb-ı Ifrîkiyye zıddı’l-isti‘marî’l-Firansî (1850-914)*. Riyad: Dâru’l-merih, 1988.

“The Hausa Language”. Erişim 17 Mart 2021. <https://www.iaaw.huberlin.de/en/africa/linguistik-und-sprachen/african-languages/hausa>

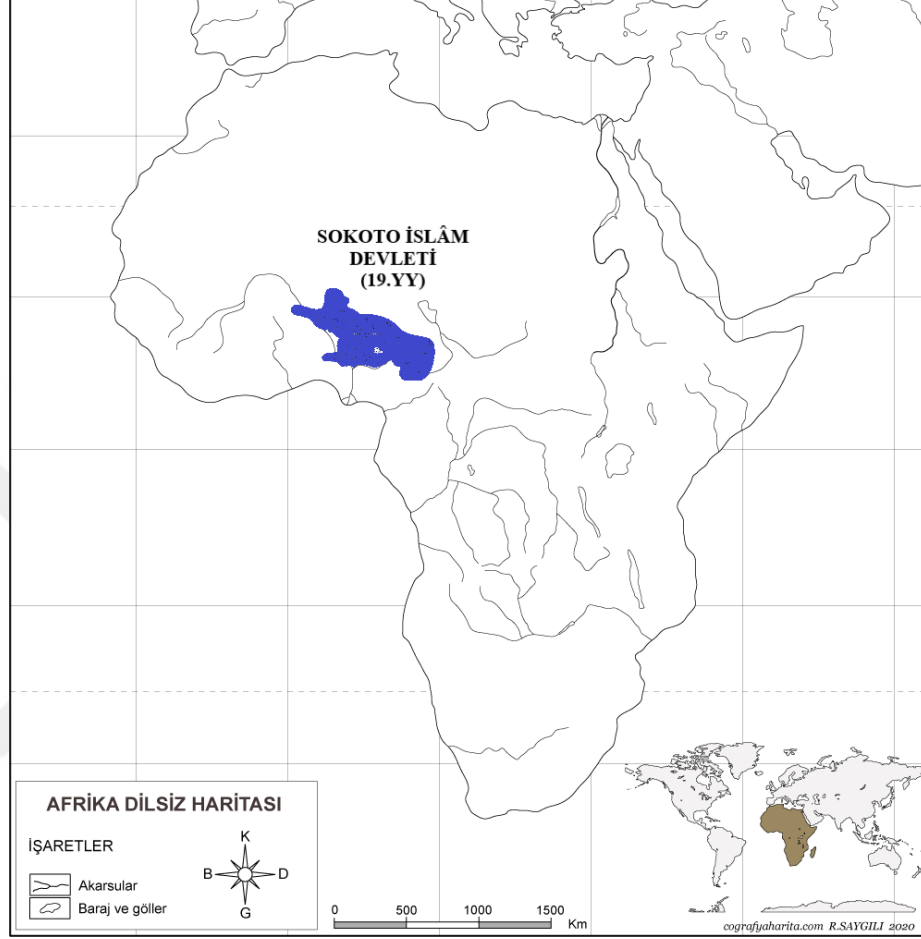
“Yoruba”. Erişim 24 Mart 2021. <https://www.britannica.com/topic/Yoruba>

“Yoruba Language”. Erişim 24 Mart 2021. <https://www.britannica.com/topic/Yoruba-language>

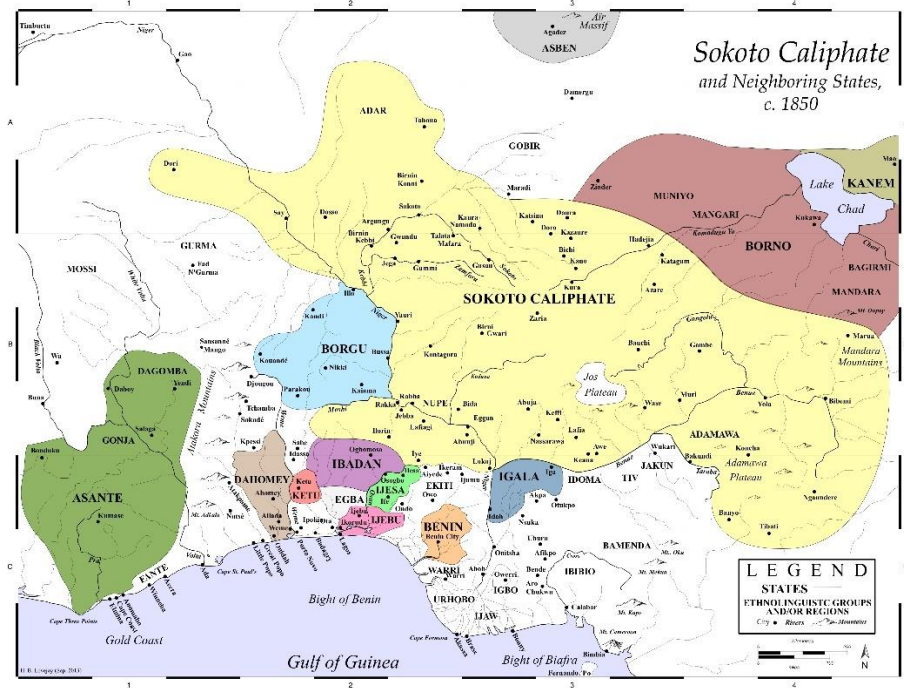
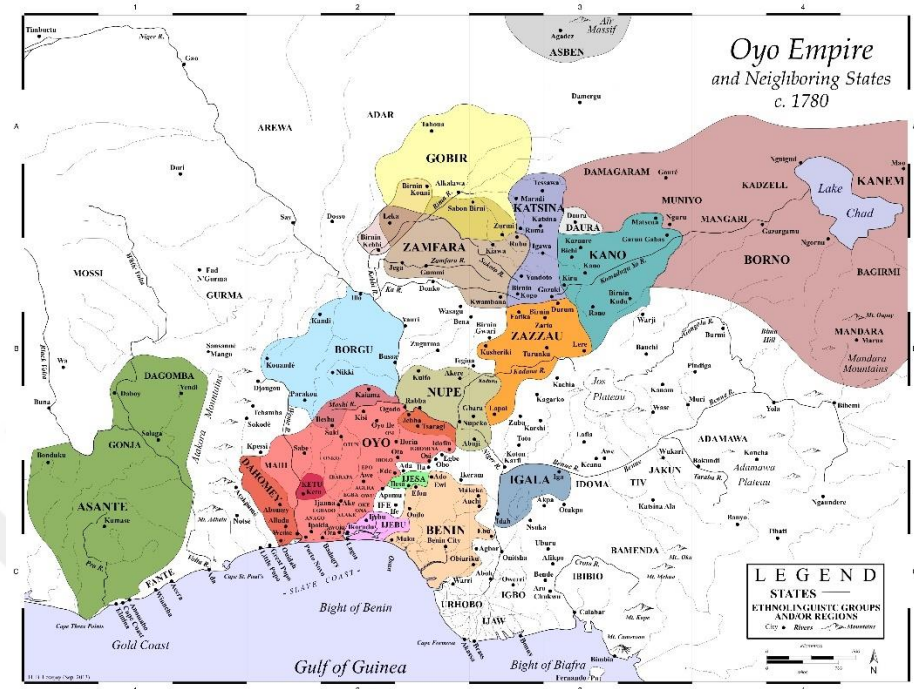

EKLER

Ek 1. Sokoto Devletinin Afrika Kıtasındaki Konumu

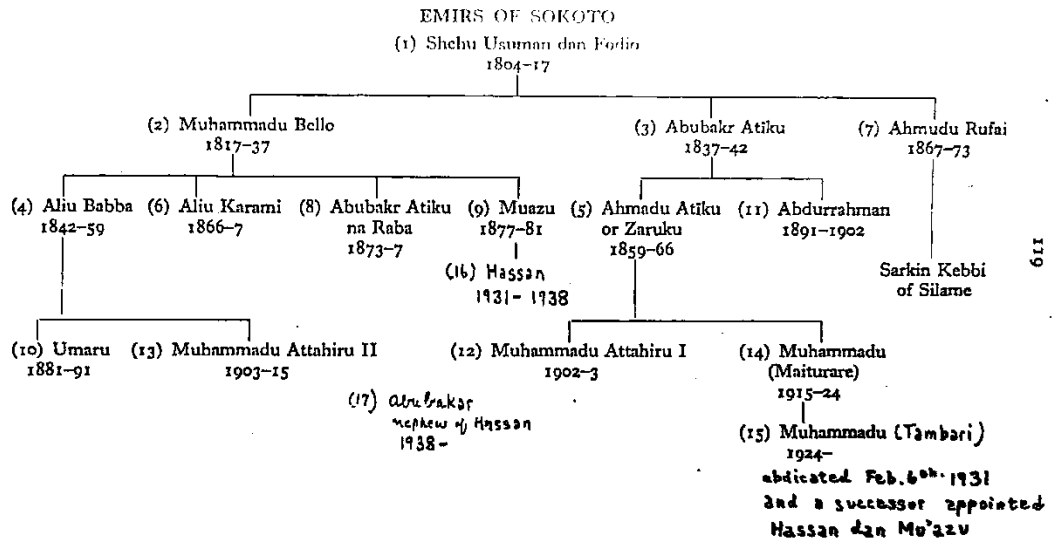

Ek 2. Hevsâ Devletleri (1780) ve Hevsâ Devletleri Üzerine Kurulan Sokoto Devletinin Sınırları (1850)³¹³

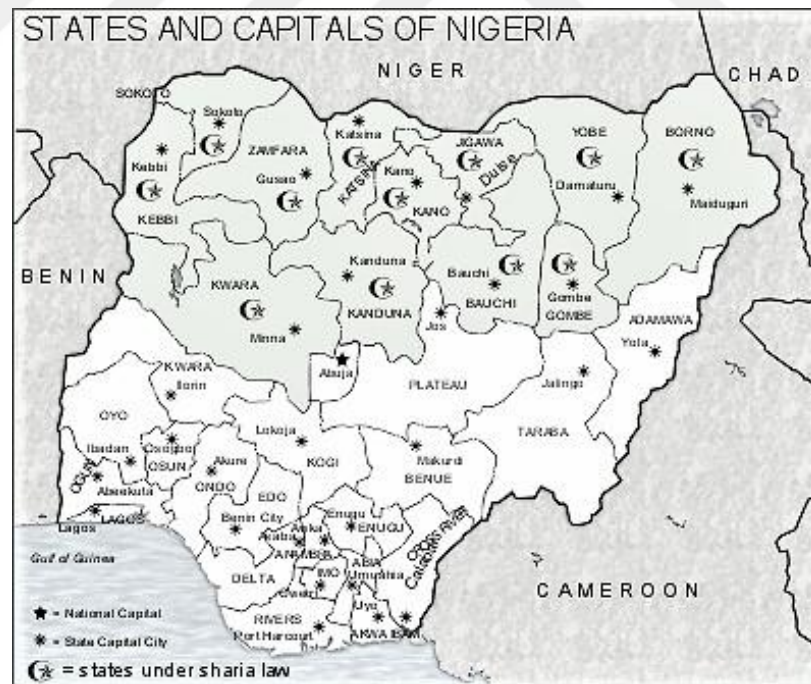

³¹³ "Sokoto Caliphate and Neighboring States, c. 1850", *Slavery Images: A Visual Record of the African Slave Trade and Slave Life in the Early African Diaspora*, accessed October 16, 2022, <http://yorubadiaspora.org/s/yorubadiaspora/item/3335>, Erişim Tarihi: 16.10.2022.

Ek 3. Sokoto Halifelerinin İsimleri³¹⁴

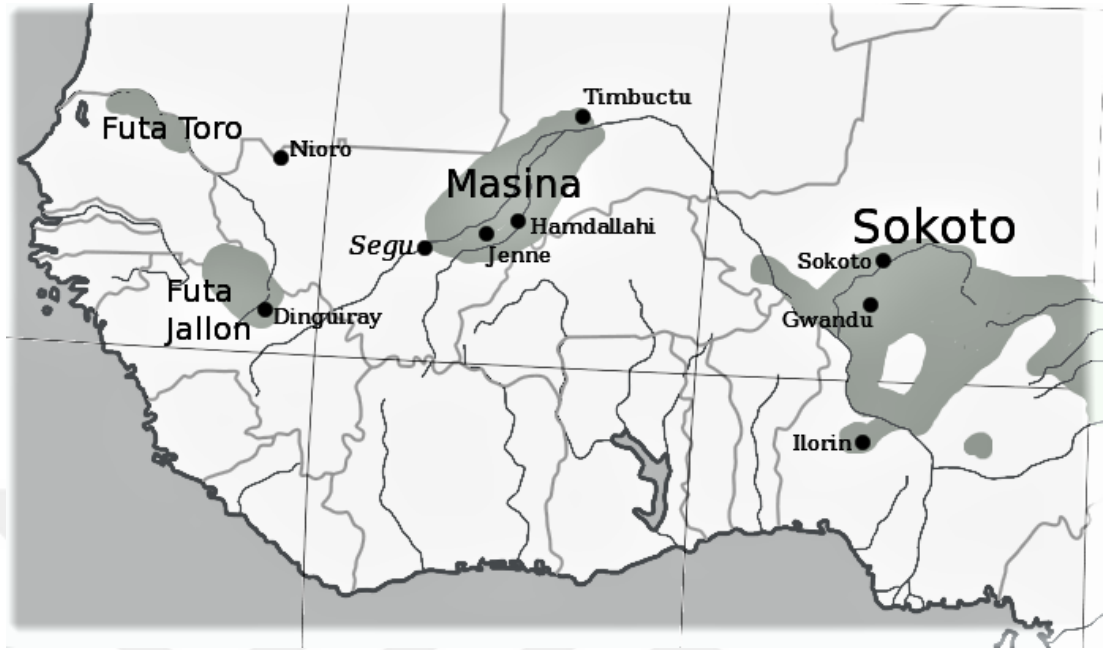
Ek 4. Şeriat Kanunlarının Yürürlükte Olduğu Nijerya Eyaletleri³¹⁵

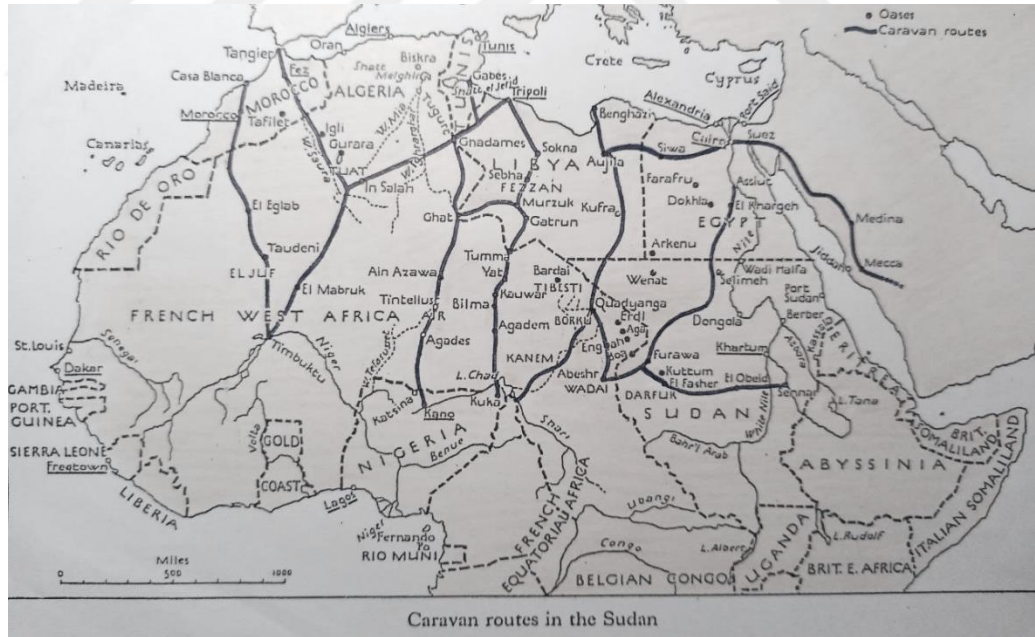
³¹⁴ Hogben, *The Mohammadan Emirates of Nigeria*, s. 119.

³¹⁵ <https://www.crawfordsworld.com/rob/apcg/Nigeria/unit4N3.gif>, Erişim Tarihi: 27.08.2022.

Ek 5. Fûlânî Kabilesinin Batı Afrika'da Kurduğu İslâm Devletleri³¹⁶

Ek 6. Kuzey Afrika-Sahrâaltı Güzergahında Kullanılan Yollar³¹⁷

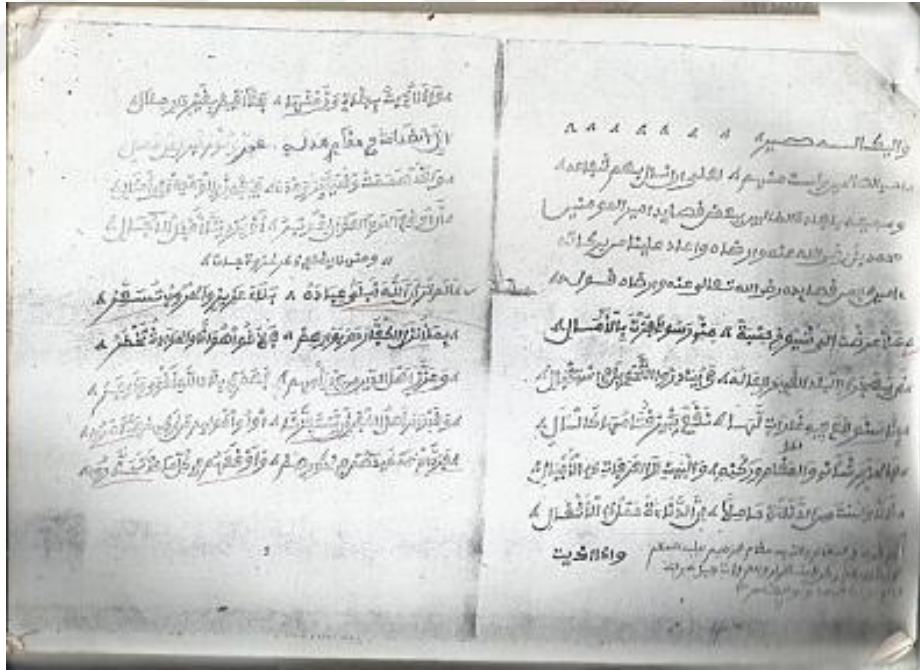

³¹⁶ https://en.wikipedia.org/wiki/Massina_Empire, Erişim Tarihi: 08.02.2022.

³¹⁷ Hogben, *The Mohammadan Emirates of Nigeria*, s. 26.

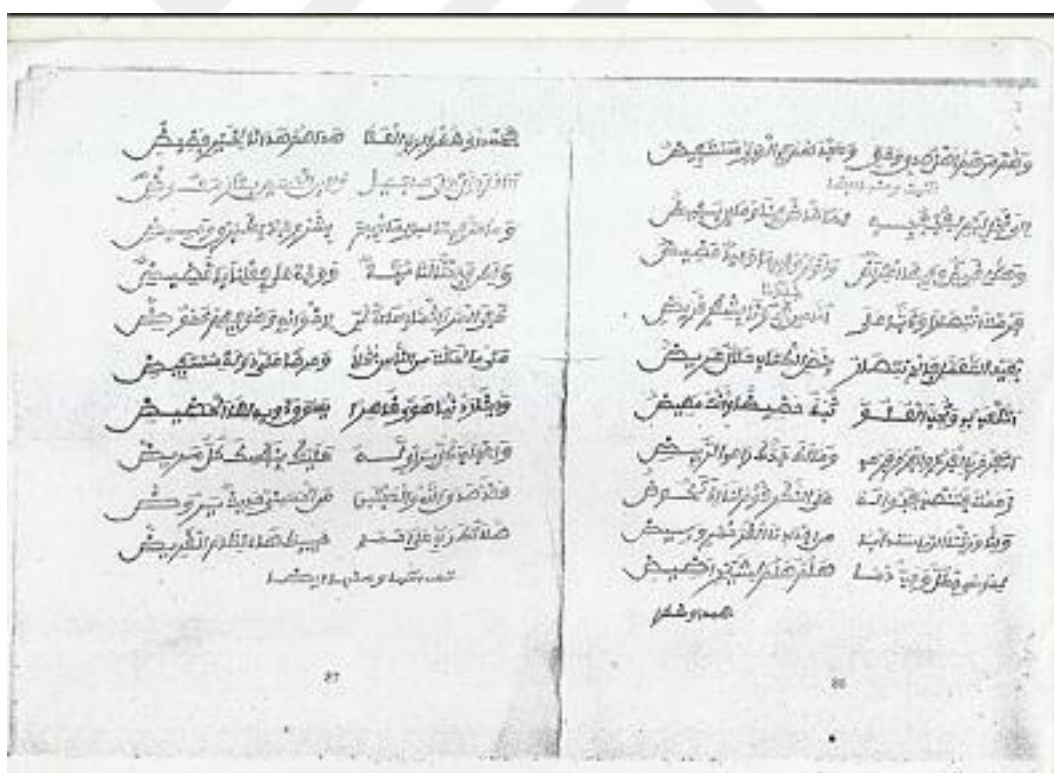
Harita³¹⁸

Eserinin El Yazma Nüshası³¹⁹

³¹⁸ https://en.wikipedia.org/wiki/Languages_of_Africa#/media/File:Map_of_African_languages.svg, Erişim Tarihi: 26.08.2022.

³¹⁹ Musa, “Mahtût “Dîvânü İfâdeti’t-tâlibîn” li Emîri’l-mu’minîn: Muhammed Bello”, *Mecelletun Rufuf*, Câmîatu Adrar, Cezayir, 2014.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler :

Adı ve Soyadı : Kübra YÜCE

Eğitim Durumu :

Lisans Öğrenimi : Bursa Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Yabancı Dil(ler) ve Düzeyi :

Arapça : Orta

İngilizce : Orta

Bilimsel Yayınlar ve Çalışmalar :

Erdoğan, T. & Yüce, K. (2025). Meânî Kurallarının Kur'ân Meâllerine Yansıması.
Turkish Studies - Religion, 20(2), 411-427.